226
एब।आ।ता
II

ARTHUR AVALON

TANTRIK TEXTS

VOL. II

SHATCHAKRA-NIRŪPANA

AND

PĀDUKĀPANCHAKA

EDITED BY

TĀRĀNĀTHA VIDYĀRATNA

THIRD EDITION

REVISED BY

Pandit **Pañchanāna Bhattāchāryā**
Tárka-Sānkhya-Vedāntatirtha.

ADITYA PRAKASHAN
NEW DELHI

226
रव/आर/तंत्र-II

First Published, Calcutta 1941
Reprinted New Delhi 1987

Published by Rakesh Goel for Aditya Prakashan, 4829/1, Prahlad Lane, 24 Ansari Road, New Delhi-110002.
Printed at Ess Bee Printers & Publishers: B-17, Sector-8, Noida.

INTRODUCTION.

This volume commences with the *Shat*-chakra-nirūpa*n*a, of Pur*n*ānanda Svāmī which forms the sixth chapter of the hitherto unpublished work of that author entitled Shrītattva-chintāma*n*i. The latter is a voluminous treatise in Twenty-five Chapters. The MSS. in the library of the Asiatic Society of Bengal covers some 400 pages of close writing on paper larger than foolscap.

The first Chapter deals with Tattvabodha ; the Second with the necessity of and different modes of Dīk*sh*a ; the Third Chapter gives directions regarding the selection of the place of Dīk*sh*a, Kūrmmachakra, Vāstuyāga and Vighnanāshaka Ma*nd*ala (danger-destroying circle) ; also as to the appropriate sacrifices and Mantras of the Devatās to be worshipped in the Ma*nd*ala ; the Fourth Chapter is devoted to the rules relating to the erection of the Ma*nd*apa ; the Fifth Chapter speaks of the auxiliary Devatās and their places in Dīk*sh*a ; and the rules relating to their Pūjā ; of the kumbha (jar) ; of the metals to be used in its making and its size and shape.

The sixth chapter of it here published contains a description of the six centres, the so called Mūlādhāra Svādi*shth*āna, Ma*n*ipura, Anāhata, Vishuddha, and Ājnā Chakras or Lotuses (padma) a knowledge of which is essential for the understanding of the Yoga method dealt with in the Tantras. To this work there is a commentary, apparently written by Kālī-chara*n*a. Though there is no direct statement of such authorship yet the commentaries on the *Shat*-chakra and the Pādukā-panchaka are written in the same style, and under v. 43 of the *Sh*at chakra the Commentator says that he has made clear the matter there referred to in the commentary (which was written by Kālīchara*n*a) on the Pādukā-panchaka-stotra (pādukā panchaka stotre spa*sht*ī-k*r*ītam). Kālīchara*n*a begins his commentary on the Pādukāpanchaka by saying that it is composed by himself

(Kālīcharana*h* prakāshayet). To the commentary of Kālīcharana are added notes by the Commentator Shankara who appears to have used a text slightly different from that of Kālīcharana. The variant readings have been here noted.

This work and its commentaries are followed by the Pādukā-panchaka with the commentary of Kālīcharana already referred to. The latter is a careful commentator, who has dealt with his subject in a thorough manner but the difficulties of both the text and his commentary are such that the reader will be glad to avail himself of the notes from the third commentary here referred to, by Vishvanātha on the second Patala of the Kāivalya-kalikā Tantra which, (though so far as I am aware not now available) dealt, in this portion of it, with the same subject and much on the same lines as Pūrnānanda's *Shat*-chakra. Rather, it should be said that, as the Kaivalya-kalikā is held to have been an original Tantra, it is not unlikely that Pūrnānanda was indebted to it for his own work. In some matters, Vishvanātha has explained things in his own way, simply and in a manner which goes straight to the point.

The *Shat*-chakra contains fifty five verses. To these is added another, here numbered 31 (1) and located at the end of the volume which though not noticed by either Kālī-charana or Shangkara, is given by Baladeva's text.

The work may be conveniently divided into eight sections, namely, (1) verses 1 to 3 which deal with the Nādīs, (2) verses 4 to 13 treating of the Mūlādhāra Padma, (3) verses 14 to 18, which deal with the Svādishthāna, (4) verses 19 to 21 with Manipūra, (5) verses 22 to 27 with Anāhata, (6) verses 28 to 31 with Vishuddha, (7) verses 32 to 38 with Ājnā, (8) verses 39 to 49 with the Sahasrāra, and (9) verses 50 to 54 with the passage of Kundalinī from the Mūlādhāra to Sahasrāra piercing on her way thither the six chakras—a Tāntrika Yoga process known as *Shat*-chakra-bheda or as some call it Bhūtashuddhi.

It is not necessary to deal further with the subject matter here, as I have, in preparation for publication, an English translation of the text now given. The *Shat*-chakra-nirupana and

the Pādukā-panchaka with notes of Kalīcharana were first published in Shakābda, 1778 (A. D. 1858) by the Suchāru Press, Calcutta, under the editorship of the late Ānandachandra Vedāntavāgīsha. This edition which is rare, having been long out of print, has been used in the preparation of this volume. In 1276 (A.D. 1869) another edition of the *Shat*-chakra with the commentary of Rāmavallabha was published by Kālīdas Bhattācharyya, along with the Pādukā-panchaka and its commentary by Kālī-charana. Kālīprasanna Vidyāratna in 1294 (A.D. 1887) published the *Shat*-chakra together with a number of other books on Yoga. This edition of the *Shat*-chakra contained the commentary of Rāma-vallabha though it is not acknowledged as such by the editor. There have been several other cheap publications on Yoga which contain the *Shat*-chakra-nirūpana. Some are provided with Bengali translations but none with notes. The commentaries of Vishvanātha and the notes from Shangkara are published for the first time.

CALCUTTA. ARTHUR AVALON.
January 1913.

FOREWORD.

(To The Third Edition.)

By

Shrimat Svāmi Bhairabānanda

The two original texts published in this volume are of great importance to all classes of Indian Sādhakas.

(1) *Pādukāpanchakam.*—A clear description of the five-fold foot-stool or seat of the *Guru* (the Supreme Self) uttered from the mouth of Shiva himself who is the revealer of all the Tantras (True knowledge). This description agrees generally with the account given by Purnānanda in the *Shatchakranirupanam* incorporated in this volume.

(2) *Shatchakranirupanam* by Paramahamsa Svāmi Purnānanda—a very celebrated *Tāntrika Sādhaka* of the 16th century A. D. He was born of a very respectable Brahmana family of Bengal in the district of Myṃensingh. It is said that he could not accept and follow in detail the nature of the *Chakras* or the subtle Centres in the human body and the exhaustive description given to him by his *Guru* (spiritual guide) who was a great seer. Subsequently when his *Guru* was pleased to grant him the eye of wisdom, the true nature of the Centres which are very subtle was revealed to Purnānanda. He afterwards recorded a vivid account of what he actually visualised for the benefit of future *Sādhakas*, interested in the *Kundalini yoga*, in the *Shatchakranirupanam.* This work forms a part of his great work named the *Shritattvachintāmani* which is a very authoritative book on *Agama Shāstra.* He also wrote many other books on Tāntrik philosophy and rituals etc, which are held in high esteem by all classes of worshippers in India.

The form of *Yoga* dealt with in the *Shatchakranirupanam* published in this volume is variously known amongst the Indian *Sādhakas* as '*Kundalinī Yoga*' '*Laya Yoga*' or '*Shat-Chakra-Bheda*'.

Very powerful Yogis only can achieve this highest form of *Tāntrika Yoga* by which the supreme inherent power in the human body which normally remains (dormant) coiled like a serpent at the base of the spine, and which is called, for this reason, by the name of *Kundalinī shakti* is uncoiled and made to pass through the six principal '*Chakras*' or Centres of the subtle body which are in the form of lotuses.

This process generates a wonderful power and a new vitality in the whole psycho-physical organism. As it also purifies the elements of the body, it is sometimes called by the name of '*Bhuta-Shuddhi*'.

Though this form of *Yoga* is mentioned in *Yoga Upanishads* and *Purānas*, this has attained the fullest development and perfection in the *Tantras* and *Āgamas*. According to the *Tantras* the chief centres of consciousness are the *Chakras* existing within the Cerebro-Spinal Axis, the highest centre, the *Sahasrāra* or the 'thousand-petalled Lotus' being located within the Cerebrum or the upper brain.

As the '*Chakras*' or Centres are very subtle, their '*Svarupa*' or true nature can not be described from the anatomical or the physiological stand-point. An attempt to trace them in the gross body, has been a very common blunder of a multitude of modern enquirers. Though the *Chakras* may ultimately have relations with gross physical functions they do not exist as parts of the gross body, but are subtle Centres on which concentration is practised or done.

The authorities on this particular system of *Yoga* consider it inadvisable to be practised except by the fully competent (*Adhikāri*). In order to qualify oneself for initiation into *Yoga* one must be intelligent, with senses controlled, abstaining from injury to all beings, ever doing good to all, a believer in *Vedas* and *Guru*, whose faith and ultimate refuge is in *Brahman* and who is a non-dualist. It will appear from the above that this competency is to be achieved after following reverentially a course of instructions laid down in the *Shāstras* and under proper guidance.

The above competency is to be determined by his *Guru* (spiritual guide) who alone can unfold the true nature of the *Yoga* and who alone is competent to give safe and reliable practical instructions as to the effective methods to be followed. His guidance and help are indispensable for a *Sādhaka* to tide over certain incidental difficulties and dangers, which are very common to a beginner.

"*Aikyam jivātmanorāhur yogam yogavishāradāh*".

The term *Yoga* means the process by which *Jīvātman* or embodied Self or Consciousness achieves union with *Paramātman* or the Supreme Soul in its true form of Being, Consciousness and Bliss, and its correct practice is sure to lead to the achievement of their identity.

The *Vedas* proclaim that "all this is verily the *Brahman*" (*Sarvam khalvidam brahma*) and that the *Paramātman* is *amrita* (imperishable) *ananta* (endless) and *ānandasvarupa* (all blissful). How is it then, it may be asked, that the individual self the *Jīvātman* who is a part and parcel of the *Paramātman* the Supreme soul, is so full of ignorance, limitations and miseries ? The answer is this. By the *āvarana* (veiling) and *vikshepa* (projecting) *shaktis* (powers) of the *Māyā*, resident in the *Brahman*, the dualistic world appears to be brought into being whereby the true nature of the self is veiled (*kanchukita*) and a sense of *apurnatā* (imperfectness) is produced. The consciousness veils itself to itself, and projects or throws forward from within itself, a phenomenal world of finite things and minds which makes it look like limited and thwarted. In this way the *Purna* seems to be *apurna*, the infinite seems to be the finite, and it is the inscrutable powers of the *Māyā* that have done the trick.

The *Kundalinī Yoga* enables the individual to see through the veil of *Māyā* which obscures the true nature of the self. One of the main principles underlying this *Yoga* is that the apparent imperfection of the *Jīvātman* can only be overcome through the realisation of the identity of itself with the *Paramātman*.

The sense of imperfectness and the natural inclination and yearning for happiness (*Ānandam*) are a sure indication that the *Jīvātman* entangled in the process of Creation, feels within itself a sense of temporary incompleteness which moves it on to strive for the realisation of its true and eternal nature as Being, Consciousness and Bliss (*Sat-chidānandasvarūpa*) which is usually obscured by the *Avidyā* or ignorance caused by the veil of *Māyā*.

All forms of religious practice and *Yoga* are prescribed to free the individual from the bonds of illusion and to see, through the eye of wisdom granted by the All-Merciful *Guru*, whose abode is the *Sahasrāra* or the thousand-petalled Lotus. The *Kundalinī* who sleeps coiled in the *Mūlādhāra* closing with her mouth the entrance to the *Sushumnā Nādī* called the *Bramhadvāra*, is the *Sabdabrahman*. All *Mantras* are but her manifestations and the letters are the *Mātrikās* or the genetrices of all the Universes in the World-Consciousness. It is she who creates and binds *Jīva* in body and again it is she who withdraws the bonds herself, by revealing the *Tattvajnāna* and the process by which Liberation may be attained. *Mantras* are nothing but manifestations of *Kula-kundalinī* herself and as such are effective instruments to rouse her from her static state.

The first step in the acquirement of true knowledge is an acquaintance with and practice of the *Tāntrika Yoga Sādhana*, which deals with the *Chakras*, *Nādīs*, *Kundalinī*, *Āsana*, *Prānāyama*, *Vedhas*, *Bandhas*, *Mudrās* and other processes. Next is the realisation of that process by rousing the *Kundalinī* which finally leads to the direct realisation of the *Supreme Brahman*—the supreme experience of the union of the *Jīvātman* with the *Paramātman*, the individual with the Supreme Self.

The power which is aroused is in itself pure Consciousness and when aroused and taken to the uppermost Cerebral Centre, is the dispeller of all *Pashubhāvas* (animal propensities in man) and revealer of the Divine state due to the true knowledge of the Self which is the Supreme Consciousness or *Parā*

Samvit. At this stage the *Kundalinī* unites in *sāmarasya* with the *Paramashiva* and assumes the state of *Mahākundalinī*.

This *Yoga* has been rightly regarded as the greatest of all forms of *Yoga* practices (*Sarva-yogo-ttamottamah*). It incorporates all that is good in other systems of *Yoga* discipline. While recognising that man is in essence spirit, it does not shut its eyes to the patent fact that the human individual is a psycho-physical organism. Any system, which ignores this is bound to be lop-sided. It is really doubtful whether spiritual advancement of the highest type is at all possible without a parallel progress and development in the physical and the intellectual planes. It is a peculiar merit of the *Kundalinī Yoga* that in its comprehensive programme, physical, mental and spiritual powers and faculties are harmoniously controlled and developed in equal pace for the achievement of the Supreme End. When this *Yoga* is practised in the right spirit, the *Sādhaka* gradually realises that his life and all his activities, physical or mental, vital or spiritual, are but a part of the Divine activities of the Universal Mother, manifesting and operating through a particular individual human centre. The body is not something base or undivine. The world or its enjoyments are not things to be despised or shunned, for all things are but emanations of the Universal Consciousness (*Chit-Shakti*), manifestations of the One and Universal Divine Mother.

When he has attained this monistic attitude, and has shed all sorts of dualism, when the distinction between clean and unclean, has disappeared, the *Sādhaka* is said to have attained the stage of a *Vīra* (hero), for he has conquered the *pashubhāva* (the "animal state") or dualism of the common man.

"*Dvaitān pashūn vijānīyad advaito-vira uchyate*".

A very brief description of the nature and position of the *Chakras* is given below, which may help the inquisitive readers, to some extent, to form a general idea of them and

to indicate the points to be remembered while concentrating on the particular centre or centres :—

The *Nādī Sushumnā*, which is possessed of the qualities *Sattvas*, *Rajas* and *Tamas*, is resplendant like the Sun, Moon and Fire and whose substance is the threefold *Gunas*, extends from the root of the Spinal Column to the thousand-petalled Lotus (*Sahasrāra*) and looks like a *Dhustura* flower at the bottom. Inside the *Sushumnā* is *Vajrā Nādi*, inside which is *Chitrinī Nādī*, which passes through the *Chakras*. The hollow passage extending throughout the *Chitrinī* is called the *Brahmanādī*.

The *Idā Nādi*, placed on its left, outside the spine, is slightly white in colour and is of the nature of the Moon and is the very embodiment of nectar. On the right outside of the backbone is *Pinggalā* emitting poison which is of the nature of the Sun.

These three *nādīs* unite together at the root of the genitals in the *Mūlādhāra* and form what is called a "*triveni*" (a confluence of three streams). They again come together at the level of the eye-brows in the *Ājnā-chakra* forming another conflux "*trivenī*" there, only to separate out again. The latter is called *Mukta-trivenī* (separating conflux) in contradistinction from the former which is known as the *Yuktatrivenī* (uniting conflux). "*Sāmgatā dhvajamūle cha vimukta bhrūviyogatah.*"

1. *MŪLĀDHĀRA CHAKRA* or the lotus located below the genitals and above the anus, has four petals with '*Va*', '*Ca*', '*Sha*' and '*Sa*', in letters of gold.

In the pericarp of this Lotus is the square of *Dharā* (earth) of yellow colour and a beautiful *Mandala* with eight spears around it and within it is *Prithvī Bīja* '*Lam*', which has four arms and is seated on the *Airāvata*. Inside the *Bindu* of the above *Bīja* is seated the infant '*Brahmā*', who has four faces and four hands holding the staff, goad, rosary, and the gesture of *Abhaya* which dispels fear.

The *Devī Dākinī*, red in colour with four hands holding *shūla* (spear), *khatvānga* (staff), *khadga* (sword) and

chashaka (drinking cup), is seated on the pericarp of the Lotus. *Kandarpa Vāyu* and *Kāma Bīja*, both of which are red are also within the lightning-like triangle called '*Traipura*'. Above this is *shyāma-varna* (colour of a green leaf) *Sayambhu Limga*, and above and around this is *Kundalinī* coiled three and half times in Her shining snake-like form. It is, She who maintains all the beings of the World and shines in the cavity of the root (*Mūla*) Lotus, like a chain of brilliant lights.

2. *SVĀDHISTHĀNA CHAKRA*. The vermillion coloured lotus, placed at the root of the genitals, has six petals of the colour of lightning with six letters '*Ba*', '*Bha*', '*Ma*', '*Ya*', '*Ra*', '*La*', with *Bindus* over them. In the pericarp of this Lotus, in the white region of Water, with a half-moon in its centre. The *Varuna Bīja* '*Vam*' is seated inside it on the *Makara* with a noose in its hands. Within the *Bindu* is '*Vishnu*', seated on *Garuda*. He has four hands holding *shankha* (conch-shell), *chakra* (discus), *gadā* (mace), and *padma* (lotus). He is dressed in yellow raiment and wears a garland of wild flowers round his neck and is youthful in appearance with the mark of *Shrivatsa* and the gem *Kaustubha* on his breast.

In the pericarp is also *shāyama-varna Shakti Rākinī* with four hands, holding *shūla* (spear), *abja* (lotus) *damaru* (drum) and *tanka* (battle-axe). She is three-eyed with projecting and terrible teeth, fond of white rice, with a stream of blood flowing through a nostril.

3. *MANIPURA CHAKRA*. The lotus at the level of the navel, bears the colour of a heavy rain-cloud, has ten petals with ten letters of lustrous blue colour—'*Da*', '*Dha*', '*Na*', '*Ta*', '*Tha*', '*Da*', '*Dha*', '*Na*', '*Pa*', '*Pha*', with *Bindus* above each of them. In the pericarp of this Lotus is the region of Fire, which is red and triangular in shape, and outside it, on its three sides, are three *Svastika* marks, and within the triangle is the *Bīja* of Fire '*Ram*', red in colour, seated on a ram

with four arms holding *vajra* (thunderbolt), *shakti* (rapier), and gestures of *Vara* and *Abhaya*.

In the *Bindu* of *Vāhni Bīja* '*Rudra*' of red colour, old in appearance, is seated on a bull. His skin appears to be white being besmeared with ashes. On a red lotus, in the pericarp of this Lotus, is seated the blue *Lākinī Shakti* with three faces having three eyes in each. She is four-armed with *vajra* (thunderbolt), *shakti* (rapier), and signs of *Vara* and *Abhaya*. She has fierce projecting teeth and is fond of rice cooked with *dāl* (pulse) and fresh meat full of blood, and she is exhilarated with divine wine (*vāruni*) dedicated by her devotees.

4. *ANĀHATA CHAKRA* (Heart Lotus) is red (of the colour of *bandhūka* flower), having twelve petals with twelve letters of vermillion colour—'*Ka*', '*Kha*', '*Ga*', '*Gha*', '*Nga*', '*Cha*', '*Chha*', '*Ja*', '*Jha*', '*Na*', '*Ta*', '*Tha*', with *Bindus* over them. In its pericarp, is the hexagonal smoke-coloured *Vāyu Mandala* (region of Air) and above it *Suryya Mandala* (region of Sun), with a triangle, lustrous as ten million flashes of lightning within it. *Bīja* of Air (*Vāyu*) '*yam*' of a smoky hue, seated on a *krishnasāra* (antelope), with four arms and carrying the weapon *angkusha* (goad). The three-eyed *Īsha* (*Īshvara*) of the colour of a swan and with two hands bearing the gestures *Vara* and *Abhaya* is within the *Bindu* of the *Bīja*.

In the pericarp of this Lotus is the golden-hued *Kākinī Shakti*, with four arms carrying *pāsha* (noose), *kapāla* (skull) and signs of *Vara* and *Abhaya*, with her heart softened with nectar, dressed in yellow raiment and various jewelleries along with a garland of dried bones. In the centre of the *Trikona*, is *Shiva* in golden *Bāna-Limga* form, like shining gold with crescent moon and *Bindu* on his head. He looks resplendant with a rush of desire. Below him is '*Jivātman*' (embodied self) like '*Ham-Sah*' as the steady flame of a lamp in a windless place.

Below the pericarp of this Lotus is an eight-petalled red

lotus, with its head turned upwards, which is meditated as the seat of the Deity in mental worship. In it there are the *Kalpavriksha* (Celestiel wish-granting tree). *Manipītha* (the jewelled-altar) decorated with flags, canopy, etc..

5. *VISHUDDHI CHAKRA* (Lotus of purification) situated at the base of the throat, with sixteen petals of smoky purple colour, with all the sixteen vowels of crimson hue, having the *Bindus* above them. In its pericarp is the *Nabho Mandala* (Etherial region), circular in shape and white like the full moon. Inside it is the *Chandra Mandala* (the Lunar region) and above it is the white *Vyoma Bīja 'Ham'*, seated on a snow-white elephant and endowed with four hands holding *pāsha, angkusha* and making gestures of *Vara* and *Abhaya.*

Within the *Bindu* is *Ardhanārisvara Sadā-Shiva*, with three eyes, five faces and ten beautiful arms and clothed in tiger-skin. His body is united with that of *Girijā* and is seated on a great Lion-seat placed on the back of a bull. He is of golden colour in the left and snow-white in the right. In his hands he holds the *shūla* (trident), the *tangka* (battle axe), the *khadga* (sacrificial sword), the *vajra* (thunderbolt), *dāhana* (fire arms), the *Nāgendra* (big snake), the *ghantā* (bell) the *angkusha* (goad), the *pāsha* (noose) and mark of the *Abhaya* (fear-dispelling) *Mudrā* and his whole body is smeared with ashes and his neck is adorned with a garland of snake. He is seen like a mountain, which is both silvery and golden. The down-turned digit (*kalā*) of the Moon which constantly drops nectar, is on his forehead.

Within the pericarp and in the Lunar region, is the *Shakti Shākinī*, white in colour, four-armed, three-eyed, having five faces clothed in yellow, carrying in her hands a bow and arrow, a noose and a goad. She is the *Devatā* of *asthi* (bone), *dhātu* and maddens all the mass of the *Pashus.*

6. *ĀJNĀ CHAKRA* (The two-petalled lotus which when reached reveals the *ājnā* or the commands of the

Great *Guru* seated on the *Sahasrāra Padma*) is situated between the eye-brows. On its two petals are the letters '*Ha*' '*Ksha*' which are also white and enhance its beauty. The white *Hākinī Shakti*, having six faces with three eyes in each, is seated on the pericarp. Her six arms hold *Vara* and *Abhaya Mudras*, rosary, human skull, a small drum and a book.

Above her within a *Trikona* is *Itara-Limga*, shining like a chain of lightning flashes. The first *Bīja* of the *Vedas* (*Pranava*) is also here. Above this, within another *Trikona*, is *Antarātman* (Inner Self) resembling a flame in its radiance. On its four sides are sparks, surrounding a light which by its own lustre makes visible and distinct all that exists between *Mūla* and *Brahmarandhra*. Above this again is *Manas* and above *Manas Chakra* is the *Soma Chakra* (the region of Full Moon). Within this is the *Bīja* '*Hamsah*'. In its lap is the Omnipotent *Parashiva* with *Siddha-Kālī* in the left, the very Self of Eternal Bliss.

7. *SAHASRĀRA* (Thousand-petalled Lotus). Above *Ājnā Chakra* is the form of *Mahānāda*, the place where *Vāyu* ceases to be and the pure Intelligence (*Buddhi*) becomes manifest. Above all these, is the *Parama Vyoma* (the supreme ether) wherein is *Shangkhinī Nādī* and below the *Visarga* is the white thousand-petalled Lotus with the petals turned downwards and its clustered filaments tinged with the colour of the rising Sun. The fifty letters of the alphabet '*A*' to '*Ia*', which are also whitish in colour, go round and round its petals twenty times. Within the Lotus is the Full Moon shedding profuse rays, moist and cool like nectar. Inside it, constantly shining like lightning, is the '*Akathādi*' triangle and inside this again shines *Mahāshūnya* (the great void), which is the excellent *Bindu* attainable by great effort only and is worshipped in secret by *Devas* and *Kaula Sādhakas*. It is the chief centre of liberation manifesting the pure '*Nirvāna Kalā*', subtle like a thousandth part of a a hair with the '*Amākalā*'—the sixteenth *Kalā* (digit) of the Moon which is of red colour and shining like lightning. On

the pericarp of this Lotus is '*Parama Hamsah*', and above it on an ever-blissful and white twelve-petalled lotus is seated the *Guru* who is *Parama Shiva* himself. He is the *Paramātman* and *Brahma.*

As the Sun dispels darkness, so does he dispel *Ajnāna* (nescience) and *Moha* (delusion) of the universe and imparts the pure minded *Yogis* the knowledge by which they realise the oneness of the *Jīvātman* and the *Paramātman.*

Below the *Nirvānakalā* is the Fire called *Nibodhikā* which is a form of *Avyaktanāda.* Above it and within *Nirvāna-kalā* is *Para Bindu* which is both *Shiva* and *Shakti* and in which are all the principal deities of the universe.

The worshippers of *Shiva* call it the 'abode of *Shiva*', those of *Vishnu* the 'place of *Parama Purusha*' or '*Vishnu*', others again call it the 'place of *Hari-Hara*'. The devotees of the *Mahāshakti* call it the 'abode of the *Mahādevī*', and other great sages call it the 'seat of the union of *Prakriti* and *Purusha*'.

The *Amākalā* mentioned above is the receptacle of a continuous flow of excellent nectar coming out of the ever-blissful union of *Mahākundalinī* and *Parama Shiva.* Herein is revealed the *Shivapadam* (abode of *Shiva*), the place of *Brahman* which is free from *Māyā* and attainable only by *Yogis* by pure *Jnāna* only. It is the seat of continuous Bliss (*nityānanda*), it is here that the universe finds its rest.

PRACTICE OF THE LAYA YOGA.

The persons who have undergone preliminary practices of *Yoga* such as *Yama, Niyama, Āsanas, Prānāyāma*, which enable them to destroy the inclinations like lust, anger and other propensities which disturb the mind, are only eligible to learn the process of the *Kundalinī-Yoga* from the *Guru* who is himself well versed in the process. The *Sādhaka* having seated himself in a proper posture learnt from the *Guru*, should

contract the chest and close the passage of the *Prāna Vāyu* or the upward breath and mentally recite the *Mantra 'Hamsah'* (I am the Supreme Self) and lead the *Jīvātman* from the heart to the *Mūlādhāra* where the *Kundalinī* is at rest, then contract the *Sphincter ani* and the adjacent muscles and stop the *Apāna Vāyu* or the downward air and subsequently raise the air while mentally reciting the *Shabda-Bīja 'Hum'*, this helps to kindle the fire and blow the air upwards with the help of the *Bījas* of fire ('*Ram*') and of air ('*Yam*'). The *Kundalinī* is awakened, being stirred by the hot wind produced thereby and she hastens to meet the *Parama Shiva* at the *Sahasrāra Padma* followed by the *Jīvātman.* As she thus passes through the *Chakras* or lotuses which are strung on the *Chitrinī Nādī*, she looks lustrous like thousands of suns while cool like millions of moons, and as and when she reaches the lotuses one by one, they look brilliant and full of light with their petals turning upwards *i. e.*, the direction in which the *Kundalinī* proceeds.

"Gachhanti bramhamārgena limgatryakramena vai,
Amritam tad visargastham paramānandalakshanam,
Pitvā kulāmritam divyam punareva vishet kulam"
—*Shiva Samhitā.*

Kundalinī proceeds through the *Bramhanādī* piercing the three *limgas*, one by one, and drinks the Divine *kula* nectar flowing profusely from the *Sahasrāra* and being full of bliss returns to the *Kulasthānam* at the *Mūlādhāra Chakra.* In this way she also pierces the three *Limgas* of *Shiva*, viz., *Svayambhu Limga* at *Mūlādhāra*, *Bāna Limga* at *Anāhata* and the *Itara Limga* at the *Ājnā Chakra* and proceeds from the gross form of the *Shabdabrahman* to its subtlest form. That is, the *Kundalinī* when starts, is in *Vaikharī* state and meets *Svayambhu Limga* as such ; while she meets the *Bāna Limga* at the heart lotus as *Madhyamā*, and the *Itara Limga* between the eye-brows as *Pashyantī*, and then she ultimately reaches the *Para Bindu* attaining the *Parābhāba* (state). Here '*Hamsah*'

(*Jīvātman*) merges in '*Soham*' (*Paramātman*) or '*Paramahamsah*'. As the *Kundalinī* approaches the gleaming flame-like *Paramashiva*—the Supreme Bliss—the Eternal one ; and is united, which is the excellent *Yoga*, her *Mahākundalinī* (*Bishudhasattva*) aspect is revealed, producing a bliss of Liberation (*Nityānandarupamuktim*).

Those versed in the *Kaula Āgamas* proclaim that the realisation of the ultimate truth that the *Shakti* (the Supreme Power) is inseparate from *Shiva* (the *Para Brahman*) or *Guru* is the real *Yoga*. From the union of the *Kundalinī* with the *Parama Shiva* at *Sahasrāra*, the nectar of eternal bliss begins to flow through the *Bramha Nādī* as an ambrosial stream and satisfies all the *Devalas* and *Shaktis* residing in the various *Chakras* down to the *Mūlādhāra*. This union of *Jīva* and *Paramātman* reveals the identity of the individual with the Supreme Spirit as indicated in the *Mahāvākya* "*Tattvamasi*" ("that thou art"). Now the '*Mahākundalinī* begins to descend creating the universal *tattavas* in *Srishti Krama* (Creation) which is just in the reverse order of the *Laya-Krama*, from the subtlest of *Shiva-tattva* down to the *Prithvī-tattva* the grossest of the elements, and all the *tattvas* in the Universe are created and maintained in this process and the *Jīva* (the Self) is again encased in the body being veiled with *Avidyā* (*Māyā*) while *Kundalinī* remains coiled as before in the *Mūlādhāra*. The mind, in this process of going up and coming down, is dissolved in the *Shivasthānam* and the Divinisation of the individual Self (*Jīvātmā*) takes place. He who practises this *Yoga*, day by day, not only frees himself from the bonds of *Māyā* (illusion), decay and death and attains liberation, but also helps to cause the liberation of others who are devoted to the Lotus feet of the All-Merciful *Guru*.

"*Mahā kundalinim shaktim*
Yo bhajettu Bhujanginim
Sa kritārthah sa dhanyashcha
Sa divyo virasattamah"

—*Tantrāntara*.

The best of the *Vira Sādhakas* who properly worships the *Mahakundalinī Shakti*, who remains coiled like a serpent, is able to achieve the highest end of human life ; and to attain the Divine state ultimately.

The *Kundalinī Yoga* is very much practised by the advanced *Tāntrika Sādhakas* who, as such, are called *Kaulas* well-acquainted with the passage of *Kundalinī* (*Kula-patka*) through the three *Limgas* which represent the three aspects of *Sthula* (gross), *Sukshma* (subtle) and *Kārana* (causal) and attain the *Turiya* (fourth) stage which is beyond them (*Bhāvātita*) and is the excellent abode of the *Guru* or the *Paramashiva*. This state is to be achieved by passing through (*Bhāvābhavavinirimukta*) the three subordinate *Bhāvas* viz., *Pashu-bhāva*, (in bonds of animal propensities), *Vira-bhāva* (the stage when the *Sādhaka* is ready to face any struggle to cut the bonds of *Māyā*), the *Divyabhāva* the stage in which the divinisation of the individual Self sets in and there is an end to all forms of dualism (*Dvatabhāva*). According to the teachings of *Tantra Shāstras*, these *Bhāvas* are attainable by passing through seven different *Āchāras* or stages of purification and modes of *Sādhanā* (worship) which have correspondences and correlations with the seven principal *Chakras* in the subtle body, and the seven planes of knowledge (*Saptajnānabhumi*) of *Vedānta* philosophy.

LAYA KRAMA IN DETAIL.

When *Kundalinī*, being aroused begins to move upwards, *Brahmā*, *Dākinī Shakti* and other deities dwelling on the *Mūlādhāra Chakra*, the Sense of smell, the four letters on the petals will be absorbed into '*Prithvi Bīja*' '*Lam*' with the '*Gandha Tattva*', and merge into the body of the *Kundalinī* which will then move upwards and enter the *Svādisthāna Chakra* being led, with the *Jīvātman*, by the *Sādhaka*, the petals of which will turn upwards immediately. The *Mahāvishnu*, *Rākinī Shakti* and other deities inhabiting the lotus, along with the six letters on its petals will be

dissolved. All these and *Gandha Tattva* will be absorbed in *Rasa* (taste). The *Prithvi Bīja 'Lam'* which was in the causal state in the body of the *Kundalinī* will be dissolved in the *Varuna Bīja* (the earth into water) *'Vam'* which will also merge in the *Kundalinī*, which moves upwards and enters the *Manipura Chakra* with *Jīvātman* and *Rasatanmātra* being led by the *Mūlamantra* of the *Sādhaka*. *Rudra*, *Lākinī Shakti* and other deities residing in the *Chakra*, the ten letters on the ten petals, the *Rasatanmātra* will be absorbed into *Rupa* (visual form). The *Varuna Bīja 'Vam'* in causal state merged in the body of the *nndalinī* will be dissolved in *Tejas-Bīja 'Ram'* (water into fire) which will also be merged in the body of the *Kundalinī* who will then be led with the *Jīvātman* by the *Sādhaka* with the help of his *Mūlamantra* to the *Anāhata Chakra*. Here the *Sādhaka* encounters certain difficulties as there is a very stiff knot between the *Manipura* and the *Anāhata Chakras* named *Bramha-Granthi* and it is almost usual that the *Sādhaka* loses weight and suffers from intestinal troubles during the time he strives to lead the *Kundalinī* to pierce through this knot ; which is never possible until he can fully control the animal propensities (*Pashu-bhāva*) and holds a determination to face all odds like a hero (*Vira*) in the course of his *Sādhana* of this *Yoga* in the *Kula Mārga* (path of the *Kundalinī*). As the *Kundalinī* is led with *Jīvātman* to the *Anāhata Chakra*, the *Isvara*, *Kākinī Shakti*, other deities of the lotus, the twelve letters on its petals begin to dissolve in the *Sparshatanmātra* (touch). The *Rupatanmātra* and the *Vahni Bīja* in the body of the *Kundalinī* are absorbed in the *Vāyu Bīja 'Yam'* (fire into *Vāvu* i. e., vapour) and merge in the body of *Kundalinī* as she proceeds towards the *Vishuddhi Chakra* through the second knot, named *Vishnugranthi*, which, also is some what difficult to pierce as it never opens to a Dualist (*Dvaitavādin*).

As the *Kundalinī* is led with the *Jīvātman* to the *Vishuddhi Chakra*, according to the secret teachings of the *Guru*, the *Sadāshiva*, *Sākinī Shakti* and other presiding deities of the

Chakra along with the sixteen vowels on the petals, are absorbed into *Vyoma-tattva* and *Shabdatanmātra* ; and the *Vāyu Bīja 'Yam'* in the body of the *Kundalinī* will be dissolved in the *Ākāsha Bīja 'Ham'* (vapour into ether) with *Vāgindriya* and *Shabdatanmātra* which will merge in the body of the *Kundalinī* as she proceeds to the *Ājnā Chakra* with *Jīvātman* led by the *Sādhaka* with the help of *Mantra Yoga.*

The *Parashiva, Hākinī Shakti* and other deities of the *Chakra,* along with the *Ākāsha Bīja 'Ham'* and the *Shabdatanmātra,* will be absorbed in *Ahamkāra-tattva* which will merge into the body of *Kundalinī* as she proceeds to pierce the third or the last knot called the *Rudragranthi* which is the hardest of the three.

The *Kula Yogin* who can pass the *Kundalinī* and the *Jīvātman* through this knot is never born again in this world. When this knot is pierced the *Kundalinī* automatically enters the *Sahasrāra Chakra* by herself. She is then coiled with the *Paramashiva* and is in complete union. Her supreme state—*Mahākundalinī* is revealed in the form of *Pranava,* lustrous like a million of suns while cool like a million moons with currents of immortalising nectar flowing out therefrom in an incessant stream.

The *Ahankāra-tattva* is then absorbed into *Mahat-tattva* or *Buddhi-tattva, Buddhi-tattva* into *Manas-tattva, Manas-tattva* into *Prakriti-tattva, Prakriti-tattva* into *Jīva-tattva, Jīva-tattva* into *Niyati-tattva, Niyati-tattva* into *Kāla-tattva, Kāla-tattva* into *Rāga-tattva, Rāga-tattva* into *Kalā-tattva, Kalā-tattva* into *Avidyā-tattva, Avidyā-tattva* into *Māyā-tattva, Māyā-tattva* into *Shuddha-Vidyā-tattva, Shuddha-Vidyā-tattva* into *Isvara-tattva, Isvara-tattva* into *Sadāshiva-tattva, Sadāshiva-tattva* into *Shakti-tattva, Shakti-tattva* into *Shiva-tattva,* and *Shiva-tattva* into *Parama Shiva.*

"*Kavalikrita-nihshesa-tattvagrāma-svarūpini*"

—*Vāmākesvara Tantra*

She withdraws all the thirty-six *tattvas* within herself and she alone remains.

When this last process of the absorption of the *Shiva tattva* in the *Parama Shiva* has taken place the supreme end of the *Laya-yoga* has been achieved. With the resorption of the thirty-six *tattvas* in the *Parama-Shiva* or *Parā-Samvit* the *Samhāra* or *Laya-krama* is complete. The *summum bonum* of the human life has been realised. The union of the *Jīvātman* with the *Paramātman* has been effected. He has found out his true self. The Supreme hour of his life has struck ! In a flash the veil of *Māyā* is torn asunder. The serene illumination of the beatific vision breaks forth in all its glory. And the *Sādhaka* realises in blissful ecstasy that he is none other than the *Brahman* !

> "*Aham brahmāsmi vijnānād*
> *Ajnāno vilayo bhavet.*
> *Sohamityeva samchintya*
> *Viharet sarvadā priye*".
> —*Gandharva Tantra.*

The supreme realisation that "I am nothing else but *Brahman*" helps to remove all ignorance from the mind of a devotee, who should meditate and roam about bearing in mind the *Mahāvākya* "*Soham*"—"He am I".

Om Tat Sat.

Kālikāshram
Belur,
November, 1940

Shri Bhairabānanda.

श्रीः

श्रीमद् अर्थार एवेलन् प्रवर्त्तित-

तन्त्र-प्रकाश-ग्रन्थमाला—२

परमहंस-पूर्णानन्द-यति-विरचित-

षट्चक्रनिरूपणम्

कालीचरणकृतया श्लोकार्थपरिष्कारिण्या टीकया शङ्करकृतया षट्चक्रभेदटिप्पण्या विश्वनाथकृतया षट्चक्र-विवृत्याख्यया टीकया च समेतम्

शिवप्रोक्त-

पादुकापञ्चकम्

कालीचरणकृतया अमलाख्यया टीकया सहितम्

प्रथमसंस्करणे

तारानाथ विद्यारत्न-सम्पादितम्

तृतीय-संस्करणे

पण्डितप्रवर—

श्रीमत् पञ्चानन तर्क-सांख्य-वेदान्ततीर्थ-सम्पादितम्

७।ए चालतावागान लेनस्थ-

आगमानुसन्धान-समितितः

श्रीमद् विभुपद घोषेण

प्रकाशितम्

संवत् १९९८

कलिकाता—

संस्कृत बुक् डिपो

नं० २८।१ कर्णवालिश ष्ट्रीट

कलिकाता—

संस्कृत पुस्तक भण्डार

नं० ३८ कर्णवालिस ष्ट्रीट

कलिकातानगर्यां
नं० ५, शिमला स्ट्रीटस्थ-
महाराष्ट्र-यन्त्रे
पं० श्रीचन्द्रशेखर पाठकेन मुद्रितम्

षट्चक्रनिरूपण-

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठाङ्कः
योगनिरूपण-प्रतिज्ञा	१
इड़ादिनाड़ीत्रयस्वरूपम्	२
चित्रिणीनाड़ीसंस्थितिः	६
मूलाधारचक्रनिरूपणम्	७
धरामण्डलस्वरूपम्	८
धराबीजध्यानम्	९
आधारपद्मस्थ-डाकिनीशक्तिस्वरूपम्	१०
मूलकर्णिकास्थत्रिकोणस्वरूपम्	११
स्वयम्भूलिङ्गस्वरूपम्	१३
कुण्डलिनीशक्तिस्वरूपम्	१४
परशक्ति-स्वरूपम्	१७
कुण्डलिनीशक्तिचिन्तनफलम्	१८
स्वाधिष्ठानचक्रस्वरूपम्	१९
अम्भोजमण्डलस्थितिवर्णनम्	,,
वरुणबीजबिन्दुमध्यस्थविष्णुस्वरूपम्	२०
राकिणीशक्तिस्वरूपम्	२१
स्वाधिष्ठानचक्रचिन्तनफलम्	२२
मणिपूरचक्रम्	,,
रुद्रस्वरूपम्	२३
लाकिनी-शक्तिः	२४
नाभिपद्मचिन्तनफलम्	,,
अनाहतपद्मम्	२५
वायुमण्डलान्तर्वायुबीजम्	,,
काकिनीशक्तिः	२६
त्रिकोणस्वरूपम्	२७
हृत्पद्मचिन्तनफलम्	२८
विशुद्धचक्रस्वरूपम्	३०
सदाशिवस्वरूपम्	३१
शाकिनीशक्तिः	३२
विशुद्धचक्रचिन्तनफलम्	३४
आज्ञाचक्रस्वरूपम्	३५
आज्ञाचक्रस्थ-मनःस्थितिः	३६
आज्ञाचक्रध्यानफलम्	३८
आज्ञाचक्रस्थ-प्रणवस्वरूपम्	,,
आज्ञाचक्रे प्रणवयोगनिरूपणम्	३९
आज्ञाचक्रे परमशिवस्थितिः	४१
आज्ञाचक्रे प्राणत्यागफलम्	४३
महानाददर्शनफलम्	४४
सहस्रारपद्मस्वरूपम्	४८
चन्द्रमण्डलस्वरूपम्	५०
परमशिवस्थितिस्वरूपम्	५१
सहस्रारस्य सर्वदेवस्थानत्वम्	५५
सहस्रारज्ञानफलम्	५६
अमाकलास्वरूपम्	५७
निर्वाणकला-परबिन्दुस्वरूपम्	५८
परब्रह्मध्यानम्	६०
कुण्डलिनीन्युत्थापनप्रकारः	६३
कुण्डलिनीयोगप्रकारः	६५
समाधियोगस्वरूपम्	६९
कुण्डलिन्याः प्रत्यावर्त्तनम्	७४
षट्चक्रयोगज्ञानफलम्	७५
श्लोकाध्ययनफलम्	७६

षट्चक्रविवृतेर्विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
प्रतिज्ञा	७७	अनाहतपद्मम्	८६
इड़ादिनाड़ीत्रयस्वरूपम्	,,	वायुबीजस्वरूपम्	,,
चित्रिणीनाड़ी	८०	विशुद्धपद्मस्वरूपम्	८७
ब्रह्मनाड़ी	८१	आज्ञाचक्रस्वरूपम्	८८
मूलाधारपद्मम्	,,	आज्ञाचक्रस्थप्रणवस्वरूपम्	८९
धरामण्डल-बीजयोः स्वरूपम्	८२	महानाददर्शनफलम्	९१
डाकिनीशक्तिः	,,	सहस्रारपद्मम्	९२
त्रैपुर-त्रिकोणम्	,,	परमशिवस्थितिः	९३
स्वयम्भूलिङ्गस्वरूपम्	८३	अमा-निर्वाणकलयोः स्वरूपम्	९४
कुण्डलिनीशक्तिस्वरूपम्	,,	परबिन्दुस्वरूपम्	९५
परशक्तिस्वरूपम्	८५	परब्रह्मस्थानम्	,,
स्वाधिष्ठानचक्रम्	,,	कुण्डलिन्युत्थापनम्	९६
विष्णुस्वरूपम्	,,	तस्याः प्रत्यावर्त्तनम्	९७
मणिपुरपद्मस्वरूपम्	८६	ग्रन्थकृत्परिचयः	१००

पादुकापञ्चकविषयानुक्रमणिका

गुरोरधिवासस्थानम्	१०१	हंसत्रिकोणयोः स्वरूपम्	१०४
अकथादित्रिकोणस्वरूपम्	१०२	श्रीगुरुध्यानयोगः	१०६
मणिपीठस्वरूपम्	१०३	स्तोत्रपाठफलम्	१०९

श्रीः

श्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-

षट्चक्रनिरूपणम्

[योगनिरूपणप्रतिज्ञा]

अथ तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्गतः ।
उच्यते परमानन्द-निर्वाह-प्रथमाङ्कुरः ॥ *

॥ श्रीः ॥

महायोगज्ञानात् परिचितषडम्भोजविभवः
स एवान्तस्तत्त्वप्रकटनसमर्थो न हि परः ।
बुधश्रेष्ठो ज्येष्ठोऽप्यमिलितकृपानाथकरुणः
षडब्जान्तस्तत्त्वं षसहविभवं प्रस्फुटयितुम् ॥

अथ दुःखपङ्कमग्नं जगदुद्दिधीर्षुः परमकारुणिकः पूर्णानन्दस्वामी मुक्तिसम्पादक-तत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं वक्तुमिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते—अथेति । अथाऽनन्तरं स्वकृतश्रीतत्त्वचिन्तामण्यां षट्चक्रनिरूपणात् पूर्वप्रदर्शित-तत्तत्कर्म-कथनानन्तरमित्यर्थः । अस्यार्थः—परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुर उच्यते इत्यन्वयः । परमानन्दो ब्रह्म, "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति श्रुतेः । तस्य निर्वाहस्तत्साक्षात्काररूप-निष्पत्तिस्तस्मै प्रथमाङ्कुरस्तत्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्मस्वरूपो मया पूर्णानन्देनोच्यते

॥ नमः परदेवतायै ॥

प्रणम्य शैलाधिपकन्यकायाः पदाब्जमब्जासनविष्णुपूज्यम् ।
प्रतन्यते श्रीयुतशङ्करेण षट्चक्रटीकाल्पपुस्तिकेयम् ॥

॥ * ॥ अथेत्यादि । यद्यप्यथशब्दो मङ्गलप्रश्नाद्यर्थे वर्त्तते, तथाप्यानन्तर्यार्थ एव गृह्यते, यद्ग्रन्थीयप्रस्तावस्तत्प्रस्तावस्यानन्तरत्वात् । मङ्गलार्थोऽयमिति केचित् । तन्त्रानुसारेण शिवोक्ततन्त्रीयप्रस्तावानुसारेणेत्यर्थः । षट्चक्रादिक्रमोद्गतः षट्चक्रादिक्रमेण उद्गतो योऽर्थ इत्यर्थः । अत्रादिपदेन सहस्रदलपद्मादिकमुच्यते । परमानन्दो निरञ्जनस्तस्मिन् यो निर्वाहो ज्ञानप्राप्तिस्तस्य प्रथमाङ्कुर इति यावत ॥ ** ॥

[इड़ादिनाड़ीत्रयस्वरूपम्]

मेरोर्बाह्य-प्रदेशे शशि-मिहिर-शिरे * सव्य-दक्षे निषण्णे
मध्ये नाड़ी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा ।
धूस्तूरस्मेर-पुष्प-ग्रथिततम-वपुः कन्दमध्याच्छिरःस्था
वज्राख्या मेढ्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमेऽस्या ज्वलन्ती ॥ १ ॥

इत्यर्थः । सोऽङ्कुरः किम्भूतः ? तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्गत इति । तन्त्रानुसारेण तन्त्रमतेन षट्चक्रादीनां मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरका-नाहत-विशुद्धा-ज्ञाख्यानाम्, आदिना तत्सम्बन्धि-नाडीलिङ्गव्योमपञ्चकशिवशक्त्यादीनाञ्च यः क्रमस्तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्थापनब्रह्मपद्मगमनागमनशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमस्तेन उद्गतः प्राप्तः योगसाधनाद्यभिन्न इत्यर्थः । ततश्च तन्त्रविहितषट्चक्रघटित-योगसाधनाभिन्नब्रह्मसाक्षात्-कारादिकारणीभूतकर्मस्वरूपोऽङ्कुरो मया उच्यत इति समुदयानुगत-तात्पर्यार्थः ॥ ❀ ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः षट्चक्रनाड्योर्ज्ञानं विना न संम्भवतीत्यतः प्रथमं तदुपयुक्तनाड्यो निरूप्यन्ते—मेरोरित्यादित्रिभिः श्लोकैः । मेरोर्मेरुदण्डस्य । स च दण्डो मूलावधि-ग्रीवापर्यन्तव्यापकपृष्ठास्थीति स्फुटीकरिष्यामः । तद्बाह्यदेशे । शशिमिहिरशिर इति । शशी चन्द्रः, मिहिरः सूर्यः, शिरा नाडी । ततश्च चन्द्र-सूर्यस्वरूपिण्यौ द्वे नाड्यौ इडा-पिङ्गलाख्ये । सव्यदक्षे वामदक्षिणे । निषण्णे स्थिते इत्यर्थः । तदाह भूतशुद्धितन्त्रे—

मेरोर्वामे इडा दक्षे पिङ्गला च स्थिते उभे ॥

इति । अनयोश्चन्द्रसूर्यस्वरूपत्वमाह सम्मोहनतन्त्रे—

मेरोरिति । मेरोर्बहिःस्थाने शशिमिहिरशिरे इड़ा-पिङ्गलाख्ये स्त इति । सव्यदक्षे वामदक्षिणयोः, अत्र प्राण्यङ्गत्वात् समाहारः । निषण्णे सुप्ते इति यावत् । मध्ये मेरोरिति सम्बन्धनीयम् । त्रितयगुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । त्रितय इति अवयवार्थे तयप् । यतश्चन्द्रसूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । कन्दमध्यात् मूलाधारादिति यावत् । शिरस्थाः शिरःस्थिताः । तद्देव धूस्तूरपुष्पस्फुटितरूपेव ग्रथिततमं प्रकृष्टं प्रसिद्धं वपुर्यस्याः । एतेन—उभयतो धूस्तूराकृतिर्द्विमुखीति फलितार्थः । अपरा चास्या मध्ये वज्रानाम्नी नाड़ी, सा तु मेढ्रदेशात् शिरसि परिगता । सुषुम्णायाः किञ्चित् खर्वा, सहस्रदलपङ्कजसुषुम्णास्ययोरुपर्यधोभावेन सम्पुटत्वात् । ज्वलन्ती देदीप्यमाना ॥ १ ॥ [अस्मिन् पक्षे 'ग्रथिततमे'ति पाठः]

---

* अनयोः स्वरूपमुक्तं योगार्णवे—

इड़ा च शङ्खकुन्दाभा तस्या सव्ये व्यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणां पार्श्वमास्थिता ॥ इति ।

वामगा या इडा नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ।
शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविग्रहा ॥
दक्षे तु पिङ्गला नाम पुंरूपा सूर्यविग्रहा ।
रौद्रात्मिका महादेवी दाड़िमीकेसरप्रभा ॥

इति । इमे नाड्यौ मूलाद् ऋजुरूपेणाज्ञाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्ध्रगते । तदुक्तं **यामले**—

इड़ा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे ।
ऋज्वीभूते शिरे ते च वामदक्षिणभेदतः ।
सर्वपद्मानि संवेष्ट्य नासारन्ध्रगते शुभे ॥

इति । अत्र 'शिरे ते च' इत्यत्र चकारो वार्थः । तेन सर्वपद्मानि संवेष्ट्य वामदक्षिणभेदतो वामदक्षिणभेदेन वेणीबन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेष्ट्य वा नासारन्ध्रगते इत्यर्थः । एतेनाऽनयोः स्थित्यां द्विविधः कल्पो दर्शितः । अन्यत्राऽनयोर्धनुराकारेण स्थितिरुक्ता । तद्यथा—

विद्धि ते धनुराकारे नाड़ीड़ापिङ्गले परे ॥ इति ।

धनुराकारप्रकारमाह—या वाममुष्कसम्बद्धा सा श्लिष्यन्ती सुषुम्णया ।

दक्षिणं जत्रुमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता ।
वामांशाजन्त्रन्तरगा दक्षिणां नासिकामियात ॥

इति । जत्रु स्कन्धभुजयोः सन्धिः ।

तथा दक्षिणमुष्कोत्था नासाया वामरन्ध्रगा ॥

इति च । वामदक्षिणमुष्कोस्थिते ते भ्रूमध्यपर्यन्तं प्राप्य तत्र इड़ा-पिङ्गला-सुषुम्णानाड़ीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण ग्रन्थिभावमापन्ने नासारन्ध्रमिलिते इत्यर्थः । तदुक्तम्—

इड़ायां यमुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती ।
सुषुम्णायां वसेद् गङ्गा तासां योगस्त्रिधा भवेत् ॥
सङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता भ्रूवियोगतः ।
त्रिवेणीयोगः स प्रोक्तस्तत्र स्नानं महाफलम् ॥

इति । मध्य इति । मेरुदण्डमध्यरन्ध्रे इत्यर्थः । तदुक्तं—

मेरुमध्ये स्थिता या तु मूलादाब्रह्मरन्ध्रगा ।

इत्यादि । तथा **त्रिपुरासारसमुच्चये**—

या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगतेत्यादि च ॥

अत्र यद्यपि—मेरोर्वामे स्थिता नाड़ी इड़ा चन्द्रामृता शिवे ।
दक्षिणे सूर्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः ।
तद्बाह्ये तु तयोर्मध्ये सुषुम्णा वह्निसंयुता ॥

इति तन्त्रचूड़ामणिवचनेन सुषुम्णाया मेरोर्बाह्यस्थितिः प्रतीयते, तथापि तद्वचनं मतभेदेन। ग्रन्थकारमते तु "सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान्" इत्युत्तरश्लोके षट्पद्मानां मेरुमध्य-रन्ध्रस्थत्वकथनेन तदाधारभूतायाः सुषुम्णाया मेरुमध्यरन्ध्रस्थत्वम्।

त्रितयगुणमयीति। त्रितयं गुणं सुषुम्णा वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिसूत्ररूपं, तदात्मिकेत्यर्थः। अथवा त्रितयगुणं सुषुम्णादिनाड़ीत्रयमपेक्ष्य इयमेका इयमेका इयमेकेति त्रितयावर्त्तनं यत्र सा त्रितयगुणा, तन्मयीत्यर्थः। यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां, तन्मयीत्यर्थः। ततश्च चित्रिणी सत्त्वगुणमयी, वज्रा रजोगुणमयी, सुषुम्णा तमोगुणमयीति। चन्द्रसूर्याग्निरूपेति। चित्रिणी चन्द्ररूपा तेन शुक्लवर्णा, वज्रिणी सूर्यरूपा तेन दाड़िमीकेसरप्रभा, सुषुम्णा वह्निरूपिणी तेन रक्तवर्णेति। एतत्त्रिविध-व्याख्यानप्रमाणमाह सुषुम्णालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ—

तदन्तर्द्व्यङ्गुलोर्ध्वे तु वज्राख्या चित्रिणी तथा।
अतः सुषुम्णा त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा॥
सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी। इति।

कन्दमध्याच्छिरःस्थेति। कन्दः सर्वनाड़ीनां मूलम्। तल्लक्षणमाह—

गुदात् तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात् तु द्व्यङ्गुलादधः।
चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत्॥
नाड्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः॥ इति॥

तद्रूपकन्दमारभ्य शिरःस्था शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्त्तिद्वादशदलपङ्कजाधः-पर्यन्तस्थितेत्यर्थः। "कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं द्वादशार्णसरसीरुहं भजे" इति गुरु-पादुकास्तोत्रस्मरणात्। कुण्डलीविवरकाण्डरूपायाश्चित्रिणीनाड्यास्तदवधिकत्वे तदधि-करणसुषुम्णाया अपि तदवधिकत्वम्। अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्यन्तस्थायित्वे सहस्रदलपद्मस्य चत्वारिंशच्छ्लोके "शून्यदेशे प्रकाशमि" त्यनेन शून्यदेशे स्थायित्वानुपपत्तेः। सुषुम्णावृतत्वे शून्यदेशत्वाभावात्।

अत्र केचित्—"मेरोर्मध्यपृष्ठगतास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्त्तिता" इति निगमतत्त्वसार-वचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इड़ा-पिङ्गला-सुषुम्णेति तिसृणां नाड़ीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति। तन्न। इड़ा-पिङ्गलयोर्मेरुवहिःस्थितेः सर्वतन्त्रवचनसिद्धत्वाद्, ग्रन्थकारेणापि "मेरोर्बाह्यप्रदेशे" इत्यनेन तयोर्बहिःस्थितेः स्पष्टमुखेनाऽभिधानाच्च।

किञ्च इड़ा-पिङ्गलयोर्मेरुमध्यस्थत्वे धनुराकारभङ्ग्या हृदयाज् जत्रुसंलग्नत्वं न सम्भवति। निगमतत्त्वसारवचने "तिस्रो नाड्य" इति सुषुम्णा वज्रा चित्रिणीति तिस्रः,

न त्विडा-पिङ्गलयोस्तदन्तर्भावः। अत्र सुषुम्णाया मूलादिमस्तकपर्यन्तस्थितिप्रकारमाह—

सुषुम्णा चव्यवल्लीव मेरुश्लिष्टा पुरोगता।
ग्रीवान्तं प्राप्य गलिता तिर्यग्भूता वरानने।
शङ्खिनीनालमालम्ब्य गता सा ब्रह्मसादनम्॥ इति॥

तथाऽन्यत्र—चापाकारे स्थिते चान्ये सुषुम्णा प्रणवाकृतिः।
पृष्ठास्थिघुण्टितो भिन्ना तिर्यग्भूता ललाटगा॥
भ्रूमध्ये कुण्डली लग्ना मुखेन ब्रह्मरन्ध्रगा॥ इति॥

"गलिता" मेरुदण्डान्निःसृता। तथा "घुण्टितो भिन्ना" इत्यस्याप्ययमर्थः। एतेन मेरु-दण्डस्य ग्रीवापर्यन्तस्थितिः प्रतीयते।

शङ्खिनीनालमालम्ब्येति। शङ्खिनीलक्षणमाह—

ईश्वर उवाच—

सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्णापार्श्वयोः स्थिते।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः॥

तथा—गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी।
शङ्खिनी नाम सा नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते॥

तथाऽन्यत्र—शङ्खिनी कण्ठविवरात् तिर्यग्भूता ललाटगा।
चित्रिणीसङ्गताश्लिष्टा यावच्छिरसमम्बिके॥ इति॥

ततश्च सरस्वतीगान्धार्योर्मध्ये कन्दमूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं गता वक्रगत्या एकाग्रेण वामकर्ण-रन्ध्रमिलिता, अपराग्रेण मस्तकान्तं प्राप्नोति।

अत्र केचित्—पादादिब्रह्मरन्ध्रान्तं यदस्थि कीलकोपमम्।
चतुर्दशानां लोकानां मेरुदण्डः प्रचक्षते॥

इति निगमतत्त्वसार-वचनं प्रमाणं दर्शयित्वा पादादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं मेरुदण्डस्य स्थितिमाहुः। तच्चिन्त्यम्। यः पृष्ठदण्डः स एव मेरुदण्डस्तस्य मूलकन्दादूर्ध्वावधि ग्रीवापर्यन्तस्थितेः प्रत्यक्ष-सिद्धत्वेन प्रत्यक्षसिद्धवस्तुनो वचनमन्यथा कर्त्तुं न शक्नोति।

किञ्च अखण्डैकास्थ्नो मेरुदण्डस्य पादादिस्थितत्वे पादयोराकुञ्चनप्रसारणादिक्रिया न स्यात्, तस्मान्मूलोर्ध्वावधिरेव मेरुदण्डः। निगमतत्त्वसारवचनस्य त्वयमर्थः—पादादि-ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शरीरमधिकृत्य यदस्थि कीलकोपमं कीलकवद्धारकमिति।

मेढ्रदेशान्मूलकन्दाद् द्व्यङ्गुलोर्ध्वावधि। तदुक्तं भूतशुद्धौ—

तन्मध्ये द्व्यङ्गुलोर्ध्वे तु वज्राख्या चित्रिणी तथा॥ इति॥ १॥

[चित्रिणीनाडीसंस्थितिः]

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या
लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान् ।
भित्त्वा देदीप्यते तद्ग्रथनरचनया शुद्धबोधस्वरूपा
तन्मध्ये ब्रह्मनाडी हरमुखकुहरादादिदेवान्तसंस्था ॥ २ ॥

तन्मध्ये इति । वज्रामध्ये इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आज्ञाचक्रावच्छेदे तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकृष्टोद्दीप्यमाना । अत एव ग्रन्थकारेण सप्तत्रिंशचश्लोके "तदनु च नवीनार्कबहुलप्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलितमि"त्युक्तम् । लूतातन्तूपमेया मर्कटसूत्रतुल्यसूक्ष्मा तद्ग्रथनरचनया सकलसरसिजान् भित्त्वा देदीप्यते इत्यर्थः ।

यत् तु—चित्रिणीशून्यविवरे संजाताम्भोरुहाणि षट् ।
तत्पत्रेषु महादेवी भुजङ्गी विहरन्ति च ॥

इति कल्पसूत्रचतुर्थकाण्डीयवचनं, तद् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्त्र्या बहुवचनान्त-विहरन्ति-क्रियान्वयायोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः—विहरन्तीति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थे बहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति करणार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवी चित्रिणीशून्ये चित्रिणीनाड्या मध्यरन्ध्रे यद् विवरमितस्ततो बहिर्गमनपथस्तेन पथा चक्रभेदक्रमेण षड़म्भोरुहाणि संजाता सम्प्राप्ता सती तत्पत्रेषु विहरति दीप्यते इत्यर्थः । यद्वा यानि षड़म्भोरुहाणि सुषुम्णान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते, भुजङ्गी चित्रिणीरन्ध्रविवरेण तत्पत्रेषु संजाता संस्थिता सती अनन्तरं सहस्रदले विहरतीति । न तु तद्वचनात् षट्पद्मानां चित्रिणीविवरे स्थितिः प्रतीयते । तन्मध्ये चित्रिणीमध्ये । ब्रह्मनाड़ीति । अत्र नड़गताविति धातोर्नड्यते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाड़ी पदवी, ब्रह्मणो नाड़ीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मनाड़ी ब्रह्मपदवी शब्दब्रह्मरूपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवसन्निधिगमनपथरूपचित्रिणीनाड्यन्तर्गतशून्यभाग इति यावत् । न तु चित्रिणीमध्ये नाड्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः । हरमुखकुहरात्स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रादादिदेवः सहस्रदलकमलकर्णिकामध्यस्थपरबिन्दुः । अन्यत्सुगमम् ।२

तन्मध्ये इति । तन्मध्ये वज्रामध्ये चित्रिण्याख्या नाड़ी प्रसिद्धत्वेन विलसति । प्रणव इव विलसिता प्रदीप्ता । योगिनां योगगम्या, अतिसूक्ष्मत्वात् । अत एव लूतातन्तूपमेया । सकलसिरसिजान् मूलाधारादीन् । मेरुमध्ये सुषुम्णावज्रानाड्यौ, तयोरन्तरस्थान् मध्यस्थान् भित्त्वा तेषां पद्मानां ग्रथनरचनया देदीप्यते भृशं दीप्तिं करोतीत्यर्थः । एतस्या मध्यवर्त्तिनी ब्रह्मनाड़ी कन्दस्थहरमुखच्छिद्रात् परमशिवान्तरस्थिता मध्ये आश्रिता । शुद्धबुद्धीनां बोधो ज्ञानं यस्याः ॥ २ ॥

विद्युन्मालाविलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा
शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा ।
ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं
ग्रन्थिस्थानं तदेतद् वदनमिति सुषुम्णाख्यनाड्या लपन्ति ॥ ३ ॥

[मूलाधारचक्रनिरूपणम्]

अथाधारपद्मं सुषुम्णास्यलग्नं ध्वजाधो गुदोर्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णैर्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥ ४ ॥

श्लोकान्तरेण तां विशेषयति--विद्युन्मालेति । लसत्तन्तुरूपेति । लसन्ती दीप्यमाना तन्तुरूपिणी अब्जतन्तुसदृशी कुण्डलिनी यत्र सेत्यर्थः । सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभावेति । शुद्धबोधाय तत्त्वज्ञानाय स्वस्य आत्मनो भावो भावना यत्रेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाड्या आस्ये हरमुखकुहरे । ब्रह्मद्वारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेशनिर्गमपथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवशक्तिसामरस्यनिःसृतामृतधारो गम्यते मूलाधारस्थशिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन द्वारेण तद्रूपप्रदेशमित्यर्थः । तदेतदिति । तस्य द्वारस्य एतत् समीपवर्त्ति प्रदेशं सुषुम्णाया ग्रन्थिस्थानं कन्दसुषुम्णयोः सन्धिस्थानं सुषुम्णाया वदनञ्चेति लपन्ति आगमज्ञा वदन्तीति समुदयार्थः ॥ ३ ॥

नाडीं निरूप्य अङ्गप्रत्यङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते--अथाधारपद्ममिति नवभिः श्लोकैः । सुषुम्णास्यलग्नं चतुष्पार्श्वे कन्दसुषुम्णयोः सन्धिस्थानसंलग्नपत्रमित्यर्थः । ध्वजाधो गुदोर्ध्वं लिङ्गमूलादधोऽवधि सुषुम्णापर्यन्तमित्यर्थः । चतुःशोणपत्रं रक्तवर्ण-

---

विद्युन्मालेत्यादि । एतस्या ब्रह्मनाड्या एव विशेषणान्याह—विद्युन्मालेति । विद्युन्मालेव विलासः प्रकाशो यस्याः । मुनिमनसि प्रकाशमानमृणालतन्तुरूपा । अतः सूक्ष्मा । शुद्धज्ञानस्य प्रबोधः प्रकाशो यस्याः । अतः कलासहितानां सुखमयी । यद्वा सर्वेषां सुखमयी । शुद्धभाव एवात्मभावो यस्याः । यद्वा शुद्धभावानां स्वे परमात्मनि भावो ज्ञानं यतः सा तथा । तस्या मुखे ब्रह्मद्वारं प्रकाशते । अमृतस्य य आसारः शीकरस्तस्य गम्यप्रदेशो गमनप्रकृति यदास्यमिति यावत् । “प्रदेशः स्थानमार्गयो”रिति त्रिकाण्डशेषः । तदेतद्वदनं सुषुम्णानामनाड्या ग्रन्थिस्थानं सुधियो वदन्तीति । ततस्तया सहास्यलग्नं मिलनं तत्रैवेति ॥ ३ ॥ [अस्मिन् पक्षे शुद्धभावस्वभावेति सुधासारेति च पाठः ।]

अथाधार इति नाडीप्रस्तावानन्तरं षट्पद्मानां यथाक्रमं मूलतः सङ्कृतिः कथ्यते । अथाधारपद्म वक्ष्ये इति सम्बन्धः । सुषुम्णाया आस्ये संलग्नं ध्वजाधो गुदोर्ध्वं

[धरामण्डलस्वरूपम्]

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं समुद्भासि-शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं तदन्ते समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥५

चतुर्दलम् । वकारादिसान्तैः व श ष स इति वेदवर्णैर्युतम् । अत्र षट्चक्रेषु पद्मानां दलावच्छेदे दक्षिणावर्त्तेन वर्णयोगश्चिन्तनीयः । तदुक्तं विश्वसारतन्त्रे—

सर्ववर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्त्तितम् ।
दक्षिणावर्त्तयोगेन लिखनं चिन्तयेद्धिया ॥ इति ॥ ४ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रमिति । एतत्पद्मकर्णिकायां चतुष्कोणरूपं पृथ्वीमण्डलं समास्ते इत्यर्थः । मण्डलं विशेषयति—समुद्भासीत्यादिना । तस्य मण्डलस्याऽष्टदिक्षु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तमेतन्मण्डलं पीतवर्णम् । स्पष्टमाह—

मूलाधारे धराचक्रं चतुष्कोणं प्रियंवदे ।
पीतवर्णं परिवृतं चाष्टशूलैः कुलाचलैः ॥ इति ।

शूलैः कादृशैः ? कुलाचलैरिति । कामिन्याः स्तनसदृशाग्रैरित्यर्थः । यद्वा कुलाचलैरिति ।

नीलाचलं मन्दरञ्च पर्वतं चन्द्रशेखरम् ।
हिमालयं सुबेलञ्च मलयञ्च सुपर्वतम् ।
चतुष्कोणे वसेद् देवि एतत् सप्तकुलाचलम् ॥

इति निर्वाणतन्त्रवचनाद् यथा पृथ्वीमध्ये सप्त कुलाचलास्तथात्राऽष्टशूलानि कुलाचलसदृशानीति भावः । तदन्ते इति । तस्य धरामण्डलस्यान्ते मध्ये धरायाः स्वबीजं लकारः समास्ते । एतद्बीजमपि पीतवर्णम् । तद्यथा—

गुदरुयोर्ध्वे अपानस्थाने तत्पद्मस्य अवस्थितिः । चतुःशोणपत्रं चत्वारि रक्ताकारपत्राणि यस्य । अधःस्थितं वक्त्रं कर्णिकादि यस्येति । उद्यत्स्वर्णस्य या आभा तस्या इव वर्णो यस्य ; एवम्भूतैरन्तस्थीयवकाराद्यैर्दलैः सकारान्तैश्चतुर्वर्णैर्युतम् । एतेन एतद्वर्णोपलक्षितदलान्यस्य वक्ष्यमाणस्वदलान्तरालमध्यवर्त्ति-तद्भूतवर्णत्वात् ॥ ४ ॥

अमुष्मिन् इति । अमुष्मिन् पद्मे धरायाः पृथिव्याश्चतुष्कोणावच्छिन्नं चक्रं सम्यक्प्रकारेण उद्भासितुं शीलं येषाम्, एवम्भूतैरष्टशूलैरावृतं तच्चक्रमिति । श्रीमद्भगवद्भैरवीकलाविर्भूतडाकिन्यादिनिवासभूतत्वात् पृथिव्यादिचक्राणां तत्राऽधिष्ठितत्वाच्च मूलाधारादीनां चक्रसंज्ञा प्रतीयते । "भैरवीचक्रसंस्थितिरि"त्यादियामलवचनात् । कीदृशं ? लसन् पीतवर्णो यस्य । विद्युदिव अङ्गं यस्य । तच्चक्रमध्ये पृथिव्याः स्वबीजमास्ते सानुस्वारलकार इति ॥ ५ ॥

[धराबीजध्यानम्]

चतुर्बाहुभूषं गजेन्द्राधिरूढं तदङ्के नवीनार्कतुल्यप्रकाशः।
शिशुः सृष्टिकारी लसद्वेदबाहुर्मुखाम्भोजलक्ष्मीश्चतुर्भागभेदः॥६

बीजं तन्मध्यतश्चैन्द्रं पीतवर्णं चतुर्भुजम्।
वज्रहस्तं महाबाहुमैरावतगजस्थितम्॥

इति। तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्बन्धः॥ ५॥

धराबीजध्यानमाह—चतुरित्यादि। यदेव धराबीजं, तदेव ऐन्द्रबीजमित्यविरुद्धम्। तदङ्के इति धराबीजस्याऽङ्के। सृष्टिकारी ब्रह्मा वसेदित्यन्वयः। तदङ्के धराबीजस्य बिन्दुमध्ये इति बोध्यम्। तदुक्तम्—

मूलाधारे धराबीजं तद्बिन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः।
तदङ्के शिशुरूपस्य गजारूढोऽमराधिपः॥

इति। शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः। तदङ्के धराबीजक्रोडेऽमराधिप इति तु मतान्तरम्। स्वमते धराबीजैन्द्रबीजयोरभेदात्, "मन्त्राणां देवता प्रोक्ता देवता मन्त्ररूपिणी।" इति वचनाच्च तयोरभेदवर्णनम्। निर्वाणतन्त्रे—

ऐन्द्रबीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेशके।
सुसिद्धं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुन्दरम्।
तत्रैव निवसेद् ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः॥

इति। अत्र बीजस्योर्ध्वे नादोपरि ब्रह्मस्थितिकथनेन नादोर्ध्वे बिन्दुमध्ये स्थितिरवगम्यते। "लिङ्गस्य वामदेशके" इति तु मतान्तरम्। अत एव शारदायाम्—

आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा।

इत्युक्तम्। स किम्भूतः? लसद्वेदबाहुरिति।

अत्र केचिद् ब्रह्मणो द्विभुजदर्शनेन लसद्बाहुवेदाः सामवेदादयो बाहौ यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव संस्थापयन्ति। तन्न। ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कुत्राऽप्यदर्शनात्। किन्त्वत्र ब्रह्मा चतुर्भुजत्वेनैव ध्येयः। तथा स्पष्टमाह भूतशुद्धौ—

चतुर्बाहुभूषमिति बीजस्य विशेषणम्। चत्वारो बाहवो भूषा अलङ्कारा इव यस्य। गजेन्द्रमधिरूढं, "गत्यर्थाकर्मके"त्यादिसूत्रात् कर्त्तरि क्तः। तदङ्के तस्याङ्के बीजाकारमूर्त्तेरङ्के। प्रातःकालीनसूर्यतुल्यदीप्तिः सृष्टिकारी शिशुर्विराजते। लसन्तश्चत्वारो बाहवो यस्य। मुखाम्भोजलक्ष्मीश्चतुर्भागो वेदो यस्य। अर्थात् चतुर्मुखविशिष्टब्रह्मा इत्यर्थः॥ ६॥ [अस्मिन् पद्ये चतुर्भागवेद इति पाठः]

[आधारपद्मस्थ-डाकिनीशक्तिस्वरूपम्]

वसेदत्र देवी च डाकिन्यभिख्या लसद्वेदबाहूज्ज्वला रक्तनेत्रा ।
समानोदितानेकसूर्यप्रकाशा प्रकाशं वहन्ती सदा शुद्धबुद्धेः ॥ ७

तदङ्के च चतुर्बाहुं रक्तवर्णं शिशुं शिवे ।
चतुर्वक्त्रं हंसपृष्ठे ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ॥

इति । **मुखाम्भोजलक्ष्मीश्चतुर्भागभेद** इति । अस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्भागैर्यो भेदोऽवयवेषु विशेषः, सैव मुखाम्भोजलक्ष्मीरित्यर्थाद् ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वमायातम् । यद्वा—मुखे अम्भोज-लक्ष्मीर्यस्य, तथा चतुर्भिर्भागैरर्थान् मुखावच्छेदे भेदो यस्येति विशेषणद्वयम् । "चतुर्भागवेद" इति पदेऽभेदरूपेण पूर्वप्रकारार्थः ।

अत्र [केचिद्] ब्रह्मणो हस्तेऽस्त्रानभिधानेऽपि—

दण्ड-कमण्डलु-धरामक्षसूत्राभयं तथा ।
ध्यायेत् तां रक्तवर्णाञ्च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोज्ज्वलाम् ॥ इति

विश्वसारतन्त्रोक्तब्राह्मीध्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयदर्शनादत्रापि तथा कल्प्यते, 'यस्य देवस्य यद्रूपमि'त्यादिना सप्तशतीस्तोत्रे शिवशक्त्योरेकाकारदर्शनादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—अभय-वरद-हस्तं कुण्डिकामक्षमालाम् ।
दधतममलभूषं चिन्तयेदादिमूर्त्तिम् ॥

इति यामलोक्तकर्मान्तरीयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्येयानि । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

आधारपद्मे डाकिनीशक्तिस्थितिमाह—वसेदिति । अत्र पद्मे डाकिनी नाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः । सा किम्भूता ? सदा सर्वस्मिन् काले शुद्धबुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्पादयित्रीत्यर्थः । तथाच योगाङ्गत्वेनाऽत्र तां ध्यात्वा तत्त्व-ज्ञानमाप्नोतीति भावः । इयं देवी चक्राधिष्ठात्री । तदुक्तम्—

वक्त्रं व-श-ष-सोपेतं डाकिन्या समधिष्ठितम् ॥

इति । तथा—डाकिनी राकिणी चैव लाकिनी काकिनी तथा ।
शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् षट्पङ्कजाधिपाः ॥

वसेदत्रेति । अत्रैव चक्रे डाकिन्यभिख्या नाम यस्याः, सा वसेत् । "अभिख्या नाम-शोभयो"रित्यमरः । लसद्भिः प्रकाशद्भिश्चतुर्बाहुभिरुज्ज्वला रक्ताकारनेत्रा च सा देवी । समानो-दितेति । एककालीनोदितानामनेकसूर्याणामिव प्रकाश उदयो यस्याः सा तथा । सर्वदा शुद्धबुद्धीनां प्रकाशं वहन्ती, परमार्थविषयीभूतं सदृशं विभावयन्ती तत्त्वज्ञानिनां ज्ञाननेत्रं ददातीत्यर्थः ॥७

[मूलचक्रकर्णिकास्थ-त्रिकोणस्वरूपम्]

वज्राख्या-वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत्कोमलं कामरूपम् ।

इति । अस्या ध्यानविशेषमाहाऽन्यत्र—

रक्ताक्षीं रक्तवर्णां पशुजन-भयकृच्छूलखट्वाङ्गहस्तां
वामे खड्गं दधानां चषकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्राम् ।
अत्युग्रामुग्रदंष्ट्रामरिकुलमथनीं पायसान्ने प्रसक्तां
मूलाधारेऽमृतार्थे परिवृतवपुषं डाकिनीं चिन्तयेत् ताम् ॥ इति ॥

तथा—सिन्दूरतिलकोद्दीप्तामञ्जनाञ्चितलोचनाम् ।
कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ॥ इत्यादि—

कर्मान्तरोक्त-डाकिनीध्यान-प्राप्त-कृष्णाम्बरं ध्येयमिति । अत्र ब्रह्मादीनां षट्चक्रस्थसकल-देवानां भावभेदेनोर्ध्वाधोवक्त्रेण स्थितिचिन्तनमाह शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमायातन्त्रे—

पार्वत्युवाच—

अधोवक्त्रस्थितिस्तत्र अधोभागे कथं भवेत् ।

इति प्रश्ने— महादेव उवाच—

तत् सर्वं पङ्कजं देवि सर्वतोमुखमेव च ।
प्रवृत्तिभावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत् ।
निवृत्तिभावमार्गेषु सदैवोर्ध्वमुखानि च ॥ इति ॥

अन्यत् सुगमम् ॥ ७ ॥

मूलचक्रकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते—वज्राख्या-वक्त्रदेश इति । सुषुम्णाया आस्याद् द्व्यङ्गुलोर्ध्वे लिङ्गमूलादधो वज्रावक्त्रम् । तत् तु मूलाधारकमलकर्णिकामध्यस्थ-गह्वरान्तर्वर्त्ति, तत्र त्रिकोणं विलसतीत्यन्वयः । त्रिकोणं कीदृशम् ? त्रैपुराख्यमिति । त्रिकोणगर्भस्थ-कामबीजघटक-ककारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्यधिष्ठानात् त्रैपुराख्यमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां ककारतत्त्वकथनमुपक्रम्य—

तेषां मध्ये स्थिता देवी सुन्दरी परदेवता । इति ।

वज्राख्येति । अस्यैव पद्मस्य कर्णिकामध्यस्थं त्रैपुराख्यं त्रिपुरासम्बन्धीदं त्रैपुरं, तदेवाख्या नाम यस्य । चतुष्कोणं वज्राख्यनाड्याः समदेशे प्रकाशते । सर्वदैव विद्युदिव प्रकाशते कोमलं

कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्ता-
ज्जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्यप्रकाशः ॥ ८

कोमलं सुस्निग्धम्। तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं, मदनागारात्मक-मित्यर्थः। अत एव—

त्रिकोणं तत् तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम्।

इत्युक्तम्। एतत् त्रिकोणं धराबीजस्योर्ध्वे। तदुक्तं सम्मोहने धराबीजमधिकृत्य—

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री त्रिरेखा च तदूर्ध्वतः। इति।

तत्त्रिकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह—कन्दर्प इति। समन्तात् त्रिकोणव्यापकरूपेणे-त्यर्थः। जीवेश इति। अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तम्। तथा हि—

कन्ददेशे वसेत् प्राणो ह्यपानो गुदमण्डले।

इत्यादि-वचने गुदमण्डलस्थ-वायोरपानत्वाभिधानात् तादृशगुदमण्डलस्थ-कन्दर्पवायोरप्य-पानांशः। ततश्च—

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानश्च कर्षति।
रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः।
तथा चैतौ विसंवादे संवादे संत्यजेदिमम्॥ इति।

'विसंवादे' परस्परवैपरीत्यगमने 'एतौ' प्राणापानवायू 'तथा' कर्षाकर्षिणौ 'संवादे' अविरोधि-गमने 'इमं' देहं 'सन्त्यजेदि'त्यर्थक-तद्वचने कन्दर्पावान्तरनामकापानवायोः प्राणाकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकत्वं प्रतीयते। अतो जीवेश इत्युक्तिरिति भावः। अत एव ग्रन्थकृता दशमश्लोके * "श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यया धार्यते" इत्यनेन श्वासोच्छ्वास-रूपयोः प्राणापानयोर्जीवधारकत्वं स्वयमेवोक्तम्। स्पष्टमन्यत्॥ ८॥

कामरूपपीठम्। यद्वा भक्ताभिलाषस्वरूपम्। तस्य कोणस्य मध्ये समन्ताच्चतुर्दिक्षु सर्वदैव कन्दर्पो नाम वायुर्विलसति। काम एव वायुभूतोऽत्राऽस्तीति गुरुचरणाः। तेनैव हेतुना जीवात्म-नाविर्भवतीत्याह—जीवेश इति। किम्भूतः? बन्धूकपुष्पसमूहमत्यर्थमुपहसन्निव। ततोऽप्य-त्यर्थरक्ताकारः। अतो वायू रूपवानित्यादि-सांख्यसिद्धान्तोऽपि संगच्छते। पुनः कीदृशः? कोटि-सूर्याणामिव प्रकाशो दीप्तिर्यस्येति॥ ८॥

* आदितो गणनायामस्य श्लोकस्य द्वादशसंख्यकत्वं सम्पद्यते। एवमन्यत्रापि संख्या-वैषम्यं परिलक्ष्यते। सम्भाव्यते तत्तत्स्थाने पाठादिविकृतिर्जातेति।

[त्रिकोणमध्यस्थ-स्वयम्भुलिङ्गस्वरूपम्]

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुत-कनककला-कोमलः पश्चिमास्यो
ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिसलयाकाररूपः स्वयम्भुः ।
विद्युत्-पूर्णेन्दुबिम्ब-प्रकरकर-चय-स्निग्धसन्तान-हासी
काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपप्रकारः ॥ ६

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह—तन्मध्य इति। त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपो स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकशिवलिङ्गं विलसतीत्यन्वयः। द्रुतकनककला-कोमलस्तप्तकाञ्चनावयव इव स्निग्धभाव इत्यर्थः। पश्चिमास्योऽधोमुखः। तदुक्तं कालीकुलामृते—

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी।
अधोमुखः क्रियावांश्च कामबीजेन चालितः ॥ इति ॥

ज्ञानध्यानप्रकाश इति। ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः। तथा च ज्ञानेन निर्गुणरूपप्रकाशो ध्यानेन च सगुणरूपप्रकाशो यस्य स एवायं स्वयम्भुरिति भावः। दृष्टान्तेन विशेषयति—प्रथमकिसलयाकाररूप इति। अचिरोत्पन्नपत्राङ्कुरवदाकारो रूपं यस्य। तेन स्थूलमूलात् सूक्ष्माग्रपर्यन्तं चम्पककुसुममध्यस्थितशलाकावदुन्नतः श्यामवर्णश्चेत्यर्थः। तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

स्वयम्भुलिङ्गं तन्मध्ये सरन्ध्रं पश्चिमाननम्।
ध्यायेच्च परमेशानि शिवं श्यामलसुन्दरम् ॥ इति।

यत् तु—मूलाधारे स्मरेद् दिव्यं त्रिकोणमतिसुन्दरम्।
तस्यास्त्रिरेखामात्रीय अधऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ॥
नीलतोयद-मध्यस्थां तड़ित्कोटि-समप्रभाम्।

इति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयदमध्यस्थविशेषणेन स्वयम्भुलिङ्गस्य नीलवर्णत्वमायातम्। तन् नीलश्यामयोरेकपर्यायत्वान्न विरुद्धम्। विद्युत्पूर्णेन्दुबिम्ब-प्रकरकर-चय-स्निग्धसन्तानहासीति। विद्युत्-पूर्णचन्द्रबिम्बयोर्यः प्रकृष्टकर उत्तापरहितकिरणः

तन्मध्ये इति। तत्कोणस्य किञ्चिदुपरि लिङ्गरूपी स्वयम्भुर्भावरूपेण तिष्ठति। कीदृशः? द्रुता या कनककला वह्निरथीभूता तस्या इव कोमलः। पश्चिमास्योऽधोमुखः। ज्ञानध्यानाख्ययोगाभ्यां प्रकाश उदयो यस्य। नवीनपल्लवाकारस्येव रूपं यस्य। विद्युत्पूर्णेन्दुबिम्बसमूहानां करवृन्दस्निग्धसमूहस्येव हास्यं सविशेषो यस्य। तत्स्थानमपि काशी। विलासी विलसितुं शीलमस्य। सरिदावर्त्तरूपः प्रकार आकृतिर्यस्य, अतिचञ्चलत्वात्। एवम्भूतः सन् विलसति ॥ ६

[स्वयम्भुलिङ्गस्थ-कुण्डलिनीशक्तिस्वरूपम्]

तस्योर्ध्वे बिसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मधुरं संछादयन्ती स्वयम्।
शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिः॥ १०

तत्तुल्यकिरणसमूहेन मृदुप्रवाहविशिष्टप्रकाशोऽस्याऽस्तीत्यर्थः। काशीवासो विलासीति। अत्र काशीवासतुल्यवासविशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः। तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तद्वदत्रापीति भावः। अथवा विलास उल्लासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत्, तद्विशिष्ट इत्यर्थः। "कामबीजेन चालित" इति वचनात्। अयं स्वयम्भुः काशीवासी। एतेनास्य विश्वेश्वरत्वं सूचितमिति। सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति सरिदावर्त्ते यद्रूपं तत्प्रकारः। ततश्च यथा भ्राम्यमाणनदीजलं मध्यनिम्नं तन्मध्ये किञ्चिदुन्नतं शङ्खमध्योन्नतवदिति भावः। अयं स्वयम्भुः कामबीजोपरिस्थितः। तदाह कालीकुलामृते—

किञ्जल्कोपरि शृङ्गाटः सरन्ध्रः सुमनोहरः।
तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी।
अधोमुखः क्रियावांश्च कामबीजेन चालितः॥ इति॥

तथान्यत्र—पूर्वोक्ता डाकिनी तत्र कर्णिकायां त्रिकोणकम्।
यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रक्ताभं कामबीजकम्।
तत्र स्वयम्भुलिङ्गञ्चाधोमुखालक्तकप्रभम्॥

इति मतान्तरम्॥ ९॥

स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीशक्तिस्थितिमाह—तस्योर्ध्वे इति द्वाभ्याम्। अनयोरर्थः— यया कुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो जीवात्मा धार्यते देहावच्छेदे स्थाप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा स्यात् तथाकृतिरेवं वक्ष्यमाणक्रमै-

---

तस्योर्ध्वे इति। तस्य शिवस्योर्ध्वेऽध इत्यर्थः। मृणालतन्तुसदृशी शरीरकला यस्याः, एवम्भूता सा कूजन्ती कुलकुण्डलिनीति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः। यतो बिसतन्तुसदृशी, अतः सूक्ष्मा। जगतां मोहिनी महामायारूपेणेत्यर्थः। ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मुखकमलेन स्वयमेव सञ्छादयन्ती, सम्यक् प्रकारेणाच्छादयन्तीत्यर्थः। एतेन अमृतवर्त्मसञ्छादनं कृत्वा अमृतं पिबतीत्यर्थः। अस्तदमृतसंयोगेन तन्मुखं मधुरम्। शङ्खस्य वेष्टनाकारतुल्या। नवीनविद्युच्छ्रेणीप्रकाश एव स्थानं यस्यास्तत्सदृशीति यावत्। सुप्ता अतः सर्पतुल्या। सर्पो हि सुप्तः कुण्डलाकारो भवति। शिवस्योपरि लसन्ती प्रकाशमाना सार्द्धत्रिवृत्ता आकृतिः शरीरं यस्याः॥ १०॥

कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
वाचं कोमलकाव्य-बन्ध-रचना-भेदातिभेद-क्रमैः ।
श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यया धार्यते
सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावलिः ॥ ११

वाचमर्थाज् जनयन्ती सती अम्बुजगह्वरे मूलाधारकमलकर्णिकामध्यत्रिकोणगह्वरे तस्य स्वयम्भुलिङ्गस्योर्ध्वभागे विलसतीति श्लोकद्वयस्य विशिष्टान्वितार्थः। बिसतन्तुसोदर-लसत्सूक्ष्मा मृणालसूत्रतुल्यसूक्ष्मेत्यर्थः। जगन्मोहिनी जगतां मायारूपिणीत्यर्थः। ब्रह्मद्वारमुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं मधुरं मृदु यथा स्यात् तथा स्वमुखेन संछादयन्तीत्यर्थः। नवीनचपलामालाविलासास्पदेति। सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशाधिक्यदर्शनादत्र नवीनोत्-कीर्त्तनमधिकप्रकाशप्राप्त्यर्थम्। ततश्चातिप्रकाशितविद्युन्मालानां विलासस्य स्थिरतरकौतूहल-वासस्यास्पद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युत्समूहप्रकाशतुल्य-प्रकाशवतीति पर्यवसितम्। वाक्यजननक्रममाह—कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैरिति। कोमलकाव्यं मृदु-शब्दघटित-रूपगुणरसादि-वर्णनात्मक-वाक्यम्। बन्धः पद्मबन्धाश्वबन्धादि-चित्रकाव्यम्। रचना तदतिरिक्तगद्यपद्यात्मक-वाक्यम्। भेदस्तेषां विशेषः। अतिभेदस्तदितरसंस्कृतवाक्य-समुदायः। तयोर्यः क्रमः शास्त्रव्यवहारानुरूपरीतिः। तादृशीभी रीतिभिर्वाचं जनयन्तीति परिष्कृतार्थः, कुण्डलिन्याः संस्कृतप्राकृतविशेषाविशेषयावद्वाक्यजनयित्रीत्वात्। तदाह शारदायाम्—

भिद्यमानात् पराद् बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्।
तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्।
वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः॥ इति॥

"गद्यपद्यादी"त्यादिपदाद् यावद् वाक्यं गृह्यते। व्यक्तमाह कादिमते—

स्वात्मेच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः।
मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नाद उत्तमः॥
स एव चोर्ध्वतां नीतः स्वाधिष्ठानविजृम्भितः।
पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्ध्वं शनैः शनैः॥

कूजन्तीति। सा कुण्डलिनी मधुरं यथा स्यात् तथा शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः। एतेन लब्ध-ध्वन्यात्मकः शब्दो भवति। तत्र स एव शब्दः कण्ठताल्वाद्यभिघातेन वर्णात्मकत्वेन परिणमते

अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः ।
तथा तयोरूर्ध्वगतो विशुद्धौ कण्ठदेशतः ॥
वैखर्याख्यस्ततः कण्ठशीर्षताल्वोष्ठदन्तगः ।
जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥
कण्ठताल्वोष्ठकण्ठस्थः कण्ठौष्ठद्वयतस्तथा ।
समुत्पन्नान्यक्षराणि क्रमादादिक्षकावधि ॥ इति ॥

अलं विस्तरेण । कुण्डलिनीध्यानान्तरमाहाऽन्यत्र—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम् ।
श्यामां सूक्ष्मां सृष्टिरूपां सृष्टिस्थितिलयात्मिकाम् ।
विश्वातीतां ज्ञानरूपां चिन्तयेदूर्ध्ववाहिनीम् ॥

तथा—ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीमिष्टदेवस्वरूपिणीम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
पूर्णचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् ॥ इति ॥

"रक्तामि"ति सुन्दरीविषये ज्ञेयमिति शाक्तानन्दतरङ्गिणीकारः । वस्तुतस्तु सर्वदेवताविषये एव कुण्डलिनी रक्तवर्णत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णत्वेन, प्रायः सर्वतन्त्रे सर्वसंग्रहे च कुण्डलिन्यास्तड़िदाकारत्वकथनात् । "श्यामामि"त्यनेन—

शीतकाले भवेदुष्णा चोष्णकाले च शीतला ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा श्यामा स्त्री परिकीर्त्तिता ॥

इत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं ज्ञापितम् । न तु श्यामवर्णत्वमतः सर्वशास्त्रसामञ्जस्यमिति । चक्रभेदनात् पूर्वं ब्रह्मद्वारमध्ये कुण्डलीध्यानमाह कङ्कालमालिन्याम्—

कोटिचन्द्रप्रतीकाशां परंब्रह्मस्वरूपिणीम् ।
चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च वराभयकरां तथा ॥
तथा पुस्तकवीणाञ्च धारिणीं सिंहवाहिनीम् ।
गच्छन्तीं स्वासनं भीमां नानारूपधरात्मिकाम् ॥ इति ॥ १०—११ ॥

इत्याह । कोमलकाव्यबन्धग्रथनाथा यो भेदो नानाप्रबन्धो गौड़ी वैदर्भी पाञ्चाली कवितारीतिक्रमस्तस्य भेदस्य शृङ्गारादिनवरसबन्धेन योऽतिभेदस्तत्क्रमैः । मत्तभृङ्गमालेव स्फुटं यथा स्यात्तथा वाचश्च कूजन्ती तस्या एव वैखरीत्वमायातमिति । यया देव्या च श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो धार्यते सा मूलाधारपद्मकुहरे प्रकाशते । प्रोद्दामदीप्ता बलिर्यस्याः, दीप्तमिति भावे क्तः ॥११

[कुण्डलिनीमध्यस्थ-परशक्तिस्वरूपम्]

तन्मध्ये परमा कलाऽतिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मा परा
नित्यानन्द-परम्परातिविगलत्-पीयूषधारा-धरा ।
ब्रह्माण्डादिकटाहमेव सकलं यद्भासया भासते
सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

स्वयम्भुलिङ्गवेष्टितकुण्डलिन्यूर्ध्वे समसूत्रपातन्यायेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्रपर्यन्तस्थितां परशक्तिमाह—तन्मध्य इति । अस्यार्थः—यद्भासया यस्याः शक्त्या दीप्त्या ब्रह्माण्डादि तत्कटाहश्च भासते प्रकाशते, सेयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोर्ध्वे विजयते, सर्वान् वशवर्त्तिनः कृत्वा तिष्ठतीत्यर्थः । सा किम्भूता ? परमाऽघटनघटनपटीयसी माया । कला नादशक्तिरूपा कुण्डलिन्यभेदशरीरिणी । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—कला कुण्डलिनी सैव नादशक्तिः शिवोदिता । इति ।

तथान्यत्र— तस्योपरि मनो ध्यायेच्चित्कलामी-समाश्रिताम् ।
प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यभेदरूपिणीम् ॥

इति । तथा कालिकाश्रुतौ—

तस्याः शिखाया मध्ये तु अध ऊर्ध्वे[१] व्यवस्थिताम् ।
स ब्रह्मा स शिवः शूरः स एव परमेश्वरः ॥
स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चन्द्रमाः ।
इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति । तस्याः शिखाया मध्ये त्रिवलयस्योर्ध्वे व्यवस्थितां परमां कलां नादरूपामित्यर्थ इति ललितारहस्यकारः । अतिकुशला सृष्टिसम्पादनयोग्यतारूपकौशलवतीत्यर्थः । नित्या-

---

तन्मध्य इति । तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा कला आस्ते । परं परमात्मानं मीयतेऽनयेति परमा । अत्यर्थं कुशलं यतः साऽतिकुशला । सूक्ष्मा, यतस्तस्या मध्ये परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी । समाधिरूपा नित्यमानन्दपरम्परा यस्याः सा तथा । अत्यर्थविद्युन्मालेव लसन्ती प्रकाशमाना दीधितिस्तेजो यस्याः । ब्रह्माण्डस्य आदिकटाहपर्यन्तं यस्याः कलाया भासया सकलं भासते । यद्वा शरीरस्यापि ब्रह्माण्डसंज्ञा, "ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति ते हि सन्ति कलेवरे" इति प्रामाणिकोक्तत्वात् । सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते जयतीत्यर्थः । नित्यज्ञानस्योदयो यतः ॥ १२

---

१ परमोर्ध्वं इति पाठान्तरम् ।

[मूलाधारे कुण्डलिनीशक्तिचिन्तनफलम्]

ध्यात्वैतन्मूलचक्रान्तर-विवर-लसत्-कोटिसूर्य-प्रकाशां
वाचामीशो नरेन्द्रः स भवति सहसा सर्वविद्याविनोदी ।
आरोग्यं तस्य नित्यं निरवधि च महानन्दचित्तान्तरात्मा
वाक्यैः काव्यप्रबन्धैः सकलसुरगुरून् सेवते शुद्धशीलः ॥१३

नन्दपरम्परेति । नित्यानन्दात् परम्परा परपरक्रमसम्बन्धो यस्या इत्यर्थः । ततश्च नित्यानन्दो निर्गुणं ब्रह्म, तस्मात् सगुणाविर्भावः, सगुणाच्छक्तिः, शक्तेर्नादो, नादाद् बिन्दु-बिन्दोः कुण्डलिनी कुण्डलिन्यवान्तररूपेयं चित्कलेत्येवंप्रकारेण नित्यानन्दपरम्परेति भावः । यद्वा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । नित्यानन्दात् परम्परया नित्या-नन्दात् परं बिन्दुः, तत्परमाज्ञाचक्रं, तत्परं विशुद्धचक्रमेवंक्रमेण मूलाधारपर्यन्तमतिविगलन्ती या पीयूषधारा सा ध्रियते गृह्यते यया सेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

मूलाधारे कुण्डलिनीचिन्तनफलमाह—ध्यात्वैतदिति । मूलचक्रेति । "मूलमाधार-षट्कानां मूलाधारं ततो विदुरि"ति वचनान् मूलाधारचक्रं, तस्यान्तरे मध्ये यद् विवरं गह्वरं, तस्मिन् लसत्कोटिसूर्यप्रकाशामित्यर्थः । सकलसुरगुरूनिति । "सिंहशार्दूलनागाद्याः पंसि श्रेष्ठार्थवाचका" इत्यमरोक्त्या सुरगुरुवर्त्तिना गुरुशब्देन सुरश्रेष्ठा ब्रह्मविष्णुशिवादयः प्रतीयन्ते । ततश्च तदादिदेवान् सेवते स्तवादिवाक्यैस्तोषयतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । मूलाधारचक्रं चतुर्दलं रक्तवर्णम् । व-श-ष-सेति स्वर्णाभचतुर्वर्णयुक्तदलकर्णिकायां धरामण्डलं चतुष्कोणमष्टशूलावृतं पीतवर्णम् । तन्मध्याधो धराबीजं चतुर्भुजमैरावतारूढं पीतवर्णं वज्रहस्तम् । धराबीजबिन्दुमध्ये शिशुरूपो ब्रह्मा रक्तवर्णश्चतुर्भुजो दण्ड-कमण्डल्वक्षसूत्राभयहस्तश्चतुर्मुखः । तत्कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि चक्राधिष्ठात्री डाकिनीशक्ती रक्तवर्णा चतुर्भुजा शूल-खट्वाङ्ग-खड्ग-चषक-हस्ता । कर्णिका-मध्ये विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये कामवायुः कामबीजञ्च रक्तवर्णम् । तदुपरि

ध्यात्वैतदिति । एतन् मूलाधारस्थं सर्वं ध्यात्वा नर एवमेवं भवति । तत्क्रमेणाह—वाचामीशो नराणामिन्द्रतुल्यः सहसा सर्वविद्याविनोदी च भवति । तस्य नित्यमेवारोग्यम् । निरवधि अहर्निशमेव । महानन्द ईश्वरस्तच्चिन्ताविशिष्टोऽन्तरात्मा यस्य, एवं भवतीत्यर्थः । एतत् कीदृशं ? मूलाधारमध्यप्रकाशम् । कोटिसूर्याणां प्रकाशो यस्य तत्तथा । स जनः काव्यप्रबन्धैर्वाक्यैः सकलसुरगुरुं शुद्धशीलः सन् सेवते, वाक्पतिसदृशो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ [अस्मिन् पद्ये सूर्य-प्रकाशमिति गुरुमिति च पाठः]

[स्वाधिष्ठानचक्रस्वरूपम्]

सिन्दूर-पूर-रुचिरारुण-पद्ममन्यत्
सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिवृतं तड़िदाभवर्ण-
र्वाद्यैः सबिन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥ १४

[अम्भोजमण्डलस्थितिवर्णनम्]

तस्यान्तरे प्रविलसद् विशद-प्रकाश-
मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।

स्वयम्भुलिङ्गः श्यामवर्णः । तस्योर्ध्वे कुण्डलिनीशक्तिः सार्द्धत्रिबलयाकारा । तदूर्ध्वे लिङ्गाग्रे चित्कला दण्डाकारेण स्थितेति प्रथमप्रकरणम् ॥ १३ ॥

मूलाधारचक्रं निरूप्य स्वाधिष्ठानचक्रं निरूपयति—सिन्दूरपूरेत्यादि-पञ्चभिः । प्रथमस्यायमर्थः—ध्वजमूलदेशे लिङ्गमूलस्थाने अन्यदाधारचक्रभिन्नं सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्मं सिन्दूरस्य पूरणेन यथा मनोहररक्तवर्णं तद्वद् रक्तवर्णपद्मम् । आस्ते इति क्रियासमाहारेणाऽन्वयः । पद्मं विशेषयति—सौषुम्णमध्यघटितमिति । सुषुम्णानाड़ीमध्ये निर्मितम् । तथा अङ्गच्छदैः परिवृतं षट्पत्रयुक्तम् । पुरन्दरान्तैरिति । पुरन्दरो लकारस्तदन्तैर्वाद्यैस्तेन व-भ-म-य-र-लेति षड्भिस्तड़िदाभवर्णैर्दलवत् परिवृतस्तेन दलावच्छेदे वर्णयोगः प्रतीतः । वर्णान् विशेषयति—सबिन्दुलसितैरिति । बिन्दुना सह वर्त्तमानाः सबिन्दवः, लसिताः प्रकाशिताः । सबिन्दवश्च ते लसिताश्चेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेष्य-विशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतबिन्दौ लसितत्वकारणत्वं प्रतीयते । "सुरापः पतती"त्यत्र कर्त्तृविशेषण-सुरापाने पतनकर्त्तृत्ववदिति । यद्वा बिन्दूनां लसितं बिन्दुलसितं बिन्दुप्रकाशस्तेन सह वर्त्तमानैर्वाद्यैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह—तस्यान्तर इति । तस्य पद्मस्याऽन्तरे मध्येऽम्भोजमण्डलम् अम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत्

सिन्दूरेति । अन्यत् स्वाधिष्ठानाख्यं लिङ्गमूलसमदेशे आस्ते । सुषुम्णामध्यघटकीभूतम् । सुषुम्णाशब्दात् स्वार्थे अणिति केचित् । तद् दूष्यम् । वस्तुतस्तु सुषुम्णाया इदं ब्रह्मनाड्यादि तन्मध्यभूतं पद्मं, तस्येदमित्यर्थे अण् । कीदृशम् ? सिन्दूररुचिरतयाऽरुणवर्णम् । पुनः कीदृशम् ? अङ्गच्छदैः पङ्कदलैरावृतम् । कीदृशैः ? तड़िदिवाभा वर्णो येषां तथोक्तैः । पुरन्दरो लकारस्तदन्तैर्बिन्दुना परिलसितैरेवम्भूतैर्दलैरित्यर्थः । एतेन वर्णानां सर्वपद्मेषु दलमध्यवर्त्तित्वमायातम् ॥ १४

तस्यान्तर इति । तस्य पद्मस्य मध्ये अम्भसि जातं वरुणस्य मण्डलमास्ते । अथो

अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५

[वरुणबीजबिन्दुमध्यस्थ-विष्णुस्वरूपम्]

तस्याङ्कदेश-कलितो हरिरेव पायात्
नील-प्रकाश-रुचिर-श्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथम-यौवन-गर्वधारी
श्रीवत्स-कौस्तुभ-धरो धृतवेदबाहुः ॥ १६

किम्भूतम् ? विशदप्रकाशं शुक्लवर्णम् । पुनः किम्भूतम् ? अर्द्धेन्दुरूपलसितमर्द्धचन्द्र-युक्तमित्यर्थः । इदं जलमण्डलम् । तदाह शारदायाम्—

अम्भोजमम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम् । इत्यादि ।

एतन्मण्डललक्षणमाह राघवभट्टः—"अर्द्धचन्द्रं कृत्वा तदुभयभागे सरोजद्वयं कुर्यादि"ति । तदुक्तमाचार्यैः—"अब्जोपेतार्द्धेन्दुमद्बिम्बमाप्यमि"ति । मण्डलमध्ये वरुणबीजस्थितिमाह—अथो इति । तस्येति । जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धस्येत्यर्थः । मकराधिरूढमिति । पाशहस्तश्च । तदाह—तदन्तर्वारुणं बीजं श्वेतं मकरवाहनम् ।

पाशहस्तं तदङ्के च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥

इति । अयं वरुणबीजस्वरूपो वकारो यवर्गीयः, कुलाकुलचक्रे भूतलिपिमन्त्रे च तद्-वकारस्यैव जलबीजत्वेनाऽभिधानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

वरुणबीजस्याङ्क विष्णुस्थितिमाह—तस्याङ्क इति । अङ्के बीजमस्तकस्थबिन्दु-मध्ये । धराबीजबिन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्रापि तथा, दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवं वक्ष्यमाणं सर्वत्र बोध्यम् । कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधान इति । नीलज्योतिषां या मनोज्ञा शोभा तां दधान इत्यर्थः । तेन नीलतेजःपुञ्जशरीरीति यावत् । श्रीवत्स-कौस्तुभ-धर इति । तद्ध्यानमाह गौतमीये—

शब्दः सम्भावनायाम् । कीदृशम् ? प्रकर्षेण विलसन् निर्मलप्रकाशो यस्य तत् तथा । तस्यैव बकस्य । अर्द्धेन्दुरूपेण लसितं मनोज्ञम् । अत एव वङ्कारबीजम् अमलं निर्मलशरचन्द्र इव शुभ्रम् । मकराधिरूढं मकरो जन्तुविशेष ओङ्कार इति ख्यातस्तदधिरूढम्, कर्त्तरि क्तः । अत एवाऽम्भोज-मण्डलदर्शनात् "कमपि मणिपूरे"इति शङ्कराचार्यश्लोकस्य "मही मूलाधारे" इत्यत्र चानुपपत्तिः, तत् तु तद्व्यवसायिभिः प्रतिध्यातव्यम् । वयन्तु तत्र व्यस्तसमस्ततया व्याख्यां ब्रूमः ॥ १५

तस्याङ्क इति । तस्य बीजस्य क्रोडदेशलसितो हरिर्विष्णुस्त्रिभुवनं पायात् । कीदृशः ?

[स्वाधिष्ठानचक्रस्थ-राकिणीशक्तिस्वरूपम्]

अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
नीलाम्बुजोदर-सहोदर-कान्तिशोभा ।
नानायुधोद्यत-करैर्लसिताङ्ग-लक्ष्मी-
र्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥ १७ ॥

कौस्तुभं हृदये रत्नं सूर्यायुतसमप्रभम् ।
तदधो वनमालाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
कौस्तुभोर्ध्वे च श्रीवत्सं चन्द्रायुतसमप्रभम् ॥ इति ॥

हरिहस्तेऽस्त्रमाह तन्त्रान्तरे—

पाशहस्तं तदङ्के च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ।
शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धारिणं पीतवाससम् ॥ इति ॥

"पाशहस्तं" वरुणमिति पूर्वेणाऽन्वयः । अन्यत्र—"पीताम्बरं शान्तमूर्त्तिं वनमालाविभूषितम्" । इति । मूलाधारे हंसपृष्ठे ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्र गरुड़ोपरि विष्णुश्चिन्तनीयः ॥ १६ ॥

एतत्पद्मे राकिणीशक्तिस्थितिमाह—अत्रैवेति स्पष्टम् । राकिणीध्यानविशेषमाह—

श्यामां शूलाब्जहस्तां डमरुकरयुतां तीक्ष्णटङ्कं वहन्ती-
मुग्रां रक्तत्रिणेत्रां कुटिलसविलसद्दन्तदंष्ट्रा[१]प्रभाभिः ।
दीप्तां तां[२] देवदेवीं द्वितयकमलगां रक्तधारैकनासां[३]
शुक्लान्ने सक्तचित्तामभिमतफलदां[४] राकिणीं चिन्तयेत् ताम् ॥

अत्र पद्मान्तरे राकिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि षट्शक्तीनां स्थितिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

नीलप्रकाशां मनोज्ञां कान्तिमाधत्ते । पीतवस्त्रः । प्रथमयौवनगर्वोद्रेकं धर्त्तुं शीलमस्य तथोक्तः । श्रीवत्सचिह्नं कौस्तुभञ्च दधातीत्यर्थः । धृताश्चत्वारो बाहवो येन स तथा ॥ १६ ॥

अत्रैवेति । अत्रैव पद्मे खलु निश्चितं सर्वदैवस्य प्रसिद्धा राकिणी आस्ते । नीलपद्मस्योदरतुल्या शोभा यस्याः । नानास्त्रेणोद्यतकरैः प्रकाशमानाऽङ्गशोभा यस्याः सा तथा । दिव्याम्बरालङ्काराभ्यां भूषिता च मत्तं चित्तं यस्याः सा चेति तथा ॥ १७ ॥

---

१ बलिलसद्दृष्टदन्त, २ दीप्तास्यां, ३ रक्तधात्वेकनाथां, ४ चित्तां मधुमदमुदितां

[स्वाधिष्ठानचक्रचिन्तनफलम्]

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद् यो मनुष्य-
स्तस्याऽहङ्कार-दोषादिक-सकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
योगीशः सोऽपि मोहाद्भुत-तिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो
गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः ॥ १८

[मणिपूरचक्रस्वरूपम्]

तस्योर्ध्वे नाभिमूले दशदल-लसिते पूर्णमेघ-प्रकाशे
नीलाम्भोजप्रकाशैरुपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः ।

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह—स्वाधिष्ठानाख्यमिति । तदुक्तं—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥

इति । अहङ्कारदोषादीत्यादिना कामक्रोधादयो गृह्यन्ते । तेन कामादिषड्रिपवः क्षीयन्ते इत्यर्थः । मोहाद्भुत-तिमिरचय इति । दुर्निवार्य-मोहान्धकार-समूहे इत्यर्थः । ततश्च मायामोहरूपान्धकारनाशाय ज्ञानरूप-सूर्यमाप्नोतीति भावः । स्पष्टमन्यत् ।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । स्वाधिष्ठानचक्रं सिन्दूरवर्णषड्दलम् । तद्दलं च तड़िदाभ-सबिन्दु-ब-भ-म-य-र-लेति-षड्वर्णयुक्तम् । तत्कर्णिकायां मध्यस्थलेऽर्द्धचन्द्रयुक्ता-ष्टदलपद्माकारमम्भोजमण्डलं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये वँ इति वरुणबीजं मकराधिरूढं पाश-हस्तम् । तत्क्रोड़े विष्णुर्गरुड़ोपरिस्थितश्चतुर्भुजः शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धारी पीताम्बरो वनमाला-श्रीवत्स-कौस्तुभ-धारी युवरूपः । पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि राकिणी शक्तिः श्यामवर्णा चतुर्भुजा शूलाब्ज-डमरु-टङ्क-धरा त्रिनेत्रा कुटिलदंष्ट्रा भयङ्करी शुक्लान्नरक्तधारा-भिलाषिणीति द्वितीयप्रकरणम् ॥ १८ ॥

मणिपूरचक्रं निरूपयति—तस्योर्ध्वे इत्यादि-त्रिभिः । तस्य स्वाधिष्ठानस्येत्यर्थः । **दशदललसित** इति दशदलैर्लसिते प्रकाशिते । पद्मे इति शेषः । पद्मे किम्भूते ? **पूर्णमेघ-**

स्वाधिष्ठानेति । एतत् स्वाधिष्ठानाख्यं सरसिजं यो मुनीन्द्रश्चिन्तयेत् तस्याऽहङ्कारादि-दोषरूपसकलरिपवो ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् शुद्धज्ञानपरिपन्थिनस्तत्क्षणेनैव क्षीणा भवन्तीति । पद्मं कीदृशम् ? अमलं निर्मलम् । स योगीशश्च भवति । मोहाद्भुतान्धकारचये भानुतुल्य-प्रकाशश्च भवति । स च गद्यैः संस्कृतया वाचा पद्यैः श्लोकप्रबन्धैर्नानाबन्धादिभिरमृतायमान-काव्यसमूहं श्रिये विरचयति ॥ १८ ॥

तस्योर्ध्व इति । तस्य पद्मस्योर्ध्वे नाभिमूले दशदलकमले ललिते मनोज्ञे पूर्णमेघ इव

ध्यायेद् वैश्वानरस्याऽरुणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं
तद्बाह्ये स्वस्तिकाख्यैस्त्रिभिरभिलसितं तत्र वह्नेः स्वबीजम् ॥१६

[मणिपूरचक्रस्थ-वह्निबीजवर्त्ति-रुद्रस्वरूपम्]

ध्यायेन् मेषाधिरूढं नवतपननिभं वेदबाहूज्ज्वलाङ्गं
तत्क्रोड़े रुद्रमूर्त्तिर्निवसति सततं शुद्ध-सिन्दूर-रागः ।
भस्मालिप्ताङ्गभूषा-भरण-सितवपु-र्वृद्धरूपी त्रिनेत्रो
लोकानामिष्टदाताऽभयलसितकरः सृष्टिसंहारकारी ॥ २०

प्रकाशे कृष्णवर्णे । तथा डादिफान्तैः ड-ढ-ण-त-थ-द-ध-न-प-फेति-दशवर्णैरुपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तद्रूपे इत्यर्थः । सचन्द्रैरिति । चन्द्रोऽर्द्धचन्द्रो युगलाख्यवाहित्वाद् बिन्दुश्च ताभ्यां सह वर्त्तमानैर्वर्णैरित्यर्थः । वैश्वानरस्य वह्नेः । अरुणमिहिरसमं बालार्क-सदृशमित्यर्थः । स्वस्तिकाख्यैरिति । "स्वस्तिकं नाम परस्परसम्बद्धं विदिग्गतचतुर्वक्त्रं रेखाद्वयमि"ति राघवभट्टोक्तं, तत्प्रकारैस्त्रिभिः स्वस्तिकैस्त्रिकोणावच्छेदेऽभिलसित-मित्यर्थः । अत्र वह्निमण्डले वह्निबीजं रँ ॥ १९ ॥

ध्यायेदिति । भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुरिति । भस्मलेपनाङ्गभूषा-भरणाभ्यां शुक्लीकृतदेह इत्यर्थः । ध्यायेन् मेषेति । ध्याने विशेषमाहाऽन्यत्र—

मेषस्थं साक्षसूत्रञ्च शक्तिहस्तं स्मरेत् ततः ॥ इति ॥

विशेषानभिधानादन्यहस्तद्वये वराभयौ चिन्तनीयौ, ध्यानान्तरे तथा दर्शनात् । लोकानामिष्टदाता वरदातेत्यर्थः । अभयलसितकरस्तेन वराभयधारीति भावः । अत्र वृषोपरि रुद्रो ध्येयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

प्रकाशो यस्य एवम्भूते पद्मे वैश्वानरस्य वह्नेः त्रिकोणं मण्डलं ध्यायेत् । कीदृशम् ? अरुण-सूर्ययोस्तुल्यम् । पुनः कीदृशम् ? तद्बाह्ये त्रिकोणस्य बहिस्त्रिभिः स्वस्तिकाख्यैरभिलसितम् । तत्रैव वह्निमण्डले वह्नेः स्वबीजमास्ते सानुस्वारो रेफ इति । पद्मे किम्भूते ? नीलाम्भोजस्य प्रकाशो येषाम्, एवम्भूतैः सचन्द्रैर्डकारादिफकारान्तैरुपहितजठरे एतैर्वर्णैरुपशोभितजठरे, उपस्थित-मध्ये इत्यर्थः ॥ १६ ॥ [शङ्करमते "दशदल-ललिते" इति पाठः]

ध्यायेदिति । वह्निबीजं ध्यायेदिति पूर्वश्लोकेनाऽन्वयः । कीदृशम् ? मेषमधिरूढम् । प्रातःकालीनसूर्यतुल्यम् । चतुर्बाहुभिरुज्ज्वलाङ्गम् । तस्य बीजकोशस्याऽङ्के रुद्रमूर्त्तिर्निवसति सततमेव । कीदृशः ? शुद्धसिन्दूरस्येव रक्ताकारो यस्य । भस्मलिप्तमेवाऽङ्गभूषाभरणं तेन सितं शुभ्रं वपुर्यस्य । वृद्धाकारः । त्रीणि नेत्राणि यस्य स तथा । त्रिलोकवासिनामभीष्टदाता । अभयलसितकरः । सृष्टेः संहारकारी ॥ २० ॥

[मणिपूरचक्रस्थ-लाकिनीशक्तिस्वरूपम्]

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी वेदबाहूज्ज्वलाङ्गी
श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनालङ्कृता मत्तचित्ता ।

[नाभिपद्मचिन्तनफलम्]

ध्यात्वैतन् नाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा
वाणी तस्याननाब्जे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१

अत्रास्त इति । विविधविरचनेति । विविधेन मणिमुक्तादियोगेन चित्रविचित्रघटनेन विरचना यत्र तादृशमलङ्कृतं यस्या इत्यर्थः । यद्वा विविधविरचनया अलङ्कृतमलङ्कारो धार्यते यत्रेत्यर्थः । अत्र लाकिनीध्यानविशेषमाह—

नीलां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनलसितां दंष्ट्रिणीमुग्ररूपां
वज्रं शक्तिं दधानामभय-वर-करां दक्षवामे क्रमेण ।
ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दशदलविलसत्कर्णिके लाकिनीं तां
मांसस्थां१ गौरभक्तोत्सुकहृदयवतीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः ॥

नाभिपद्मचिन्तनफलमाह—ध्यात्वैतदित्यादि । नाभिपद्मं मणिपूराख्यम् । "तत्पद्मं मणिवद् भिन्नं मणिपूरं तथोच्यते" इति गौतमीयात् । अन्यत् स्पष्टम् ।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः नाभिपद्मं मेघवर्णदशदलम् । तद्दलं च नीलाभसविन्दु-ड-ढ-ण-त-थ-द-ध-न-प-फेति दशवर्णयुक्तम् । तत्कर्णिकायां त्रिकोणाकारम् । त्रिकोणवहिः स्वस्तिकायुक्तं रक्तवर्णं वह्निमण्डलम् । तन्मध्ये रँ इति वह्निबीजं रक्तवर्णं मेषाधिरूढं चतुर्भुजं वज्रशक्तिवराभयधरम् । तत्क्रोडे रुद्रो वृषारूढो रक्तवर्णो द्विभुजो वराभयधारी भस्मलेपनशुक्लाभरणाभ्यां शुक्लीकृतदेहो वृद्धरूपः । पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि लाकिनीशक्तिर्नीलवर्णा त्रिवक्त्रा त्रिनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा घोरदंष्ट्रा रक्तयुक्तखेचरान्नमांसाभिलाषिणीति तृतीयप्रकरणम् ॥ २१ ॥

अत्रास्त इति । अत्रैव पद्मे सा प्रसिद्धा लाकिनी आस्ते । कीदृशी ? सर्वेषामेव शुभकरी । चतुर्भिर्बाहुभिरुज्ज्वलाङ्गी । श्यामवर्णा । पीतवस्त्राद्यैर्या नाना विरचना तया अलङ्कृता । मत्तं चित्तं यस्याः सा तथा । एतन्नाभिपद्मं मणिपूरकाख्यं ध्यात्वेत्यर्थः । संहारे पालने च प्रभवति समर्थो भवति । तस्याननाब्जे सततमेव वाणी विलसति । कीदृशी ? ज्ञानसमूहस्य प्राप्तिर्यतः । एतेन ब्रह्मविष्णुशिवतुल्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ [अस्मिन्मते 'ज्ञानसन्दोहप्राप्ति' रिति पाठः]

[अनाहतपद्मस्वरूपम्]

तस्योर्ध्वे हृदि पङ्कजं सुललितं बन्धूककान्त्युज्ज्वलं
काद्यैर्द्वादश वर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।
नाम्नाऽनाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥ २२

[वायुमण्डलमध्यस्थ-वायुबीज-स्वरूपम्]

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावली-धूसरं
ध्यायेत् पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरूढं परम् ।

हृदि पङ्कजं निरूपयति—तस्योर्ध्वे इत्यादि-षड्भिः । हृदि पङ्कजमिति । एवम्भूतं पङ्कजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारेणाऽन्वयः । सुललितं सुस्निग्धमित्यर्थः । काद्यैरिति । क-ख-ग-घ-ङ-च-छ-ज-झ-ञ-ट-ठेति द्वादशवर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नाऽनाहतसंज्ञकमिति ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।
अनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥

इति वचनादनाहतनामपद्ममिति तात्पर्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरुस्वरूपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । तत्पद्मकर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह—वायोरिति ॥ २२ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुबीजमाह—तन्मध्य इति । पवनाक्षरं यँ इति बीजम् । मधुरं मनोहरम् । धूमावलीधूसरमिति । धूमश्रेण्यावृतदेहत्वाद् धूमधूम्रवर्णमिति भावः ।

तस्योर्ध्व इति । तस्य पद्मस्योर्ध्वे हृदि सुललितं मनोरमं नाम्नाऽनाहतसंज्ञकं पद्ममास्ते । कीदृशम् ? बन्धूककान्तिवदुज्ज्वलम् । सिन्दूरराग इवाञ्चितैः प्राप्तैः । ककाराद्यैः ठकारान्तैर्द्वादशसंख्यकवर्णैर्दलमध्यवर्त्तिभिरुपशोभितम् । पुनः कीदृशम् ? सुरतरुः कल्पवृक्षस्तत्तुल्यम्, अतो वाञ्छातिरिक्तप्रदं वाञ्छितस्याप्यतिददातीति तत् तथा । अयम्भावः—कल्पवृक्षाः पूर्णवाञ्छितफलदातारः, अयन्तु तदतिरिक्तं मोक्षफलञ्च ददातीत्यर्थः । अत्रैव मण्डले वायोर्मण्डलं विद्यते । कीदृशम् ? धूमसदृशम् । पुनः कीदृशम् ? षट्कोणस्य या शोभा तया अन्वितम् ॥ २२ ॥
[एतन्मते "सिन्दूररागाञ्चितै"रिति पाठः ।]

तन्मध्य इति । तस्य मण्डलस्य मध्ये पवनाक्षरं वायुबीजम् । अक्षरपदेन बीजमुच्यते । एतत्प्रकारं यस्य मण्डलं तस्यैव बीजमिति दृष्टत्वात् । कीदृशम् ? मधुरं हृदयङ्गमम् । पुनः

तन्मध्ये करुणा-निधानममलं हंसाभमीशाभिधं
पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधल्लोकत्रयाणामपि ॥ २३

[पद्मकर्णिकास्थ-काकिनीशक्ति-स्वरूपम्]

अत्रास्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता त्रिनेत्रा शुभा
सर्वालङ्करणान्विता हितकरी सम्यग् जनानां मुदा ।
हस्तैः पाश-कपाल-शोभन-वरान् संबिभ्रती चाभयं
मत्ता पूर्णसुधारसार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

कृष्णाधिरूढमिति । कृष्णसाराधिरूढमित्यर्थः । वरुणहस्ते पाशदर्शनादत्र वायुहस्तेऽङ्कुशो ध्येयः । वायुबीजमध्ये ईशस्थितिमाह—तन्मध्य इति । स्पष्टम् । सर्वत्र शिवस्य त्रिनेत्रम् । शिवस्य त्रिनेत्रत्वादयं त्रिनेत्रः । एवं "ग्रैवेयाङ्गदहारनूपुरयुतं क्षौमाम्बरं चिन्तयेदि"त्यादि कर्मान्तरोक्त-ध्यानप्राप्त-क्षौमाम्बरत्वमीशस्य । एवं "कान्तं कान्तशशाङ्ककोटिकिरणं प्रोद्यत्-कपर्दोज्ज्वलमि"ति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीशक्तिस्थितिमाह—अत्रास्त इति । मत्ताऽस्वभावस्था स्खलितभावा । पूर्णसुधारसार्द्रहृदयेति । पूर्णः सम्पूर्णस्तृप्तिजनको यः सुधारसस्तेनार्द्रं परोपकाराभिमतकोमलं हृदयं चित्तं यस्या इत्यर्थः । यद्वा पूर्णः पूर्णानन्दजनको यः सहस्रदलकमलान्तर्विगलितपरमामृतरसस्तेनार्द्रं परमानन्दोत्फुल्लशिथिलं हृदयं यस्या इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

कृष्णाम्बर-परीधानां नानाभरण-भूषिताम् ।
ध्यायेच्छशिमुखीं नित्यां काकिनीं मन्त्रसिद्धये ॥

इति ध्यानप्राप्त-कृष्णाम्बरत्वमस्या बोध्यम् ॥ २४ ॥

कीदृशम् ? दीपकलिकाकारजीवात्मसम्बन्धिनी या धूमावली तया धूसरम् । पाणिचतुष्टयेन लसितम् । कृष्णाजिनाधिरूढम् । परं प्रकृष्टञ्च । एवम्भूतं बीजं ध्यायेत् । तत्र वायुमण्डले । ईश एवाभिधा नाम यस्य, एवम्भूतं शूलपाणेर्वपुरास्ते । कीदृशम् ? करुणावारिधिस्वरूपम् । अमलं निर्मलम् । हंसाभं सूर्य इव शोभा यस्य । पुनः कीदृशम् ? पाणिभ्यां कराभ्यामभयं वरञ्च लोकत्रयाणामपि विदधत् । एतेनेयं मूर्त्तिर्हस्तपादादिविशिष्टेति ॥ २३ ॥

अत्रास्त इति । अत्रैव पद्मे खलु निश्चितं काकिनी देवी आस्ते । नूतनविद्युदिव पीतवर्णा । त्रीणि नेत्राणि यस्याः सा । शुभा शुभदायिका । सर्वालङ्कारैरावृता । मुदा हर्षेण । जनानां सम्यक्प्रकारेण हितकरी । चतुर्भिर्हस्तैः कपाल-शूल-शोभनवराभयान् संबिभ्रती । मत्ता उन्मत्ता । कङ्कालमालाधरा अस्थिमाल्यधरा ॥ २४ ॥

[पद्मकर्णिकामध्यस्थ-त्रिकोणस्वरूपम्]

एतन्नीरज-कर्णिकान्तर-लसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा
विद्युत्कोटिसमानकोमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः।
बाणाख्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्ज्वलो
मौलौ सूक्ष्मविभेदयुङ् मणिरिव प्रोल्लासलक्ष्म्यालयः ॥२५

एतत्पद्मकर्णिकामध्ये त्रिकोणं निरूपयति—एतदिति। त्रिकोणाभिधा त्रिकोणाकारा। शक्तिरित्यनेन त्रिकोणस्याऽधोमुखत्वं ज्ञापितम्। सा आस्ते इत्यन्वयः। एतत् त्रिकोणं वायुबीजस्याऽधोदेशे। तदाहान्यत्र—

तत्क्रोड़े ईशं तदधस्त्रिकोणे बाणलिङ्गकम्।

इति। बाणाख्यलिङ्गं विशेषयति—मौलौ सूक्ष्मविभेदयुगिति। शिवलिङ्गमस्तकेऽर्द्धचन्द्रबिन्दुयोगात् तद्बिन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदश्छिद्रं, तेन युक्त इत्यर्थः। तदाह—

त्रिकोणान्तर्बाणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम्।
चन्द्रार्द्धमस्तकं देवं मध्ये रक्ताम्बुजं परम् ॥

इति। "मध्ये रक्ताम्बुजमि"ति हृत्पद्मस्य कर्णिकाधोदेशे ऊर्ध्वमुखरक्तवर्णाष्टदलपद्ममित्यर्थः। एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्या। तदुक्तं यथा—

तन्मध्येऽष्टदलं रक्तं तत्र कल्पतरुं तथा।
इष्टदेवासनं चारु चन्द्रातपविराजितम् ॥
तथा—नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पक्षिशोभितम्।
इत्याद्यभिधाय—तत्र ध्यायेदिष्टदेवं तत्तत्कल्पोक्तमार्गतः ॥

इति। अलं विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः। बाणलिङ्गमस्तके बिन्दुप्रकाशदृष्टान्तमाह—मणिरिवेति। यथा सरन्ध्रमणिप्रकाशस्तथा शिवलिङ्गोपरि बिन्दुप्रकाश इति भावः। प्रोल्लासलक्ष्म्यालय इति। प्रोल्लासः कामोद्गमस्तच्छोभायुक्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एतन्नीरज इति। एतत्पद्मकर्णिकान्तरप्रकाशा त्रिकोणाभिधा शक्तिरास्ते। प्रसिद्धत्वात् सेति। तदन्तर्गता सती आस्ते इति सम्बन्धः। यद्वा स एव शिवोऽन्तर्गतो यस्याः सा तथा। तस्याः शक्तेर्मौलावुपरि बाणाख्यः शिवलिङ्गकः समास्ते। स्वर्णाकारेणाऽङ्गरागेणोज्ज्वलः। सूक्ष्मरूपेण विशेषभेदं युनक्तीति। एवम्भूतो मणिरिव। पुनः कीदृशः? प्रोद्दामलक्ष्म्यालयः। सूक्ष्मभेदकत्वात् तस्याः शक्तेरेव प्रकृष्टोद्दामश्रियस्तत्रालय इति ॥२५॥ [अस्मिन् पक्षे 'तदन्तर्गते'ति 'प्रोद्दामलक्ष्म्यालय' इति च पाठः]।

[हृत्पद्म-चिन्तन-फलम्]

ध्यायेद् यो हृदि पङ्कजं सुरतरुं शर्वस्य पीठालयं
देवस्याऽनिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितम् ।
भानोर्मण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्जल्कशोभाधरं
वाचामीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशे क्षमः ॥ २६

हृत्पद्मचिन्तनफलमाह—ध्यायेदित्यादि-द्वाभ्याम् । अस्यार्थः—यो जनो हृदि पङ्कजं ध्यायेत् स जनो वाचामीश्वरो बृहस्पतिसमो भवति । एवं सर्वत्र । ईश्वर इत्यादि-प्रथमान्तेन भवति-क्रियान्वयो बोध्यः । अत्र पद्मकर्णिकायां हंसरूपजीवात्मस्थितिमाह—अनिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितमिति । वायुरहिता या दीपकलिका तत्सदृश-हंसेन संशोभितमित्यर्थः । ततश्च पद्मकर्णिकायां वाताहतिरहितस्थिरतर-दीपशिखाकार-हंसरूपो जीवात्मा वर्त्तत इति भावः । एतत्कर्णिकायां सूर्यमण्डलस्थितिं ज्ञापयति—भानोर्मण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्जल्कशोभाधरमिति । भानोर्मण्डलेन मण्डिता भूषिता ये अन्तरलसन्तः कर्णिकामध्ये प्रकाशमानाः किञ्जल्काः केसरा अथवा याः किञ्जल्कशोभास्ता धारयतीत्यर्थः ।

अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्जल्कविशेषणं, नत्वन्तरविशेषणम् । तथात्वे सर्व-स्मिन् पद्मे किञ्जल्कशोभाधरत्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानोर्मण्डलमण्डितत्व-विशेषणविशिष्टत्वे तादृशविशिष्टकिञ्जल्कानामन्यत्रासत्त्वात् तदुपादानं सार्थकमिति । एवञ्च भानोर्मण्डलस्य कर्णिकारूपकत्वे तत्तेजसा सर्वेषां किञ्जल्कानां शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति, नत्वेकदेशस्थितत्वे । ततश्च तत्कर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुमण्डलं, तदुपरि तथा सूर्यमण्डलम्, तदुपरि वायुबीजत्रिकोणादिकं ध्येयम् । युक्तञ्चैतत्, मानसा-ऽर्चनायां "मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नम" इत्यादिना पूजायामुपर्युपरिक्रमेण वह्न्यर्कचन्द्रमण्डलस्थितिदर्शनाद् दृष्टपरिकल्पनान्यायावतारात् । अलमतिविस्तरेण ।

ईश्वर इति । सृष्टिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनाशे क्षमः स्थितिप्रलयकर्त्ता इत्यर्थः । तेन स जनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तेति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥

ध्यायेदिति । य एतत् पद्मं कल्पवृक्षतुल्यं हृदि ध्यायेत् सः एवमेवं भवति । वाचा-मीश्वरो बृहस्पतितुल्यः । जगतामीश्वरः । रक्षाविनाशक्षमश्च अर्थाज् जगताम् । पद्मं कीदृशम् ? शार्वस्य देवस्य पीठालयम् । पुनः कीदृशम् ? अनिलहीनदीपकलिकारूपहंसेनाऽऽत्मना संशोभितम् । भानोर्मण्डलेन मण्डितेऽन्तरे लसन्ती प्रकाशमाना केशरशोभा भावो यस्य तत्तथा ॥ २६ ॥

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्याऽनिशं
ज्ञानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः।
गद्यैः पद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो
लक्ष्मीरङ्गणदैवतः परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात्॥ २७

योगीश इति। प्रियात् प्रिततमः कान्ताकुलस्येति योषिद्वर्गस्य कर्मकुशलः। **जितेन्द्रियगण** इति। जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तुल्यत्वेन गृह्यतेऽसावित्यर्थः। **ध्यानावधानक्षमो** ध्याने ब्रह्मचिन्तनेऽवधानाय स्थिरमनोऽभिनिवेशं कर्त्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः। **काव्याम्बुधारावह** इति। काव्यरूपाम्बूनां धारा अविच्छेदनिःसरणमूह्यते धार्यते येन, तादृशो भवतीति। **लक्ष्मीरङ्गणदैवतो** विष्णुसदृश इत्यर्थः। यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्गणमानन्दानुभवो दैवमदृष्टं तत्समूहो दैवता जनतावत्, ततश्च लक्ष्मीभी रङ्गणाय दैवता यस्येति बहुव्रीह्यर्थे णप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम्। अत एवोक्तम्—

इह भुक्त्वा वरान् भोगानन्ते मुक्तिपदं व्रजेत्॥

इति। **परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं** क्षणादिति। दुर्गद्वारपालादिना दुर्गमीकृतायामपि परपूर्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशाकारणभूतादर्शनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भवतीत्यर्थः।

अत्र केचिद् 'दैवतमि'ति बिन्द्वन्तं पठित्वा यद्यपि जनविशेषणतया दवतमित्यस्य पुंस्त्वं भवितुं पार्यते, तथाप्यजहल्लिङ्गत्वान्नपुंसकत्वमिति वदन्ति। तन्न। "वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियामि"त्यमरकोशे दैवतशब्दस्य पुंनपुंसकत्वकथनाद् दैवत इति विसर्गान्तपाठोऽपि साधुः। प्रदर्शितार्थे तु सुतरां तथेति। स्पष्टमन्यत्।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। हृत्पद्मं बन्धूकाभं सिन्दूराभ-सबिन्दु-क-ख-ग-घ-ङ-च-छ-ज-झ-ञ-ट-ठेति द्वादशवर्णयुक्त-द्वादशदलम्। तदुपरि सूर्यमण्डलम्। तन्मध्ये विद्युत्कोटिनिभ-त्रिकोणम्। तदूर्ध्वे वायुबीजं कृष्णसाराधिरूढं धूमधूम्राभं चतुर्भुज-

योगीश इति। एतत्पङ्कजध्यानपरो जन एवं भवति। योगीशः कान्ताकुलस्य सर्वस्त्रीणां प्रियात् स्वामिनोऽपि प्रियतमो भवति। ज्ञानीशः कृती च भवति। जितमिन्द्रियं मनो येन स तथा। ध्यानेनाऽवधाने क्षमो भवति। गद्यैः संस्कृतवाक्यैः पद्यपदादिभिः श्लोकादिप्रबन्धैर्गद्यपद्यरूपाम्बुधारावहो भवति। अत्यन्तवर्षणशीलो मेघरूपो भवतीति यावत्। लक्ष्मीतत्कुलदैवतमिति प्रशस्तलक्ष्म्याश्रयः कुलश्रेष्ठश्च भवतीत्यर्थः। यद्वा लक्ष्मीविशिष्टा कुलदेवता यस्य स तथा, स सत्कुलीनो भवतीति यावत्। दैवतमिति स्वार्थे अण्। एवं सः क्षणादेव परपुरे अन्यशरीरे प्रवेष्टुं समर्थो भवति। कुमारीतन्त्रे परपुरप्रवेशस्याप्येतत्पद्मध्यानफलत्वेनाभिधानात्॥ २७॥ [एतन्मते "जितेन्द्रियमन" इति "लक्ष्मीतत्कुलदैवतम्" इति च पाठः]

[कण्ठस्थ-विशुद्धचक्र-स्वरूपम्]

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूम्रावभासं
स्वरैः सर्वैः शोणैर्दलपरिलसितैर्दीपितं दीप्तबुद्धेः।
समास्ते पूर्णेन्दुप्रथिततम-नभोमण्डलं वृत्तरूपं
हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः शुक्लवर्णाम्बरस्य ॥ २८

मङ्कुशहस्तम्। तत्क्रोड़े हंसाभ ईशो द्विभुजो वराभयकरस्त्रिनेत्रः। अत्र कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनीशक्तिः पीतवर्णा चतुर्भुजा पाश-कपाल-वराभयकरा पीतवस्त्रा सर्वालङ्करणान्विता सुधार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा। मध्यत्रिकोणे बाणलिङ्गशिवोऽर्द्धचन्द्रबिन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः कामोद्गमोल्लसितः। तदधः स्थिरतरदीपकलिकाकारहंसरूपी जीवात्मा। एतत्कर्णिकाधोरक्तवर्णोर्ध्वे-मुखाष्टदलपद्मम्। तत्र कल्पवृक्ष-रत्नवेदी-चन्द्रातप-पताकाद्यलङ्कृतं मानसपूजास्थानमिति चतुर्थप्रकरणम्॥ २७॥

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति—विशुद्धाख्यमित्यादि-चतुर्भिः। विशुद्धाख्यमिति।

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात्।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम्॥ इति॥

अस्यार्थः—कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिजं समास्ते इत्यन्वयः। पद्मं विशेषयति—अमलमिति। तेजोमयत्वान् मलरहितमित्यर्थः। स्वरैः सर्वैरकारादिविसर्गान्तैः षोड़शस्वरैर्दीप्तबुद्धेर्निरन्तरयोगाभ्यासेन विषयानुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितबुद्धेः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः। स्वरैः किदृशैः ? दलपरिलसितैरिति। एतेन स्वराणां षोड़शत्वादेतत् पद्मं षोड़शदलमिति सूचितम्। व्यक्तमाहाऽन्यत्र—

तदूर्ध्वे षोड़शदलं पङ्कजं धूम्रवर्णकम्।
युक्तं शोणैः षोड़शभिः स्वरैर्बिन्दुविभूषितैः।
आरक्तकिञ्जल्कयुतं व्योममण्डलमण्डितम्॥

विशुद्धाख्यमिति। अन्यत्र निर्मलं विशुद्धाख्यं पद्मं कण्ठे आस्ते। किम्भूतम्? धूमेन या धूम्राभा तस्या इव द्युतिर्यस्य तत्तथा। पुनः कीदृशम्? सर्वैः षोड़शस्वरैः रक्ताकारैर्दलैः परिलसितैर्दीपितं प्रकाशितम्। दीप्तबुद्धेर्दीपाकारबुद्धेर्जनस्य ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। तत्रैव पद्मे शुक्लवर्णाम्बरधरस्य विष्णोः पूर्णेन्दुरिव प्रथिततमं ख्यातं नभोमण्डलं समास्ते। यद्वा पूर्णेन्दुना ख्याततमम्। "वियद्विष्णुपदो"त्यमरः। विष्णोः किम्भूतस्य? हिमवर्णाभकान्तिर्विभा यस्य, एवम्भूतस्य नागस्योपरि लसिता तनुर्यस्य॥ २८॥

[नभोबीजमध्यस्थ-सदाशिव-स्वरूपम्]

भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य
मनोरङ्के नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमाभः ।

इति । तथा पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णं शुक्लवर्णञ्च, अत एव "तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा" इति शारदोक्तवचनेन मण्डलानां तत्तद्दैवतभूत-समानवर्णविधानान् नभसः शुक्लवर्णत्वात् तन्मण्डलस्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते। नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पद्मकर्णिकायामिति शेषः। शुक्लवर्णाम्बरस्येति। नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्याऽम्बरस्याकाशस्याऽङ्के "सदापूर्वो देवः शिव इति च समाख्यान-सिद्धः" सदाशिवनाम्ना ख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनाऽन्वयः। अम्बरस्य कीदृशस्य ? हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः हिमच्छायया नागो हिमच्छायानाग इति तृतीयान्ततत्पुरुषेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः। यद्वा हिमच्छायातुल्यो नाग इति शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धया शुक्लवर्णनाग इत्यर्थः। अत्र नागो हस्ती। व्यक्तमाह भूतशुद्धौ—तदन्तर्व्योमबीजञ्च शुक्लं हैमगजस्थितम्। इति। 'हैमे'ति हिमस्याय-मिति इदमर्थतद्धितप्रत्ययेन हैमगजः शुक्लहस्ती इत्यर्थः। ततश्च शुक्लहस्त्युपरि परिलसिता प्रकाशमाना तनुर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

भुजैरिति। पुनः कीदृशस्य ? भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्ग-स्येति। पाशाङ्कुश-वराभय-हस्तस्येति फलितार्थः। पुनः कीदृशस्य ? मनोरिति। हँ इत्याकाशबीजं तदात्मकस्येत्यर्थः। तेनाऽत्र कर्णिकान्तरे नभोबीजं स्थितम्। तत् तूक्तरूपेण चिन्तनीयमिति तात्पर्यम्।

सदाशिवं विशेषयति—गिरिजाभिन्नदेह इति। अर्द्धनारीश्वर इत्यर्थः। हिमाभः शुक्लवर्णः। ततश्चार्द्धनारीश्वरत्वाद् वामार्द्धदेहं सुवर्णाभं दक्षिणार्द्धं शुक्लमिति। व्यक्तमाह—

शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवं सदाशिवम्।
गिरिजाभिन्नदेहार्द्धं रौप्यहैमशरीरकम् ॥

इति। 'तत्र' नभोबीजक्रोड़े इत्यर्थः। तथा सदा सुधास्राविचन्द्रमसः कलाधोमुखान्वित-मिति। निर्वाणतन्त्रे विशुद्धचक्राधिकारे—

भुजैरिति। तस्य विष्णोर्मनोरङ्के बीजाकारमूर्त्तेरङ्के पञ्चास्यः शिवो निवसति नित्यमेव। तस्य किम्भूतस्य ? पाशाभित्यङ्कुशवरपरिलसितभुजैः शोभिताङ्गस्य। शिवः किम्भूतः ? गिरिजया पार्वत्याऽभिन्नो देहो यस्य, हरगौरीमूर्त्तिरित्यर्थः। पुनः कीदृशः ? हिमस्येव शोभा यस्य।

त्रिनेत्रः पञ्चास्यो ललितदशभुजो व्याघ्रचर्माम्बराढ्यः
सदापूर्वो देवः शिव इति च समाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः ॥२९

[पद्मकर्णिकास्थ-शाकिनीशक्ति-स्वरूपम्]

सुधासिन्धोः शुद्धा निवसति कमले शाकिनी पीतवस्त्रा
शरं चापं पाशं सृणिमपि दधती हस्तपद्मैश्चतुर्भिः ।

यन्त्रमध्ये च वृषभं महासिंहासनं ततः १ ।
तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः ॥
त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनम् ।
विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः ।
व्याघ्रचर्मधरो देवः फणिमालाविभूषितः ॥

इत्यादि । "तस्योपरि सदागौरी"ति शिवस्याऽर्द्धाङ्गरूपेण स्थितेति । व्यक्तमाह तत्रैव—

या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्द्धाङ्गहारिणी ॥

इति । ललितदशभुज इति । लावण्येन प्रशंसितदशहस्तयुक्त इत्यर्थः । अत्र देवस्य दशभुजेष्वस्त्रविशेषानभिधानात्—

शूलं टङ्क-कृपाण-वज्र-दहनान् नागेन्द्र-घण्टाङ्कुशान् ।
पाशाभीतिकरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ॥

इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनीयानीति ध्येयम् । प्रसिद्ध इति । प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ २९ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तिस्थितिमाह—सुधासिन्धोरित्यादि । कमले विशुद्धचक्रकर्णिकायां शाकिनीनाम्नी शक्तिर्निवसतीत्यन्वयः । तां विशेषयति—सुधासिन्धोः शुद्धेति । सुधासमुद्रसदृश-शुक्लवर्णा । तथाच यथा सुधासिन्धोरमृतमयसुशीतल-

---

त्रिनेत्रः । मनोज्ञा दश भुजा यस्य स तथा । व्याघ्रचर्माम्बरैर्युक्तः । यद्वा व्याघ्रचर्मणा साम्बरेण च युक्तः, हरगौर्यात्मकत्वात् । सदाशिव इति समाख्यानसिद्धः नित्यस्वरूपप्रसिद्धः । योगिनां मनसि प्रकाशः ॥ २९ ॥

सुधासिन्धोरिति । तत्र कमले पीतवस्त्रा शाकिनी निवसति । कीदृशी ? सुधासिन्धोश्चन्द्राच् शुद्धसम्बन्धीययाऽमृतधारया शुद्धा इति यावत् । चतुर्भिर्हस्तपद्मैः शरं चापं पाशं

---

१ 'सिंहार्द्धदेहकम्' इति वा पाठः ।

सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां
महामोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३०

शक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः शाकिन्या उत्तापरहित-शक्लकिरण इति भावः। ध्यानान्तरे शाकिनीं विशेषयति—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनलसितां पञ्चवक्त्राभिरामां
हस्तैः पद्मैश्च पाशं सृणिमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम्।
ध्यायेत् कण्ठस्थपद्मे निखिलपशुजनोन्मादिनीमस्थिसंस्थां
दुग्धान्ने * प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां शाकिनीं साधकेन्द्रः ॥

इति। "ज्योतिःस्वरूपां" ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनेयं शुक्लवर्णा। अत्र ध्यानद्वये द्विविधाम्नदर्शनादिच्छया विकल्पः। इयं देवी कर्णिकान्तश्चन्द्रमण्डले वर्त्तते। तदाह प्रेमयोगतरङ्गिण्याम्—

तत्रास्ते शाकिनी शक्तिः सुधांशोर्मण्डले शुभे ॥

इति। एतत्कर्णिकायां सुधांशोश्चन्द्रस्य शशपरिरहितं निष्कलङ्कं सम्पूर्णं मण्डलमपि विलसतीति पूर्वक्रियायामन्वयः। मण्डलं विशेषणेन प्रशंसति—महामोक्षेत्यादि। एतन्मण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षद्वारं निर्वाणमुक्तिमाहुः। एतच्चिन्तनादियोगमार्गमवलम्ब्य मुक्तिमाप्नोतीति भावः। श्रियमभिमतशीलस्येति। श्रियं योगलक्ष्मीमभिमन्यते आकाङ्क्षतीति श्रियमभिमतम्, तादृशं शीलं स्वभावो यस्य, तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विशिष्टार्थः। अत्र कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिस्थितिप्रकारस्तु—आदौ कर्णिकान्तर्नभोमण्डलं, तन्मध्ये त्रिकोणं, तदन्तश्चन्द्रमण्डलं, तन्मध्ये नभोबीजादिकमिति। तद्यथा—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रं तु चिन्तयेत्।
हैमाभं गजमारूढमाकाशं तत्र चिन्तयेत् ॥
शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवः सदाशिवः ॥

इति। 'शुक्लाम्बरेण संवीत'माकाशमिति ॥ ३० ॥

सृणिमपि दधती। तस्य पद्मस्य कर्णिकायां सुधांशोश्चन्द्रस्य शशपरिरहितं सम्पूर्णमण्डलमास्ते। कीदृशम्? महामोक्षद्वारं निर्वाणमुक्तिद्वारम्। पुनः कीदृशम्? उल्वणबुद्धिशीलस्य जितेन्द्रियस्य श्रियं दधदित्यर्थः ॥ ३० ॥

---

* 'मुद्गान्ने' इति पाठान्तरम्।

[विशुद्धचक्र-चिन्तन-फलम्]

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधायाऽऽत्मसम्पूर्णयोगः
कविर्वाग्मी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचेताः ।
त्रिकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्त-
श्चिरञ्जीवी जीवी निरवधिविपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह—इह स्थान इति । आत्मसम्पूर्णयोग इति । आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णो योगो ज्ञानं यस्य तादृशः । आत्तसम्पूर्णयोग इति पाठे—आत्तः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीमदाचार्येण—"पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलसमुद्रवदि"ति । ततश्च यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधायाऽऽत्मसम्पूर्णयोगो भवति, स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वशास्त्रार्थवेत्ता शान्तचेताः शान्तिगुणावलम्बिचित्तः—

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्द्दवं ह्रीरचापलम् ।
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

इत्यादि-गुणोपहितचित्त इति यावत् । त्रिकालानां दर्शीति । अत्र केचिज् ज्ञानलक्षणात्मकालौकिकसन्निकर्षरूप-योगधर्मेण सर्वं पश्यन्तीति । अन्ये तु तादृशजनस्यात्मप्रत्यक्षे तत्र भासमानसर्वप्रमेयवस्तूनां प्रत्यक्षो भवतीति वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धमन्त्रत्वाद् रोगमुक्तश्चिरञ्जीवी छिन्नमायापाशत्वाच्छोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनो नितरामतिशयकविर्भवति । एवं सर्वत्र भवति-क्रियान्वयः । निरवधिविपदां ध्वंसेति । अवधिः सीमा तद्रहितविपन् निरवधिविपत् । आदिना पापपुण्यरूपकर्मबन्धे नानाविपत्तिरिति यावत् । तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभावासमानकालीनविपत्तिनाशाय फलतो मोक्षाय । हंसस्य सहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरात्मनः प्रकाशो यस्य तादृशो भवतीति । स्पष्टमन्यत् ।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः—कण्ठमूले विशुद्धचक्रं षोड़शदलं धूमधूम्ररूपमारक्तकेसरं रक्तवर्ण-सबिन्दुक-षोड़शस्वरयुक्तम् । कर्णिकायां नभोमण्डलं वृत्तरूपं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये त्रिकोणम् । तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदुपरि हँ इति नभोबीजं शुक्लवर्णं शुक्लाम्बरपरीधानं शुक्लगजारूढं चतुर्भुजं पाशाङ्कुश-वराभय-धरम् । तत्क्रोड़े वृषभोपरि स्थितमहा-

---

इह स्थान इति । इह विशुद्धे पद्मे चित्तं यो निदध्यात् तस्य सम्पूर्णयोगविषये ज्ञानं भवतीत्यर्थः । अथवा तत् सर्वमेव सम्पूर्णयोगत्वेनोपदिष्टम् । तदेवाह क्रमेण—कविर्वाग्मीत्यादि । स जनो निरवधि नित्यमेव विपत्प्राप्तानां त्राणे सूर्य इव तेजस्वी भवति ॥ ३१ ॥

[भ्रूमध्यस्थिताऽऽज्ञाचक्र-स्वरूपम्]

आज्ञानामाऽम्बुजं तद्धिमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां परिलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रम् ।
तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना
विद्यां मुद्रां कपालं डमरु जपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता ॥ ३२

सिंहासने सदाशिवोऽर्द्धनारीश्वरत्वादर्द्धाङ्गसुवर्णाभार्द्धाङ्गशुक्लाभः पञ्चवक्त्रस्त्रिनेत्रः (दशभुजः) शूल-टङ्क-खड्ग-वज्र-दहन-नागेन्द्र-घण्टाङ्कुश-पाशाभययुक्त-दशहस्तो व्याघ्रचर्माम्बरो भस्मलिप्तसर्वाङ्गो नागहारशोभितः सुधास्राव्यधोमुखार्द्धचन्द्रशेखरः । एतत्कर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्ये अस्थ्युपरि स्थिता शाकिनीशक्तिः शुक्लवर्णा चतुर्भुजा पाशाङ्कुशधनुःशरकरा पीताम्बरा पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रेति पञ्चमप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

इदानीं भ्रूमध्यस्थिताज्ञाचक्रं निरूपयति—आज्ञानामाऽम्बुजमित्यादि-सप्तभिः । "आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितमि"ति गुरोराज्ञासंक्रमणादाज्ञानाम । ततश्च तन्नामकं तत् प्रसिद्धमम्बुजमास्ते इति क्रियाध्याहारेणाऽन्वयः । एतत् पद्मं भ्रूमध्ये स्थितम् । तद्यथा—

तालुकण्ठं प्रविश्योर्ध्वं भ्रूयुगान्ते सितं शुभम् ।
द्विदलं ह-क्ष-वर्णाभ्यां मनोऽधिष्ठितमम्बुजम् ॥

इति । पद्मं विशेषयति—हिमकरसदृशमिति । चन्द्रवच्छुक्लवर्णमित्यर्थः । तथा ध्यानधामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः । अत्र ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । वर्णानां कलाबीजत्वात् तत्र कलापदप्रयोगः । नेत्रपत्रं द्विदलम् । सुशुभ्रमिति । हक्षाभ्यां सुशुभ्रमित्यर्थः । तथाच स्वभावशुभ्र-ह-क्ष-वर्णयोगेनाऽतिशुभ्रमिति भावः । एतेन ह-क्ष-वर्णयोरपि शुक्लत्वं सूचितं, शुक्लयोगेनैव शुक्लस्यातिशयत्वसम्भवात् । यद्वा—आज्ञाचक्रं हिमकरसदृशं चन्द्रस्यामृतमयशीतकिरणवच्छीतकिरणं तथा सुशुभ्रञ्च हक्षाभ्यां कर्बूरवर्णाभ्यामिति बोद्धव्यम् । तदाह ईश्वरकार्त्तिकेयसम्बादे—

आज्ञेति । तत् प्रसिद्धं भ्रूमध्ये आज्ञानाम पद्ममास्ते । कीदृशम् ? हिमकरसदृशम् । अतः प्रशस्तशुभ्रम् । ध्यानधामनि प्रकाशो यस्य तत् । हकार-क्षकारोपलक्षित-दलाभ्यां परिलसितं वपुर्यस्य । कलाभ्यामिति केचित् पठन्ति । तन्मते हकारक्षकाररूपकलाभ्यां स्वरविशिष्टाभ्यामिति । पुनः कीदृशम् ? नेत्रपत्रं द्विपत्रमित्यर्थः । एतत्पद्मे सा प्रसिद्धा हाकिनी निवसति ।

[आज्ञाचक्रस्थ-मनःस्थितिस्वरूपम्]

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिह्नप्रकाशम् ।

आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वे तु शुक्लं द्विदलमण्डितम् ।
कर्बूर-हक्ष-लसितं मनोऽधिष्ठितरञ्जितम् ॥ इति ।

एतत्कर्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह—तन्मध्य इति । सा हाकिनीनाम्नी प्रसिद्धा । विद्यां पुस्तकमुद्राम् । मुद्रां वराभयरूपां, तेनास्या भुजेषु षड्विधायुधदर्शनात् षड्भुजेयम् ।

केचित् तु विद्यामुद्रामित्येकविभक्त्यन्तं पठित्वा विद्यायै मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्ययाऽस्याश्चतुर्भुजत्वं वदन्ति । किन्तु नानापुस्तके पृथग्विभक्त्यन्तपाठो दृश्यत इति सुधीभिर्विवेच्यम् । ध्यानान्तरेण हाकिनीं विशेषयति—

मज्जास्थां * शुक्लवर्णां डमरुकरयुतामक्षसूत्रं कपालं
विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्रक्तषड्वक्त्रयुक्ताम् ।
हारिद्रान्ने प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्लमब्जं सुरूढ़ां
देवीं देवेन्द्ररत्नाकरमधुमुदितां भावयेद्धाकिनीं ताम् ॥

इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

एतत्पद्मे मनःस्थितिमाह—एतत्पद्मान्तराल इति । सूक्ष्मरूपमतीन्द्रियमित्यर्थः । ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्सत्तायां किं प्रमाणमित्याह—प्रसिद्धमिति । अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्त-प्रत्यक्षकरणत्वेन प्रसिद्धम् । तथा—

सङ्कल्पश्च विकल्पश्च कुर्वाणं तु मनो भवेत् ।

इत्यादि-शास्त्रप्रमाणसिद्धश्च । अत्र मानसस्थानं वक्ष्यमाणवेदादिबीजस्योर्ध्वदेशे, वक्ष्यमाणवचनात् । अतः परं शिवलिङ्गस्थितिमाह—योनौ तत्कर्णिकायामिति । कर्णिकान्तत्रिकोणे इतरशिवपदम् इतरनामकशिवरूपं वस्तु निवसतीति पूर्वक्रियान्वयः । लिङ्गचिह्नप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः । इदं लिङ्गं शुक्लवर्णम् । तदाह भूतशुद्धौ—

कीदृशी ? शशिसमधवलवर्णा षण्मुखी च । हस्तैः करणैरेतान् बिभ्रती विद्या-(ज्ञान)-मुद्रा-कपाल-डमरु-जपवटीरिति । शुद्धं चित्तं यस्याः सा तथा ॥ ३२ ॥ [एतन्मते "कलाभ्याम्" इत्यत्र "दलाभ्याम्' इति पाठः]

एतदिति । एतत्पद्मे सूक्ष्मरूपेण प्रसिद्धं मनो निवसति । तस्य पद्मस्य कर्णिकायां या योनिस्तस्यामितराख्यः शिव आस्ते, तस्य स्थानमित्यर्थः । कीदृशम् ? लिङ्गचिह्नेन प्रकाशो

---

* 'चक्रस्थाम्' इति पाठान्तरम्

विद्युन्माला-विलासं परम-कुल-पदं ब्रह्मसूत्र-प्रबोधं
वेदानामादिबीजं स्थिरतरहृदयश्चिन्तयेत् तत् क्रमेण ॥ ३३

तदन्तःस्थेतरं लिङ्गं स्फटिकाभं त्रिलोचनम् ॥ इति ।

लिङ्गं विशेषयति—विद्युन्मालाविलासमिति । अत्र प्रणवस्थितिमाह—परमेत्यादि । कर्णिकायां वेदादिबीजं प्रणवोऽपि वसतीत्यन्वयः । बीजं विशेषयति—परमकुलपदमिति । कुलं शक्तिस्तदत्र त्रिकोणाकारपदं स्थानं परमं विद्युदाकारादिनोत्कृष्टं कुलं पदं यस्य तादृशमित्यर्थः । तथाच तद्बीजं त्रिकोणमध्यवर्त्तीति पर्यवस्यति ।

व्यक्तमाह—कर्णिकायां त्रिकोणस्थमात्मानं प्रणवाकृतिम् ।
ज्वलद्दीपनिभश्चोर्ध्वं नादरूपं मनोहरम् ।
बिन्दुर्मकाररूपश्च तदूर्ध्वं मानसालयः ॥ इति ।

नन्वत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनाऽपृथक्त्वे—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धमाज्ञाचक्रञ्च बिन्दुर्भूयः कलापदम् ।
निबोधिका तथार्द्धेन्दुर्नादो नादान्त एव च ।
उन्मनी विष्णुवक्त्रञ्च ध्रुवमण्डलिकः शिवः ।
इत्येतत् षोड़शाधारं कथितं योगिदुर्लभम् ॥

इति वचने षोड़शाधार-गणनायां कलापदस्य पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छत इति चेत् । न । तत्कलापदं नाऽऽज्ञाचक्रस्थं किन्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्ध्वे शून्यदेशे स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यामः ।

ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति । ब्रह्मसूत्रं चित्रिणी नाड़ी तस्याः प्रबोधः प्रकाशो येनेत्यर्थः । अत एव पूर्वमुक्तं "प्रणवविलसिता" इति । तदिति । प्रदर्शित-हाकिनी-मन-इतरलिङ्ग-वेदादिबीजरूपं तत् सर्वं स्थिरतरहृदयः सन् क्रमेण चिन्तयेदित्यर्थः ।

क्रमोऽत्र न ग्रन्थकारोक्तपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रदर्शितशाब्दक्रमो गृह्यते । एवञ्च पद्मकर्णिकायां हाकिनी शक्तिस्तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गं, तदूर्ध्वे त्रिकोणे प्रणवस्तदूर्ध्वे मन इत्येवं क्रमेण चिन्तयेदिति ॥ ३३ ॥

यस्य । पुनः कीदृशम् ? विद्युन्माला इव प्रकाशो यस्य तत्तथा । परमञ्च तत् कुलञ्चेति परमकुलं मूलाधारपद्मं तदेव पदं स्थानान्तरं यस्य । ब्रह्मसूत्रस्य प्रबोधो यस्मात् । तत् मनोनिवासभूतम् । ब्रह्मनाड़ीवर्त्मस्थितानां सर्वेषामेव तस्मादेव ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[आज्ञाचक्र-ध्यानफलम्]

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः
सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता ।
अद्वैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धि-प्रसिद्धो
दीर्घायुः सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने च ॥३४

[आज्ञाचक्रस्थ-प्रणवस्वरूपम्]

तदन्तश्चक्रेऽस्मिन् निवसति सततं शुद्धबुद्ध्यन्तरात्मा
प्रदीपाभ-ज्योतिः प्रणव-विरचना-रूप-वर्ण-प्रकाशः ।

एतद्ध्यानस्य फलमाह—ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियान्वयः । मुनीन्द्रः मुनिर्ध्यानयोगादिसम्पन्नस्तदिन्द्र-स्तच्छ्रेष्ठः । सर्वज्ञः पूर्वोक्तरूपेण सर्वदर्शी शास्त्रव्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वापरदर्शी । अद्वैताचारवादीति । "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" । "तदिदं सर्वं ब्रह्मे"त्यादि-श्रुतिवाक्येन—

अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।

इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैवैकं सद् वस्तु तदन्यदसत्, प्रपञ्चसमुदायस्तु ब्रह्मभासया भासते इत्यवधारणमद्वैतम् । तादृशज्ञानेन य आचारो जीवात्म-परमात्मनोरैक्यचिन्तनादिरूप-योगस्तद्वादो तत्कथनशीलः । स जनोऽद्वैताचारवादी भवतीति फलितार्थः । परमापूर्व-सिद्धिप्रसिद्ध इति । परमापूर्वसिद्धिर्महासिद्धिस्तया प्रसिद्धः प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने चेति प्रशंसापरम् । अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयाद् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता स एवायं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति—तदन्तरिति । अस्यार्थः—अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्तत्रिकोणस्यान्तमध्ये यः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः

ध्यानात्मेति । एतद्ध्यानपरो जन एवं भवतीत्याह—ध्यानात्मेति । ध्याननिष्ठ इत्यर्थः । स साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवति । तत्तद्दिव्यभावविषये परपुरप्रवेशनं पूर्वमेवोक्तं तत् तु उदासीनानामेव सम्भवतीति नान्येषाम् । अद्वैताचारं वक्तुं शीलमस्येति स तथैव भवति । स साधकः कीदृशः ? प्रकृष्टासु आदिसिद्धिषु समर्थो भवति, अतो दीर्घायुर्भवत्येव । त्रिभुवन-निवासिनामुत्पत्तौ संहृतौ पालने वा स कर्त्ता । अतो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मको भवतीत्यर्थः ॥३४॥

तदन्तरिति । तदूर्ध्वमस्मिन् चक्रे सततमेव प्रणवविरचना प्रणवं विरचयति येनोकारेण तद्रूपाक्षरप्रकाशो निवसति । कीदृशः ? शुद्धबुद्धीनां अन्तरात्मस्वरूपः । यद्वा शुद्धैर्जनैरवगतो नि

तदूर्ध्वे चन्द्रार्द्धस्तदुपरि विलसद्-बिन्दुरूपी मकार-
स्तदूर्ध्वे नादोऽसौ बलधवल-सुधाधारसन्तान-हासी ॥ ३५

[आज्ञाचक्रे प्रणवयोग-निरूपणम्]

इह स्थाने लीने सुसुखसदने चेतसि पुरं
निरालम्बां बद्ध्वा परमगुरुसेवासुविदिताम् ।

प्रणवस्य विरचनारूपेणाऽकारोकारयोः सन्धियोगेन यस्त्रयोदशस्वरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्ध्यन्तरात्मा इत्यन्वयः। तं विशेषयति—प्रदीपाभज्योतिरिति। ननु तर्हि किं त्रयोदशस्वरसदृशवर्णमात्रं शुद्धबुद्ध्यन्तरात्मा इत्यत आह—तदूर्ध्वे चन्द्रार्द्धस्तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार इति। तेन तादृशवर्णोपरि अर्द्धचन्द्रबिन्दुयोगेन प्रकृतप्रणवस्वरूपः पर्यवस्यति। तदूर्ध्वे नादोऽसाविति प्रणवोर्ध्वेऽव्यान्तरनादोऽस्तीति। स तु बलधवल-सुधाधारसन्तान-हासी बलदेवस्य धवलं सुधाधारसन्तानञ्चोपहसितुं शीलं यस्येत्यर्थादतिशयशुक्लवर्णो नादः।

केचित् तु तदाद्ये नादोऽसाविति पठन्ति, तदाद्ये बिन्दुरूपि-मकारस्याद्ये इति व्याख्यायन्ति च। तदसत्। "तदुपरि विलसद्-बिन्दुरूपी मकार" इत्यनेन मकाराद्ये नादप्राप्तौ पुनस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात्। परन्त्वसौ नादः प्रणवघटकीभूतनादातिरिक्तो भिद्यमानपरबिन्दोरवयवविशेषः प्रणवोर्ध्वे वर्त्तते। यदि तु विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव वक्तुमुचितं कथं तदतिरिक्तनादोऽप्रस्तुतः प्रस्तूयते इति चेत्? तर्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिमन्यते। किन्तु तस्यायमर्थः—तदाद्ये बिन्दुरूपिमकाराद्ये प्रदर्शितोऽसौ नादो बलधवल-सुधाधारसन्तान-हासीति पूर्वोक्तनादमनूद्य बलधवलेत्यादिविशेषणं विधीयते। न तु विशिष्टस्य विधानम्। अतो न पुनरुक्तिदोषः॥ ३५॥

प्रणवं निरूप्येदानीं तद्योगं निरूपयति—इह स्थान इति। अस्यार्थः—योगी जनः पुरं बद्ध्वा कुतुकेनाऽन्तःपुरं संरुध्य तत्प्रकारेणाऽन्तःपुररोधकारणीभूतयोनिमुद्रां

ऽन्तरात्मा अस्य। तथा प्रदीपस्याभा इव ज्योतिर्यस्य तस्य। ओकारस्योपरि चन्द्रार्द्धः, तदुपरि प्रकाशमानबिन्दुरूपो मकारः। एतेन आज्ञाख्यपद्मस्योपरि प्रणवप्रकारसिद्धिः, तस्योपरि असौ नादो वक्राकृतिः। कीदृशः? जलस्य जलकणस्य धवलामृतश्रेणिरिव हासो दीप्तिर्यस्येति स तथा ॥ ३५
[एतन्मते "जलधवलसुधाधारसन्तानहासः" इति पाठः]

इह स्थान इति। अत्यर्थं सुखसदने इह स्थाने चेतसि लीने सति परमगुरुसेवासुविदितां निरालम्बां मुद्रां बद्ध्वा सर्वदाभ्यासाद् योगी सन् पवनसुहृदां जीवबुद्धीनां कलां पश्यति। अस्य

तदभ्यासाद् योगी पवनसुहृदां पश्यति कणान्
ततस्तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६

बद्ध्वेति यावत्। तेन पुःशब्देन योनिमुद्रा लक्ष्यते। तन्मुद्रां बद्ध्वा इह स्थाने आज्ञाचक्रे तदभ्यासात् तस्य प्रणवस्य पुनः पुनश्चिन्तनात् तत्र चेतसि प्रणवचतुर्दिक्षु लीने सति ततस्तदनन्तरं तन्मध्यान्तः प्रणवाधारत्रिकोणमध्ये अन्तरन्तरिक्षे पवनसुहृदां वह्नीनां कणान् वह्निकणवज्ज्योतिःस्फुलिङ्गान् पश्यति, तेषां मानसप्रत्यक्षो भवतीत्यर्थः। अत्र पुरबन्धनं विना मनसः शुद्धस्थैर्यं न सम्भवतीत्यतः पुरं बद्ध्वेत्युक्तम्। पुरबन्धनकारणयोनि-मुद्रालक्षणमाह—ततो गुह्ये वामपादपार्ष्णिन्तु विनिवेशयेत्।

तस्योपरि महादेवि दक्षपार्ष्णिं निवेशयेत् ॥
ऋजुकायशिरोग्रीवः काकचञ्चुपुटेन च।
आकारेण बहिर्वायुं जठरं परिपूरयेत् ॥
अङ्गुलीभिर्दृढं बद्ध्वा करणानि समाहितः।
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने ॥
नासारन्ध्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्वदनं दृढम्।
बद्ध्वा मे प्राणमनसामेकत्वं तन्मनुं स्मरन्।
धारयेन्मारुतं सम्यग् योगोऽयं योगिवल्लभः ॥

इति। एवं मुद्रया वायुरोधे मनसः स्थैर्यमाह श्रुतिः। एवं हंसवशान्मनो विचर्यते। इतस्ततो विषयेषु भ्रमति तत्संयमेन मनःसंयमो जायत इत्यर्थः। अथवा पुरं खेचरीमुद्रां बद्ध्वेत्यर्थः। तयापि मनःस्थैर्यं भवति। तदाह—

चित्तं चरति खे यस्माज् जिह्वा चरति खे यतः।
तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धनमस्कृता ॥ इति।

अत्र चित्तस्य खेचरत्वान्मनःसंयोगाभावेन विषयज्ञानरहितत्वादुन्मनी भवति। अत एवोक्तम्—

उन्मन्या सहितो योगी न योगी उन्मनीं विना ॥

इति। प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत्र—

स्थानस्य चेतोलीनत्वम्। आश्चर्यं महः यदि भवति तदैव निरालम्बा मुद्रा भवति। तदनुभवो योगिभिरेव ज्ञायते। ततस्तन्मध्येऽम्बरे पदान् स्थूलान् रूपान् पश्यति ॥ ३६ ॥ [एतन्मते "कलां" "पदान्" इति पाठः]।

[आज्ञाचक्रे परमशिवस्थिति-वर्णनम्]

ज्वलद्-दीपाकारं तदनु च नवीनार्कबहुल-
प्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलितम् ।
इह स्थाने साक्षाद् भवति भगवान् पूर्णविभवो-
ऽव्ययः साक्षी वह्नेः शशिमिहिरयोर्मण्डल इव ॥३७

तदूर्ध्वे प्रणवाकारमात्मानं दीपसन्निभम् ।
स्फुलिङ्गज्योतिरिङ्गाभैर्वेष्टितं परितः शुभम् ॥

इति । स्थाने कीदृशे ? सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदनं यत्र तादृशे । पुरं किम्भूताम् ? निरालम्बां निर्गतोऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यया तादृशीमित्यर्थः । तथा परमगुरुसेवासुविदितामिति । परमो गुरु-परम्पराप्राप्त-योगाभ्यास-निपुणस्तादृशो गुरुस्तस्य सेवाभिर्जातकृपयोपदेशेन सुविदितामिति फलितार्थः । अत एवोक्तम्—

गुरूपदेशात् तद् गम्यं नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥

इति । कणान् किम्भूतान् ? प्रविलसितरूपान् प्रकृष्टरूपेण भासमानानिति ॥ ३६ ॥

तादृशयोगिनां वह्निकणावान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह—ज्वलद्दीपाकारमिति । तदनु वह्निकणदर्शनमनु दर्शनानन्तरं ज्योतिः पश्यतीत्यर्थः । ज्योतिर्विशेषयति—ज्वलद्दीपेत्यादि । गगनधरणीमध्यमिलितमिति । गगनं "तदूर्ध्वे शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशमि"त्यनेन प्रदर्शित-शङ्खिनीनाड्यूर्ध्व-शून्यरूप-गगनं धरणी मूलाधारस्थ-धरामण्डलं तदुभयोर्मध्यमिलितं, मूलाधारादिसहस्रारपर्यन्तव्याप्तं ज्योतिरिति विशिष्टार्थः । वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः ।

आज्ञाचक्रे सहस्रारवत् परमशिवस्थितिमाह—इह स्थान इति । भगवान् परमशिवः इह स्थाने साक्षाद् भवति स्वयं वर्त्तत इत्यर्थः । भगवन्तं विशेषयति—

ज्वलद्दीपाकारानिति । पदान् रूपान् किम्भूतान् ? ज्वलद्दीपस्येवाकारो येषां ते तथा । तत्रैव गगनधरणीबीजयोर्मध्ये स्थितं ज्योतिरास्ते । गगनधरणीमण्डलयोरन्तःस्थितं तद्बीजमिति यावत् । ज्योतिः कीदृशम् ? प्रातःकालीनसूर्यस्येव प्रकाशो यस्य तत् तथा । इह स्थाने अर्थाच्चेतसि लीने श्रीभगवान् साक्षाद् भवति । कीदृशः ? पूर्णो विभवो ज्ञानं यस्मात् । न व्ययतीत्यव्ययः । अतः सर्वेषां साक्षी, एतेषां तत्स्थानाधिवासभूतत्वात् । वह्नि-शशि-मिहिराणां मण्डलमिव प्रकाशते, अत्यर्थतेजोमयत्वात् ॥ ३७ ॥ [एतन्मते "ज्वलद्दीपाकारान्" इति पाठः]

पूर्णविभव इत्यादि। पूर्णः स्वात्मनि परिपूर्णः सृष्टिकर्तृत्वाद्यशेषयोग्यतारूप-विभवो यस्येत्यर्थः।

अथवा—विभवोऽनन्तसृष्टिप्रपञ्चसमुदायः, पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशो विभवो यस्मादित्यर्थः। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"ति श्रुतेः। यद्वा—विभवो विभुत्वं, पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशो विभवो यस्येत्यर्थः। यद्वा—पूर्णत्वं फलानुपहितविषयितानास्पदेच्छाकत्वं, तादृशो विभवो यस्येति निगूढ़म्। आत्मातिरिक्त-वस्तूनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः।

अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्वाणतन्त्रे—

एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम्।
पत्रद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्॥
तथा—शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम्।
तथा—एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परः शिवः।
वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी॥

इति। "तस्य क्रोड़े" इत्यस्य बिन्दुद्वयरूप-विसर्गमध्ये। तदाह सहस्रारमुपक्रम्य—

बिन्दुद्वयं तु तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम्।
तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः॥

इति। एवं सहस्रारे दर्शनादत्राप्याकाङ्क्षायां तथेति। अत्रानयोः शिवशक्त्योर्मायाबन्धनाच्छादनेन मकारात्मरूप-परंबिन्दुरूपेण स्थितिर्बोध्या। तदुक्तमाज्ञाचक्रमुपक्रम्य—

उत्कलादिमतेऽत्रैव चणकाकाररूपिणी।
सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनी॥

इति। अत्र चणकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्त्तते। उत्कलादिमते तु—अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः।

दृष्टान्तमाह—वह्नेरित्यादि। यथाऽर्केन्दुवह्निमण्डले भगवान् वर्त्तते तथाऽत्रापीत्यर्थः। अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम्। यद्वा—वह्नि-शशि-मिहिर-मण्डले सहस्रकमलस्थार्केन्दुवह्निमण्डले यथा चणकाकारेण भगवान् वर्त्तते तद्वदत्रापीति। सहस्रदलेऽर्केन्दुवह्निमण्डलानि प्रदर्शयिष्यन्ते। अत एव पीठपूजायामर्केन्दुवह्निमण्डलोपरि परमात्मज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते। परमात्मा परमशिवो ज्ञानात्मा ज्ञानशक्तिस्तदुभयाभिन्नशिवशक्त्यात्मकश्चणकाकारबिन्दुरिति ध्येयम्॥ ३७॥

[आज्ञाचक्रे योगेन प्राणत्यागफलम्]

इह स्थाने विष्णोरतुल-परमामोद-मधुरे
समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने।
परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं त्रिजगतां
पुराणं योगीन्द्रः प्रविशति च वेदान्तविदितम् ॥ ३८

आज्ञाचक्रे योगेन प्राणत्यागफलमाह—इह स्थान इति। अस्यार्थः—योगीन्द्रो जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमना आत्मानन्देन हृष्टचित्तः सन् इह आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शित-बिन्दुरूपे प्राणं समारोप्य अथवा तद्बिन्दौ प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वितार्थः। पुरुषं विशेषयति—नित्यमविनाशिनम्। देवं सृष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीड़न्तम्। अजं जन्मरहितम्। त्रिजगतामाद्यम्। अनेन सर्वेषां पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वकारणत्वं सूचितम्। पुराणं पुराणपुरुष इति कृत्वा यो निगद्यते स एवायमिति भावः। वेदान्तविदितमिति। वेदान्तो ब्रह्मनिरूपक-श्रुतिवाक्यादिस्तज्ज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः।

तदयं विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः। प्राणवियोगकालं ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवामीत्यानन्दितमना योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन वायुं संरुध्य हृदिस्थं जीवात्मानं मूलाधारमानीय गुदमाकुञ्च्य यथोक्तविधानेन कुण्डलिनीमुत्थाप्य मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं तड़िदाकारमानन्दं कुण्डलिनीमयं सूत्ररूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपश्वासं परमात्मकहंसं तन्नादे विलाप्य जीवेन सह चक्रभेदक्रमेणाऽऽज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमात् पृथिव्यादिप्रपञ्चसमुदायं विलाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थित-शिवशक्तिमय-बिन्दुनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत्; ततो ब्रह्मरन्ध्रभेदेन देहं त्यक्त्वा ब्रह्मणि लीनो भवेदिति।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। आज्ञाचक्रं द्विदलं शुक्लवर्णं कर्बूरवर्ण-हक्ष-द्वययुक्तपत्रम्। कर्णिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा रक्तषड्वक्त्रा त्रिनेत्रा षड्भुजा वराभयाक्षमाला-कपाल-डमरु-पुस्तक-धरा शुक्लपद्मोपरि स्थिता। तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गः

इह स्थान इति। विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे इह स्थाने योगी प्राणवियोगसमायोगसमये प्राणान् मनश्च समारोप्य प्रकृष्टमुदितमनाः सन् परं पुरुषमेव प्रविशति। निर्वाणमुक्तिं प्राप्नोतीति शेषः। कीदृशं परम्? सर्वेषामन्तर्भूतम्। नित्यम्। दीव्यतीति देवम्। न जायते इत्यजम्। त्रिजगतामाद्यम्। पुराणं सृष्टिस्थितिप्रलयकारणम्। वेदान्तविहितं वेदान्तमतमेतदिति ॥ ३८ ॥ [एतन्मते "वेदान्तविहितम्" इति पाठः]।

[आज्ञाचक्रोर्ध्वे महानाद-दर्शनफलम्]

लयस्थानं वायोस्तदुपरि च महानादरूपं शिवार्द्धं
सिराकारं शान्तं वरदमभयं शुद्धबुद्धि-प्रकाशम् ।

शुक्लवर्णो विद्युदाकारः । तदूर्ध्वे त्रिकोणे प्रणवाकृतिरन्तरात्मा प्रदीपाभज्योतिः । तस्य चतुर्दिक्ष्वन्तरिक्षे ज्योतिःस्फुलिङ्गबिम्बैर्वेष्टितो ज्वलद्दीपसदृशेन स्वतेजसा मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्त-प्रकाशकः । तदूर्ध्वे सूक्ष्मरूपं मनः । तदूर्ध्वे चन्द्रमण्डले हंसक्रोडे परमशिवः सशक्तिक इति ॥ इति षष्ठप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

इदानीमाज्ञाचक्रोर्ध्वे सहस्रदलकमलाधःस्थानवर्त्ति-कारणावान्तरशरीरं निरूपयितुमिच्छन्नाह—लयस्थानं वायोरिति । अस्यार्थः—यदा यस्मिन् काले योगी जनो गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशीलो गुरुचरणयुगाम्भोजस्य सेवया सुशोभनं दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्वाङ्गसुन्दरं शीलं योगानुष्ठानरूपसद्वृत्तं यस्य तादृशः सन् तदुपरि आज्ञाचक्रोर्ध्वे महानादरूपं महानादस्य स्वरूपं पश्येत्, तदा तस्य योगिनः करकमल-तले सदा सर्वस्मिन् काले वाचां सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः । नादं विशेषयति—लयस्थानं वायोरिति । अत्र महानादे वायोर्लयः, यस्मादुत्पत्तिस्तत्र लयनियमात् ।

यद्यपि भूतशुद्ध्यादौ स्पर्शतत्त्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि लयो दृश्यते तथापि कदाचिन् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र—

"पृथिवीकाराद्रसवती रसादजायत ककारात् सर्वाणि जलानि तीर्थानि रेफाद् वह्नितत्त्वं नादाद् वायुः सर्वप्राणमयः, बिन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्दमयं, तेभ्यः पञ्चविंशतिगुणमयतत्त्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कालिकामयमि"ति—

श्रुतिवाक्येन कालीमन्त्रवर्णस्य सूक्ष्मे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् ।

शिवार्द्धमिति । शिवस्याऽर्द्धनारीश्वरत्वात् तदर्द्धं शक्तिस्तद्रूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति । दन्त्यादि-सिरो लाङ्गलं तदाकारमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वे तु महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः ।

इति कार्त्तिकेयेश्वरसंवादवाक्यात् । यद्यपि "कृषिको लाङ्गलं हलं गोदारणञ्च सीरश्चे" त्यमरकोषे लाङ्गलवाचक-सीरशब्दस्य चतुर्थस्वरयोगित्वं, तथाप्यत्र वचनान्तरैकवाक्यता-

---

लयस्थानमिति । एतत् स्थानं वायोर्विरामभूतम् । तदुपरि महानादरूपं योगी जनो यदा पश्येत्, तदा तस्य वाक्सिद्धिरपि करपद्मतले सदैव भूयात् । कीदृशम् ? शिवो हकारस्तदाकारम् । शिवदेव्योरर्द्धमङ्गस्वरूपं यस्य, हरगौर्यात्मकत्वात् । शान्तं सौम्यमूर्त्तिम् । वरान्

यदा योगी पश्येद् गुरु-चरणयुगाम्भोज-सेवासुशील-
स्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥३६

तुरीयेन तृतीयस्वरयुक्त-सिरःपदेनापि लाङ्गलं प्रतीयते इति। अथवा—शिवाकारमिति। तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः। तदुक्तं प्रयोगसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी।
शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता॥ इति।

अत एव "तस्या एव शक्तेर्नादबिन्दू सृष्ट्युपयोगावस्थारूपा"विति राघवभट्टनाप्युक्तम्।

अन्यत्र—सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्र-ज्योतिषः सन्निधेस्तदा।
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्॥

इति। तथा श्रीमदाचार्यवाक्यम्—"नाद एव घनीभूतः क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्" इति। अत्र सकलवचनपर्यालोचनया शक्तिरेव नादबिन्दुरूपेणाऽविर्भूता सुवर्णकुण्डलमिव। नादबिन्दुः पुनरेकाकारैवेति निष्कर्षः। अभयवरदमभयवरदातारमित्यर्थः।

अथ समाधिरूपयोगानुशीलनसाधकानां—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्त्याऽतिप्रयत्नतः।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्।

इत्याचार्यवचनेन समाधेः पूर्वं स्थूलसूक्ष्मरूप-सृष्टिप्रपञ्चसमुदाय-चिन्तनविधानात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादत्र वदन्ति। तत्र तावत् पृथिव्यादि-पञ्चस्थूलरूपाणि मूलादिविशुद्धान्तचक्रे उक्तानि। तदाश्रितत्वात् मूलाधारे भूमण्डले पाद-घ्राणेन्द्रिय-गन्धतत्त्वेति त्रिः। जलमण्डले पाणि-रसनेन्द्रिय-रसतत्त्वेति त्रिः। वह्निमण्डले पायु-चक्षुरिन्द्रिय-रूपतत्त्वेति त्रिः। वायुमण्डले उपस्थ-त्वगिन्द्रिय-स्पर्शतत्त्वेति त्रिः। नभोमण्डले वाक्-श्रोत्रेन्द्रिय-शब्दतत्त्वेति त्रिरिति समुदायेन पञ्चदशतत्त्वानि वर्त्तन्ते। पृथिव्यादिना मिलित्वा विंशतितत्त्वानि स्थूलानि बोद्धव्यानि। इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते। तत्राज्ञाचक्रे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं प्रदर्शितम्। अपराण्याह कङ्कालमालिनीतन्त्रे आज्ञाचक्रमुपक्रम्य—

मनश्चात्र सदा भाति हाकिनीशक्तिरञ्जितम्।
बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारालङ्कृतं तैजसं परम्॥

इति। अत्र बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारात्मक-सूक्ष्मरूपत्रयाणां स्थितिः प्रतीयते। तत्राहङ्कारस्य न

ददाति अभयमपि। शुद्धबुद्धीनां प्रकाशो यस्मात्। योगी कीदृशः? गुरुचरणसेवासुशील इति। गुरुचरणस्यैतदुपदेश इत्यर्थः॥ ३६॥ [अस्मिन् पद्ये "शिवाकारमि"ति पाठः]

पाठक्रमात् स्थितिः। मूलाधारादिषु सर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्तद्विलयाधारस्य च जन्य-विलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वाच्च अत्रापि तथा स्थितिः कल्प्यते। तेन "अहङ्कारे हरेद् व्योम सशब्दं तन्महत्यपी"ति वचनाद् व्योम्नो विलयार्थं तद्विलयाधिकरणस्याऽहङ्कारस्य प्रथमोपस्थितत्वादादावहङ्कारस्तदूर्ध्वे बुद्धि-प्रकृत्योः स्थितिः। एतेषां जन्यजनकभावमाह शारदायाम्—

मूलभूतात् ततोऽव्यक्ताद् विकृतात् परवस्तुनः।
आसीत् किल महत्तत्त्वं गुणान्तःकरणात्मकम्।
अभूत् तस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः॥

इति। 'विकृतादि'ति। इदं परवस्तुनः प्रतिबिम्बत्वेन विकृतिरूपं, महत्तत्त्वादीनां प्रकृतित्वात् प्रकृतिनामकञ्च। अत एवोक्तम्—

प्रकृतिः परमा शक्तिर्विकृतिः प्रतिबिम्बता॥ इति॥

तथा "परंब्रह्मात्मप्रकृतिः प्रतिबिम्बस्वरूपिणी"ति प्रागुपदर्शितम्। शारदावचने 'महत्तत्त्व-मि'ति। यदेव महत्तत्त्वं सैव बुद्धिः। तदाह ईशानशिवेन—

बोद्धव्यलक्षणा सैव प्रकृतिः शक्तिजृम्भिता।
बुद्धितत्त्वं भवेद् व्यक्तं सात्त्विकं गुणमाश्रिता।
सैव बुद्धिर्महन्नाम तत्त्वं सांख्यैः प्रगीयते॥

इति। महत्तत्त्वन्तु गुणान्तःकरणात्मकम्। गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः। अन्तःकरण-माह शारदायाम् "अन्तःकरणमात्मनः। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम्।" इति। एतत्समुदायात्मकं महत्तत्त्वम्। ननु मनसो महत्तत्त्वान्तर्गतत्वे "तदन्तश्चक्रेऽस्मिन् प्रविलसति मनः सूक्ष्मरूपमि"त्यनेन पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छत इति चेत्। न। तन्मनो न महत्तत्त्वान्तर्गतं किन्तु तदहङ्कारजन्यमतिरिक्तम्। तदाह—

"यच्चापरं मनस्तत्त्वं ससङ्कल्पविकल्पकम्।
तैजसादेव तज्जातम्.................. ॥"

इति राघवभट्टः। एवञ्चाज्ञाचक्रस्थमनःपर्यन्तानां क्रमेण स्थितेर्विहितत्वात् तदूर्ध्वेऽहङ्कारा-दीनां स्थितिर्बोध्या। ततश्चाज्ञाचक्रे हाकिनीतरलिङ्ग-प्रणव-मनोऽहङ्कार-बुद्धि-प्रकृतीना-मव्यवहितोर्ध्वोर्ध्वक्रमेण स्थितिनिरूपणात् स्थानविशेषानभिहितस्य पूर्वदर्शितचन्द्रमण्डलस्य तेषामूर्ध्वे स्थितिरिति। ननु तेषामधः कथं न स्थीयते इति चेत्। न। "इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वे बोधिनी स्वयमि"ति सम्मोहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणाज्ञाचक्रोर्ध्ववर्त्तिन्योः सम-नियतयोरिन्दु-बोधिन्योरधोभागे स्थितिबोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्ध्वे एव तस्य स्थिति-रिति। अथाज्ञाचक्रोर्ध्वे कारणरूपमाह सम्मोहनतन्त्रे—

इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वे बोधिनी स्वयम् ।
तदूर्ध्वे भाति नादोऽसावर्द्धचन्द्राकृतिः परः ॥
तदूर्ध्वे च महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः ।
तदूर्ध्वे च कला प्रोक्ता आञ्जीति योगिवल्लभा ।
उन्मनी तु तदूर्ध्वे च यद् गत्वा न निवर्त्तते ॥

इति । 'तदूर्ध्वे बोधिनी'त्यत्र तदूर्ध्वे ललाटोर्ध्वे, आज्ञाचक्रोर्ध्वे इति यावत् । बोधिन्यधःस्थले बिन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे—

बिन्दुर्मात्रार्द्धतो देवि तदूर्ध्वं नादसंज्ञितम् ।
लयस्थानं तथा वायोर्महानादं तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥
'मात्रार्द्धा' शक्तिः, बालसूर्यप्रतिकाशमासीद् बिन्दुमदक्षरम् ।
तदूर्ध्वे चार्द्धमात्रा तु गान्धाररागमाश्रिता ॥

इति बृहत्त्रिविक्रमसंहितावचनेनाऽर्द्धमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतेः । अत्र द्वयोर्वचनयोरेकवाक्यतया याऽर्द्धमात्रा सैव बोधिनीति बोध्यम् । बिन्दु-बोधिनी-नादेति त्रयं बिन्दुमयपरशक्तेः रूपविशेषः । तदाह शारदायाम्—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः ॥
परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः ।
बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥
बिन्दुर्नादात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ।
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ॥

इति । 'परशक्तिमयः' परः शिवस्तेन शिवशक्तिमयो बिन्दुः । अयं ललाटोर्ध्वे स्थितः । 'बिन्दुर्नादात्मकः' शिवात्मकः । 'बीजं शक्ति'र्बोधिनीरूपमित्यर्थः । नादस्तयोः समवायः सम्बन्धः क्षोभ्यक्षोभकरूपस्तेनाऽयं क्रियाशक्तिरूपः । एतत्त्रयोर्ध्वे महानादः पूर्वोपदर्शितः । 'तदूर्ध्वे च कला प्रोक्ता' इति । कला शक्तिः । आञ्जीति तिर्यग्-रेखारूपमात्राकारेत्यर्थः । इयं शक्तिः सृष्ट्यादावाविर्भूता । तदुक्तं पञ्चरात्रे—

एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।
समस्ततत्त्वसंघातां सृष्ट्यधिष्ठातृरूपिणीम् ।
व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ॥

अन्यत्र—शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात् ।
आद्या भगवती देवी सैव त्रिपुरसुन्दरी ।

[सहस्रारपद्मस्वरूपम्]

तदूर्ध्वे शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं
विसर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभ्रम् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः ॥

इति । 'उन्मनी तु तदूर्ध्वं चे'ति । तल्लक्षणमाह—

यत्र गत्वा तु मनसो मनस्त्वं नैव विद्यते ।
उन्मनी सा समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥

इति । ततश्च मनोवृत्तिमद्विषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभावसम्पादकत्वमुन्मनीत्वमिति । सा च द्विविधा सहस्राराधारा निर्वाणकलारूपा, एतत्स्थानस्थिता वर्णावलीरूपा च । तथा च कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारकर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्यगा ।
सर्वसङ्कल्परहिता कला सप्तदशी भवेत् ।
उन्मनी नाम तस्या हि भवपाशनिकृन्तनी ॥ इति ॥

तथा—उन्मनीञ्च मालावर्णं स्मरणान् मोक्षदायिनी ॥

इति । 'मालावर्णं' वर्णावलीरूपमित्यर्थः । उन्मन्यधः समनीमाह भूतशुद्धौ—

ततो हि व्यापिका शक्तिराञ्जीति यां विदुर्जनाः ।
समनीमूर्ध्वतस्तस्या उन्मनीं तु तदूर्ध्वतः ॥

इति । इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम् । ततश्चाज्ञाचक्रोर्ध्वे द्वितीयबिन्दुः शिवस्वरूपः । तदूर्ध्वे अर्द्धमात्राकारा बोधिनीशक्तिस्तदूर्ध्वे शिवशक्तिसमवायरूपाऽर्द्धचन्द्राकृतिर्नादस्तदूर्ध्वे लाङ्गलाकृतिर्महानादस्तदूर्ध्वे आञ्जीरूपा व्यापिका शक्तिस्तदूर्ध्वे समनी तदूर्ध्वे उन्मनीति क्रमेण सप्त कारणरूपाणि वर्त्तन्ते । अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः ॥ ३९ ॥

सहस्रदलपद्मं निरूपयन्नाह—तदूर्ध्व इति दशभिः । तदूर्ध्वे प्रागुपदर्शितसर्वेषामूर्ध्वे । पूर्वोपदर्शित-शङ्खिनीनाड्याः शिखरे मस्तके । शून्यदेशे नाड्यनावृतस्थाने । तेन सुषुम्णाया अप्यूर्ध्वे इति सूचितम् । विसर्गस्याधः दशशतदलं सहस्रदलं पद्मं निवसतीत्यन्वयः । विसर्गन्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्ध्वभागे—

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गञ्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।

तदूर्ध्व इति । तस्य महानादस्योर्ध्वे शङ्खिन्याश्च शिखरसमदेशे शून्यदेशे निरालम्बे विसर्गस्याधः प्रकाशरूपं सहस्रदलपद्मं निवसति । अत्यर्थपूर्णचन्द्र इव शुभ्रम् । अधोवक्त्रम् ।

अधोवक्त्रं कान्तं तरुणरविकला-कान्तिकिञ्जल्कपुञ्जं
लकाराद्यैर्वर्णैः प्रविलसित-वपुः केवलानन्द-रूपम् ॥ ४०

इत्यादि-वक्ष्यमाणवचनात्। पद्मं विशेषयति—पूर्णचन्द्रेत्यादि। ल-काराद्यैर्वर्णैः प्रवि-लसितवपुरिति। अत्र ल-कारग्रहणं न विलोमेन वर्णचिन्तनार्थं, किन्तु (ल-कारग्रहणं) क्ष-कारपरित्यागार्थम्। तत्त्यागबीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिरावर्त्तनेनैव घटते। एवञ्च क्ष-कारसहितैकपञ्चाशद्वर्णानां विंशत्यावर्त्तनेन विंशत्यधिक-सहस्रसंख्या भवन्ति। ऊनविंशत्यावर्त्तनेन त्वेकत्रिंशन्न्यूनसहस्रसंख्या भवन्ति। अतः क्षकारपरित्यागेन तत् समा-धीयते। तेन अ-कारादि-ल-कारान्त-पञ्चाशद्वर्णा अनुलोमेन विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति ध्येयम्। अनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारं महापद्मं शुक्लवर्णमधोमुखम्।
अ-कारादि-क्षकारान्तैः स्फुरद्वर्णैर्विराजितम्॥

इति। अत्र 'क्ष-कारान्तै'रित्यत्राऽन्तशब्दस्याऽवसानार्थकत्वात् क्ष-कारोऽन्तेऽवसाने यस्येति बहुव्रीहिणा क्ष-कारं विहाय ल-कारान्त-पञ्चाशद्वर्णयोगः। अथवा—ल-काराद्यैरिति लकारान्त-पञ्चाशद्-वर्णानामकथादित्रिरेखावद् वामावर्त्तेन यथायोग्यावर्त्तनेन विन्यासः। कङ्कालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यासविधायकमिति वचनद्वयाविरोधः। अत्र पञ्चाशद्-वर्णानां रूपविशेषानभिधानात् तद्वर्णमय्या मातृकायाः शुक्लवर्णत्वदर्शनात् तेऽप्यत्र शुक्लत्वेनैव चिन्तनीया इति ध्येयम्। ललाटाद्यैर्वर्णैरिति पाठे तु ललाटशब्देन मातृका-न्यासोक्त-ललाटवर्णोऽकारस्तदाद्यैर्वर्णैरित्यर्थः। एतत्पक्षे लकारं विहाय अकारादि-क्षकारान्त-पञ्चाशद्वर्णयोगो बोध्यः; सर्वत्र पञ्चाशद्वर्णग्रहणे अन्त्यलकारत्यागदर्शनात्।

अत्र केचित् प्रविलसिततनुरिति पठन्ति। तत्र "वा पुंसि पद्ममि"ति दर्शनात् पुंसि विशिष्टस्य पद्ममित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्त्वमिति व्याख्यायन्ति च। तन्न। एतच्छ्लोकस्थ-निवसति-क्रियायाः कर्त्तृत्वेन पद्ममिति बिन्द्वन्तनिर्देशात् क्लीब-लिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते, न तु पुंलिङ्गप्रयोगस्तथात्वे विसर्गान्तो भवितुमर्हति; अतस्तद्-विशेषणस्य तनुशब्दस्य क्लीबत्वमवश्यं वाच्यम्। तथात्वे बिन्द्वन्तता न भवति, निर्बिन्दुत्वे छन्दःपातस्तस्माद् वपुरित्येव पाठः। स्पष्टमन्यत्॥ ४०॥

कान्तम्। तरुणरविकला इव कान्तं किञ्जल्कपुञ्जं यस्य। ललाटाद्यैर्ललाटादिविन्यस्तैरकारादि-पञ्चाशद्वर्णैर्विंशतिप्राकारेण परिलसिततनुः केवलानन्दस्वरूपमिति॥ ४०॥ [अस्मिन् पक्षे "ललाटाद्यै"रिति "परिलसित-तनुरि"ति च पाठः]

[सहस्रदलकर्णिकास्थ-चन्द्रमण्डल-स्वरूपम्]

समास्ते तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः
स्फुरज्ज्योत्स्नाजालः परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी ।
त्रिकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं
तदन्तःशून्यं तत् सकलसुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम् ॥ ४१

सहस्रदलकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह—समास्त इति। तस्यान्तस्तत्र पद्मे अन्तर्मध्ये शुद्धो निर्मलोदयविशिष्टः। चन्द्रं विशेषयति—स्फुरदित्यादि। परमरसचय-स्निग्धसन्तानहासीति। स्निग्धः आर्द्रसदृशभावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्रेत्यर्थः। ततश्च परमामृतरसचयेनोत्तापहीनतया स्निग्ध-सन्तानयुक्तो हासवदानन्दमय-किरणविशिष्ट इत्यर्थः। अथ चन्द्रमण्डलस्याध ऊर्ध्वे अन्तरात्मादीनां स्थितिमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रारमुपक्रम्य—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।
सूर्यस्य मण्डलं चैव चन्द्रमण्डलमेव च ॥
ततो वायुर्महानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ।
तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गञ्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
तदूर्ध्वे शङ्खिनी देवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥

इति। तस्यान्तश्चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरन्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति। तदन्तःशून्यमिति। अन्तर्मध्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परंबिन्दुशरीरं, तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परंबिन्दुरूपं शून्यं स्फुरतीति क्रियान्वयः। यद्वा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्ये परंबिन्दुरूपं स्फुरति। अत एवोक्तं तोड़लतन्त्रे षष्ठोल्लासे—

निराकारं परं ज्योतिर्बिन्दुश्चाव्ययसंज्ञकम् ।
बिन्दुशब्देन शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकम् ॥

इति। अत्र "आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्या" इति वचनाद् योगस्य

समास्त इति। तस्य पद्मस्याऽन्तर्मध्ये शशरहितोऽत्यर्थदीप्तिमान् सम्पूर्णचन्द्रः समास्ते। कीदृशः? स्फुरन्ति ज्योत्स्नाजालानि यस्य स तथा। परमरसचयेन शिवसम्बन्धाय परमामृतसमूहेन अत्यर्थस्निग्धहासो दीप्तिर्यस्य। तस्य चन्द्रस्य मध्ये त्रिकोणं सर्वदैव स्फुरति। विद्युदाकार इव रूपं यस्य त्रिकोणान्तर्मध्ये तत् शून्याकारं विलसति। सकलसुरगणैः सेवितम्। शून्यत्वादतिगुप्तम् ॥ ४१ ॥ [अस्मिन् पक्षे "परमरसचयस्निग्धसन्तानहासः" इति पाठः]

[सहस्रदलकर्णिकास्थ-परमशिवस्थिति-स्वरूपम्]

सुगुप्तं तद् यत्नादतिशय-परमामोद-सन्तान-राशेः
परं कन्दं सूक्ष्मं सकल-शशिकला-शुद्धरूपप्रकाशम् ।
इह स्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः
स्वरूपी सर्वात्मा रसविरसमितोऽज्ञानमोहान्धहंसः ॥ ४२

गोपनेनाऽनुष्ठानविधानात् तदन्तःशून्यमतिगुप्तं यथा स्यात् तथा सकलसुरगणैः सेवितमाराधितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सुगुप्तमिति । अस्यायमर्थः—वक्ष्यमाणकेशाग्रकोटिभागैकरूपत्वादतिगुप्तं तत् शून्यं यत्नात् चिरनिरन्तरध्यानाद्यनुष्ठानात् सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाशं कला निर्वाणकला तया सह वर्त्तमाना या शशिनश्चन्द्रस्य षोड़शी कला तया निर्मलरूपप्रकाशो यस्य तदित्यर्थः । तथा चातिसूक्ष्ममपि त्रिकोणान्तर्वर्त्त्यमाकलानिर्वाणकलासहित-परंबिन्दुरूपान्तःशून्यं ध्यानेन प्रकाशितं भवतीति भावः । परमामोदसन्तानराशेर्मोक्षस्य परं कन्दं प्रधानमूलमित्यर्थः । सुगुप्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यत्नादित्यस्य उभयत्राऽन्वय इति ध्येयम् ।

केचित् तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानम् । तत् तु कीदृशम् ? सकल-शशिकला-शुद्धरूपप्रकाशम् । शशिनश्चन्द्रस्य सकलकलाः समस्तकलाः षोड़शकलास्तस्याः शुद्धं शुक्लं यद् रूपं तदेव प्रकाशो यस्य तादृशपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थ इति व्याख्यायन्ति । तच्चिन्त्यम् । तत्त्रिकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डल-मध्यवर्त्तित्वकथनेनैव त्रिकोणमध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतुल्य-प्रकाशप्राप्तौ पुनस्तत् कथनं व्यर्थं स्यात् । किञ्च सकलसुरगणैः सेवितमित्यनेन शून्य-स्थानस्य सेवनं न युज्यते किन्तु त्रिकोणान्तर्बिन्दोरेव सेव्यत्वमिति । यदि तु तच्छून्य-स्थानस्य परंबिन्दोरधिष्ठानात् सेव्यत्वमित्युच्यते, तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।

सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह—इह स्थान इति । इह स्थाने कर्णिकायामित्यर्थः । परमशिवसमाख्यानसिद्धः परमशिवनाम्ना ख्यातो देवः, वर्त्तत इति शेषः । देवं विशेषयति—स्वरूपीति । ब्रह्मरूपी ब्रह्ममयमिति यावत् । सर्वात्मा सर्वेषां

सुगुप्तमिति । सुगोप्यं तत् शून्याकारशिवलिङ्गं यत्नाद् गोप्यं गोपनीयं कस्मैचित् यावत्तावन्न कथनीयम् । कीदृशम् ? अतिशयपरमामोदसन्तानजनकामृतराशेः प्रकृष्टमूलं, तस्मादेव परमामृतं क्षरति । सूक्ष्ममलक्ष्यम् । शशिनः सकलकलैवांशरूपं प्रकाशो यस्य । इह स्थान एव

सुधाधारा-सारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां
यतेः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्मलमतेः ।

जीवानामात्मा जीवात्मस्वरूपः, जीवात्म-परमात्मनोर्वस्तुतो भेदाभावात् य आत्मा स एव जीवः । अत एवोक्तमध्यात्मरामायणे—

जीवात्मा परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।
आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ।
आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाऽविद्या तदैव तु ॥

इति । श्रुतिरपि—"तत्त्वमसी"ति वाक्येन तत्-त्वं-पदयोरेकार्थत्वं दर्शयति । रसविरसमित इति । रसः परमानन्दरसः, विरसस्तद्वैलक्षण्येन शिवशक्तियोगजन्य-सामरस्यानन्दरूपः, तदुभयरसमितः प्राप्त इत्यर्थः । अथवा—रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयरसस्तस्मिन् विरसा हेयताबुद्धिर्येन रसेन स परमानन्दरसस्तमित इत्यर्थः । अज्ञानमोहान्धहंसः अज्ञान-मोहान्धकारनाशकत्वाद् हंसः सूर्यरूप इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरामिति । निरवधि निरन्तरमतितरामतिशयं यथा स्यात् तथा सुधाधारारूपसारं विमुञ्चन्नित्यर्थः । अथवा—सुधाया आधारश्चन्द्रस्तस्मादास्रियते निःस्रियते यत्, तत् सुधाधारासारं शुक्लवर्णामृतकिरणं विमुञ्चन् प्रकाशयन्नित्यर्थः । एतद्विशेषणेन विशेष्यस्य चन्द्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम् । यद्वा— आसार्यते निःसार्यते उच्चार्यते इति यावत्, आसारं वाक्यं, सुधाधारया सह आसारं सुधाधारासारं सुधामयवाक्यमित्यर्थः । ततश्च निरवधि सर्वस्मिन् काले अतितरां मोहनाशायाऽतिप्रबलतरां सुधामयवाक्यं विमुञ्चन्नुच्चरन् सन् यतेरुपास्यदेवतायां नियतमनसः स्वात्मज्ञानं स्वं जीवात्मा तेन सह आत्मा परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति । अत्राऽपृथक्साहित्येन जीवात्माभेदेन परमात्मज्ञानकारणं तारकब्रह्ममन्त्रमुपदिशतीति समुदायार्थः । अथवा—सुधा कृपामृतं तद्धारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्रात्मक-सारवाक्यमुच्चरन् स्वात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः । एतद्विशेषणेन तारकमन्त्रोपदेशकत्वज्ञापनात्तु विशेष्यगुरुत्वं सूचितम् । एवञ्चैतद्विशेषणं,

---

परमशिवत्वेन सिद्धः सर्वैर्विदितः । प्रसिद्धः योगिनां हृदये प्रकाशनपरः । खरूपी शून्याकारः । सर्वेषामात्मा । रसविरसमितः परमरसेनाच्छादितः । अज्ञानेन यो मोहान्धकारस्तत्र हंसः सूर्यसदृशः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारमिति । स भगवान् शिवो निर्मलमतेर्योगिनो जनस्यात्मविषयस्य परमात्मनि ज्ञानं दिशति । कीदृशम् ? सुधाधारासारम् अमृतधाराया आसारमिव । यद्वा—अमृत-

पूर्वश्लोकोक्त-परमशिवस्यैव गुरुत्वात्। अत एव ललितारहस्ये गुरुतत्त्वनिरूपणे—

ख्यातोऽयं पुरुषश्रेष्ठः सर्वदात्मरतिप्रियः।

इत्यादिना गुरुं वर्णयित्वा—

तेजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्मसुदुर्लभा।
परमं ब्रह्म यत्पादपङ्कजद्युतिवैभवम्॥

इत्युक्त्या शोभाधिक्येन पदपङ्कजयोः परब्रह्मरूप-परमशिवस्य हृत्पद्मादिति व्याख्यातम् (?)। तेजोरूप-गुरुप्रियायाः पादद्वयारोहणं गुरुहृदय एव न त्वन्यपुरुषस्येति। अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्यम्। निर्वाणतन्त्रे—

शिरः पद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः।
तत्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये।
तदंशं चिन्तयेद् देवि बाह्ये गुरुचतुष्टयम्॥

इति। अयं परमशिवः कर्णिकान्तस्त्रिकोणस्य बहिरधः कथ्यमानहंसः इत्यस्योपरि वर्त्तते। पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीतन्त्रवचने—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः।
सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च॥

इत्यादिना क्रमेण महाशङ्खिनीशक्तिपर्यन्तस्थितिमभिधाय—

तस्याऽभ्रस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम्।
त्रिकोणं तत्र सञ्चिन्त्य क्षयहीनात्मिका कला।
तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्यसप्तदशी कला॥

इति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तस्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितेरुक्तत्वात्। गुरोस्तु तदधोऽन्तरात्मन उपरि स्थितिरुवाच।

ननु कङ्कालमालिनीवचनेऽन्तरात्मन उपरि गुरोः स्थितिरुक्ता, तत् कथं हंसस्योर्ध्वे गुरोः स्थितिरुच्यते इति चेत्। न। हंसान्तरात्मनोरेकार्थत्वात्। तथा हि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्यानं यथा—सहस्रदल-मध्यस्थ-मन्तरात्मानमुत्तमम्।

तस्योपरि नादबिन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम्॥
तस्मिन् निजगुरुं नित्यम्·············॥ इत्यादि।

तथान्यत्र—हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम्।
अमुकानन्दनाथान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम्॥ इति॥

तथाऽन्नदाकल्पे—शिरः पद्मे शुक्ले दशशतदले केसरगते
पतत्रीणां तल्पे परमशिवरूपं निजगुरुम्। इति॥

समास्ते सर्वेशः सकल-सुख-सन्तान-लहरी-
परीवाहो हंसः परम इति नाम्ना परिचितः ॥ ४३

एतेषां वचनानां पर्यालोचनया हंसान्तरात्मनोरभेदः प्रतीयते। एवं 'परमशिवरूपं निज-गुरुमि'त्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाव्यम्। यत् तु सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणं स्याद् विद्युदाकाररूपकम्।
बिन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम्।
तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥

इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थितिबोधकम्, तत् मतभेदेन सहस्रदल-कमलाभिन्न-तत्कर्णिकाधोवर्त्त्यूर्ध्वमुख-द्वादशदल-कर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम्। एतत् पादुका-पञ्चकस्तोत्रे स्पष्टीकृतम्। न तूर्ध्वसहस्रदलकर्णिकात्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम्; मध्य-त्रिकोणस्याऽधस्तन-त्रिकोणान्तरे तद्रूपेण स्थितेः। अन्यथा कङ्कालमालिनीतन्त्रवचन-विरोधात्।

समास्ते सर्वेश इति। अत्र कर्णिकायां सर्वेषामीश्वरः समास्ते इत्यर्थः। नन्वत्र परमशिवस्थितिकथनेनैव ईश्वरस्थितिरुक्ता, तत् कथं पुनः सर्वेशस्थितिरुच्यते इत्यतः सर्वेशं विशेषयति—हंस इति। अयं सर्वेशो हंसो हंस इत्यानुपूर्विक-मन्त्राकारः। तदुक्तं

प्रपञ्चसारे—सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तदा।
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ॥
कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा।
बिन्दुर्दक्षिणभागश्च वामभागो विसर्गकः ॥
तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुं-स्त्रीविशेषितौ।
स हङ्कारः पुमान् प्रोक्तः स इति प्रकृतिः स्मृता ॥
बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृता।
पुं-प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

सुव्यक्तमाह महाकालीतन्त्रे प्रथमपटले—

सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतोरणशोभिते।
चन्द्रमण्डलमध्ये तु हंसवर्णद्वयोपरि।

धारासारं निरवधि अतितरामत्यर्थं विमुञ्चन्निति भगवतो विशेषणम्। एवंभूतः सर्वेशः शिवः सर्वेषां सुखसमूहलहरीवहिर्भूतः सन् समास्ते। कीदृशः? नाम्ना परमहंस इति परिचितः ॥ ४३ ॥

[सहस्रारकर्णिकायाः सर्वदेवस्थानत्व-वर्णनम्]

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा
लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे।
पदं देव्या देवीचरणयुगलाम्भोजरसिका
मुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्थानममलम् ॥ ४४

शुद्धस्फटिकसङ्काशं शुद्धक्षौमविराजितम् ॥

इत्यादि। 'अत्र हंसवर्णद्वयोपरी'ति सुव्यक्तम्। अथवा हंसः परम इति नाम्ना परिचितः हंस इति नाम्ना परम इति नाम्ना च परिचितो विख्यात इत्यर्थः। अत एव ग्रन्थकारेणोनपञ्चाशच्छ्लोके 'केचिद्धंसाख्यमेतदि'त्यनेन हंसनामकत्वं स्वयमुक्तम्। यद्वा—हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः, हंसोऽन्तश्चासौ परमश्चेति कर्मधारयेण शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपदलोपे हंसःपरम इति सिद्धम्। तेन परमहंस इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः। अतएवोक्तमागमकल्पद्रुमे—

असौ परमहंसाख्यो युक्तस्थावरजङ्गमः ॥

इति। सकलसुखसन्तानलहरीपरीवाह इति। सर्वप्रकारसुखं सकलसुखं तस्य सन्तानो विस्तारः, स एव लहरी श्रेणी परि सर्वतोभावेनोह्यते उत्तरोत्तरकालस्थायित्वेन प्रकाश्यते यस्मिन्नित्यर्थः। ततश्च श्रेण्याकारेण सर्वव्यापक-सर्वप्रकार-सुखविशिष्ट इति यावत्। अयं हंसः परमशिवस्याधोवर्त्तीत्युक्तं प्राक् ॥ ४३ ॥

एतत्कर्णिकायां सर्वदेवतामय-हंसादीनामधिष्ठानात् शैवशाक्तादिसकलोपासकानामुपास्यदेवतास्थानमित्याह—शिवस्थानमिति। शैवाः शिवोपासका एतत्पद्मं शिवस्थानं लपन्ति वदन्तीत्यर्थः। परमपुरुषं परमपुरुषस्य विष्णोः स्थानम्, इदमर्थतद्धितप्रत्ययेन सिद्धम्। केचिदिति। ये हरिहरोपासकास्ते शैवा वैष्णवाश्च ते केचित्। अपरे केवलशिवविष्णूपासकेतरा हरिहरपदं लपन्ति। अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णुस्थानं न वदन्तीत्यभिप्रायेणेत्युक्तम्। अन्ये युगलभजनशीलाः। यद्वा—अन्ये

शिवस्थानमिति। एतत् परमशिवस्थानं शैवा जनाः शिवस्थानमिति लपन्ति। वैष्णवाः परमपुरुषं परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीर्यस्य एवम्भूतपुरुषं वदन्ति। अपरे केचित् प्रायो हरिहरपदमिति लपन्ति। अन्ये देवीचरणयुगलानन्दरसिका देव्याः पदं लपन्ति। वस्तुतस्तु नानाप्रकारभावनया एको निरञ्जन एवं निर्वाच्यः। अतएव "ऋजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्य" इति पुष्पदन्तोक्तं साधु संगच्छते ॥ ४४ ॥

[सहस्रार-ज्ञान-फलम्]

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो
न भूयात् संसारे पुनरपि न बद्धस्त्रिभुवने ।
समग्रा शक्तिः स्यान्नियममनसस्तस्य कृतिनः
सदा कर्त्तुं हर्त्तुं खगतिरपि वाणी सुविमला ॥ ४५

हंसमन्त्रोपासका मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठित-स्थानं लपन्तीत्यर्थः । एतत्प्रदर्शनमात्रं तत्स्थाने सर्वदेवतामय-परंबिन्दोरधिष्ठानात्, यो यद्देवतोपासकः स तद्देवतास्थानं वदतीति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

सहस्रारज्ञानफलमाह—इदं स्थानमिति । साङ्गोपाङ्गरूपेणैतत्स्थानज्ञानं भवतीति भावः । नियतनिजचित्त इति । नियतं तत्र नियुक्तं निजचित्तं येनेत्यर्थः । न भूयात् संसारे मुक्तो भवतीति भावः । यतः क्वचिदपि न बद्धस्त्रिभुवने इति हेतुगर्भविशेषणम् । बद्धः पुण्यपापरूप-मायापाशबद्धः । तदुक्तं भागवते—

कर्मणि क्रियमाणे तु गुणैरात्मनि मन्यते ।
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यश्च तत् स्मृतम् ॥

इति । भगवद्गीतायामपि—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥

इति । ततश्च पुण्यपाप-भोगार्थं शरीरधारणाद् बन्धः । स च स्वर्गे पुण्यभोगार्थं पाताले पापभोगार्थं मर्त्त्ये उभयभोगार्थं भवतीति । तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्धहेतुभूत-पुण्यपापानुदयात् सञ्चित-पुण्यपापक्षयाच्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि त्रिभुवने स्वर्गमर्त्त्य-पाताले न बद्धो न शरीरी भवति । सोऽयं प्रारब्धकर्मभोगपर्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भवतीति भावः । तस्य पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे—

अश्वमेधशतेनापि ब्रह्महत्याशतेन च ।
पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥

इति । तथा भगवद्गीतायाम्—

इदं स्थानमिति । इह एवं शास्त्रे एतत् स्थानं ज्ञात्वा नियतं संयतं निजचित्तं येन सः परमात्मचिन्तापरो नरवरः संसारे न भूयात् क्वचिदपि त्रिभुवने बद्धो न भवति । संयतमनसस्तस्य कृतिनः समस्ता शक्तिः स्यात् । तदेवाह—सर्वदैव कर्त्तुं हर्त्तुं स क्षमो भवति । खगतिराकाशगतिरपि भवति । अपि वाणी सर्वाह्लादिनी सुविमलशक्तिरूपा भवतीति ॥ ४५ ॥

[अमाकला-स्वरूपम्]

अत्रास्ते शिशुसूर्य-सोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी
शुद्धा नीरज-सूक्ष्म-तन्तु-शतधाभागैकरूपा परा ।
विद्युत्कोटि-समान-कोमल-तनूर्विद्योतिताऽधोमुखी
नित्यानन्द-परम्पराऽतिविगलत्-पीयूषधारा-धरा ॥ ४६

नैव तस्य कृतेनाऽर्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

इति । 'तस्य' प्रक्रान्त-तत्त्वज्ञानिनः 'कृतेन' कर्मणा पुण्यं नास्ति, न चा'कृतेन' नित्य-कर्मणा कश्चन प्रत्यवायोऽस्तीति सुबोधिनीव्याख्यानम् । सञ्चित-पुण्यपाप-क्षयमाह श्रुतिः—"तस्मिन् मनसि लीने गते सङ्कल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा शान्त" इति । भगवद्गीतायामपि—"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥" इति । तस्य समग्रा सर्वकार्यसाधिका शक्तिः स्यात् । शक्तिकार्यं दर्शयति—सदा कर्त्तुमिति । अभीष्टकार्यं कर्त्तुं तथा हर्त्तुमनिष्टं कर्त्तुं संहर्त्तुं च शक्तिः, खगतिराकाशपथगमनं, सुविमला मधुरगद्यपद्यमयी वाणी स्यादिति सर्वत्राऽन्वयः ॥ ४५ ॥

अथाऽत्र पूर्वं 'तदन्तःशून्यं तदि'त्यनेन 'सकलशशिकला-शुद्धरूपप्रकाशमि'त्यनेन च सहस्रारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकला-निर्वाणकला-परंबिन्दूनामधिष्ठानं छलेनाभिहितम् । इदानीं तेषां स्वरूपेण इतरभेदकविशेषणेन च स्पष्टयितुमिच्छन्नादावमाकलास्वरूपमाह— अत्रास्त इति । शिशुसूर्यसोदरेत्यनेन कलाया रक्तवर्णत्वं ज्ञापितम् । चन्द्रस्य सा षोड़शीत्यनेन इयममाकलेति ज्ञापितम् । नीरज[सूक्ष्म]तन्तुर्मृणालसूत्रं तस्य शतभागो दीर्घफालेनेति बोध्यम् । शुद्धा कलङ्करहिता । परा चिच्छक्तिरूपा, चिच्छक्तेरेवेदं रूपम् । अत एवोक्तं **प्रभासखण्डे**—

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अत्रास्त इति । अत्रैव पद्मे चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा अमानाम्नी षोड़शी कला आस्ते । कीदृशी ? प्रातःकालीनसूर्यस्येव कला दीप्तिर्यस्याः सा तथा । शुद्धा निर्विकारत्वात् । मृणालतन्तोः सूक्ष्मशतभागस्येव एकरूपं यस्याः । परा प्रकृष्टा । अथवा पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी-समष्टिरूपा । पुनः कीदृशी ? विद्युद्दामसमानकोमलं तनुर्यस्याः । नित्योदिता, क्षयोदयरहितत्वात् । अधोमुखी । पूर्णानन्दपरम्पराऽतिप्रकाशमाना या पीयूषधारा तदाश्रया, परम्पराक्रमेण शिव- सम्बन्धिपीयूष धाराधरेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ [एतन्मते "नित्योदिता" इति "पूर्णानन्द''धाराश्रये"त्यपि च पाठः]

[निर्वाणकला-स्वरूपम्]

निर्वाणाख्यकला परा परतरा साऽऽस्ते तदन्तर्गता
केशाग्रस्य सहस्रधा-विभजितस्यैकांशरूपा सती।
भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया
चन्द्रार्द्धाङ्ग-समान-भङ्गुरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा॥ ४७

[परंबिन्दु-स्वरूपम्]

एतस्या मध्यदेशे विलसति परमाऽपूर्वनिर्वाणशक्तिः
कोट्यादित्यप्रकाशा त्रिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा।

इति। अमाविशेषणं—नित्यानन्दपरम्परेति। ब्रह्मपरम्परोत्पन्नेत्यर्थः। अतिविगलत्पीयूषधाराधरा अतिशयामृतस्राविणीत्यर्थः। यद्वा—नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम्। अस्यार्थः—परं बिन्दुरूपं शिवः, परा प्रकृतिः शक्तिः, आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिवशक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पीयूषधारा परामृतधारा नित्यं निरन्तरं तादृशधारामिव धारां धारयतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥ ४६॥

निर्वाणकलास्वरूपमाह—निर्वाणाख्यकलेति। सा परा परतरा पराऽमा कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा। परादिति पाठे सर्वश्रेष्ठेत्यर्थः। सा तदन्तर्गता अमाकलायाः क्रोड़े स्थिता; "तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्यसप्तदशी कले"ति पूर्वोक्तवचनात्। केशाग्रस्येत्यादि। केशाग्रस्य सहस्रभागैकभागरूप-सूक्ष्मा सती आस्ते इत्यन्वयः। भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं हार्दचैतन्यस्वरूपेत्यर्थः। नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री। चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः। सर्वार्कतुल्यप्रभा एकदा द्वादशसूर्योदये यादृक् प्रकाशस्तादृशप्रकाशमाना रक्तवर्णा च॥ ४७॥

परंबिन्दुस्वरूपमाह—एतस्या इति। एतस्या निर्वाणकलाया मध्यदेशे क्रोड़े अपूर्वा सृष्टेरादावाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी परमा परंब्रह्मशक्तिः

निर्वाणाख्येति। सा निर्वाणनाम्नी कला अमाकलान्तर्गता सती आस्ते। कीदृशी? परात् परतरा प्रकृष्टादपि प्रकृष्टतरा। सहस्रप्रकारेण विभजितस्य केशाग्रस्यैकांशरूपा। सती शोभना। पुनः कीदृशी? भूतानामधिदेवतास्वरूपा भगवतीस्वरूपा च। नित्यः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा। चन्द्रलेखेव भङ्गुरं वक्राकारं वपुर्यस्याः सा तथा, द्वादशादित्यप्रभा इत्यर्थः॥४७॥
[अस्मिन् पक्षे "परात् परतरे"ति "चन्द्रार्द्धाङ्ग-समान-भङ्गुरवपु"रिति च पाठः]

एतस्या इति। एतस्याः कलाया मध्यदेशे परमापूर्वनिर्वाणशक्तिर्विलसति। कीदृशी

[निर्वाणकला-स्वरूपम्]

निर्वाणाख्यकला परा परतरा साऽऽस्ते तदन्तर्गता
केशाग्रस्य सहस्रधा-विभजितस्यैकांशरूपा सती।
भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया
चन्द्रार्द्धाङ्ग-समान-भङ्गुरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा॥ ४७

[परंबिन्दु-स्वरूपम्]

एतस्या मध्यदेशे विलसति परमाऽपूर्वनिर्वाणशक्तिः
कोट्यादित्यप्रकाशा त्रिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा।

इति। अमाविशेषणं—नित्यानन्दपरम्परेति। ब्रह्मपरम्परोत्पन्नेत्यर्थः। अतिविगलत्पीयूषधाराधरा अतिशयामृतस्राविणीत्यर्थः। यद्वा—नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरैत्येकविशेषणम्। अस्यार्थः—परं बिन्दुरूपं शिवः, परा प्रकृतिः शक्तिः, आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिवशक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पीयूषधारा परामृतधारा नित्यं निरन्तरं तादृशधारामिव धारां धारयतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥ ४६॥

निर्वाणकलास्वरूपमाह—निर्वाणाख्यकलेति। सा परा परतरा पराऽमा कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा। परादिति पाठे सर्वश्रेष्ठेत्यर्थः। सा तदन्तर्गता अमाकलायाः क्रोड़े स्थिता; "तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्यसप्रदशी कले"ति पूर्वोक्तवचनात्। केशाग्रस्येत्यादि। केशाग्रस्य सहस्रभागैकभागरूप-सूक्ष्मा सती आस्ते इत्यन्वयः। भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं हार्दचैतन्यस्वरूपेत्यर्थः। नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री। चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः। सर्वार्कतुल्यप्रभा एकदा द्वादशसूर्योदये यादृक् प्रकाशस्तादृशप्रकाशमाना रक्तवर्णा च॥ ४७॥

परंबिन्दुस्वरूपमाह—एतस्या इति। एतस्या निर्वाणकलाया मध्यदेशे क्रोड़े अपूर्वा सृष्टेरादावाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी परमा परंब्रह्मशक्ति

निर्वाणाख्येति। सा निर्वाणनाम्नी कला अमाकलान्तर्गता सती आस्ते। कीदृशी! परात् परतरा प्रकृष्टादपि प्रकृष्टतरा। सहस्रप्रकारेण विभजितस्य केशाग्रस्यैकांशरूपा। सती शोभना। पुनः कीदृशी? भूतानामधिदेवतास्वरूपा भगवतीस्वरूपा च। नित्यः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा। चन्द्रलेखेव भङ्गुरं वक्राकारं वपुर्यस्याः सा तथा, द्वादशादित्यप्रभा इत्यर्थः॥४७

[अस्मिन् पक्षे "परात् परतरे"ति "चन्द्रार्द्धाङ्ग-समान-भङ्गुरवपु"रिति च पाठः]

एतस्या इति। एतस्याः कलाया मध्यदेशे परमापूर्वनिर्वाणशक्तिर्विलसति। कीदृशी

केशाग्रस्याऽतिसूक्ष्मा निरवधि विगलत्प्रेमधाराधरा सा
सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥ ४८

रूपा निर्वाणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः। निर्वाणशक्तिं विशेषयति—कोट्यादित्यप्रकाशेति। त्रिभुवनजननी स्वर्ग-मर्त्य-पातालादि-प्रपञ्चसमुदायस्योत्पत्तिस्थानरूपेत्यर्थः। यतः केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतोऽतिसूक्ष्मा। निरवधिविगलत्प्रेमधाराधरेति। प्रेम आनन्दार्द्रभावप्रफुल्लता। सामरस्यानन्दार्द्रभावप्रफुल्लताजनिता या परामृतधारा निरवधि निरन्तरं विगलन्ती तादृशधारां धारयतीत्यर्थः। सर्वेषां जीवभूतेति। एतस्या अंश एव जीवः। तदुक्तं यथा—

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः।
तस्याश्च्युतं परंबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि।
तदैव सहसा देवि संज्ञायुक्तो भवत्यपि ॥

इति। 'तस्याः' शिवशक्त्यात्मकपरंबिन्द्वन्तर्गतशक्त्याः। 'संज्ञायुक्तो' जीवनामा भवतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। इयं निर्वाणक्तिर्निर्वाणकलाधःस्थाने नादरूपनिबोधिकोपरि वर्त्तते।

तद् यथा—निर्वाणाभ्य(ख्या)न्तरगता वह्निरूपा निबोधिका।
नादोऽव्यक्तस्तदुपरि कोट्यादित्यसमप्रभा।
निर्वाणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी ॥
अस्यां शक्तौ शिवो ज्ञेयो निर्विकारो निरञ्जनः।
अत्रैव कुण्डली शक्तिर्विहरेत् परमात्मना ॥

इति। 'निबोधिका'ऽव्यक्तनादात्मिका वह्निरूपा। तथा हि नादस्य त्रिविधावस्था। "तमोगुणाधिक्येन केवलध्वन्यात्मकोऽव्यक्तनादः। रजआधिक्येन किञ्चिद्वर्णवद्ध्न्यासात्मकः। सत्त्वाधिक्येन बिन्दुरूपः" इति राघवभट्टः। ततश्च नाद-बिन्दु-निबोधिका अर्केन्दु-वह्निरूपाः, "संज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः।" इति शारदावचनात्। तस्मादत्र वह्निरूप-निबोधिकोपरि स्थितिकथनात् सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलोपरि निर्वाणशक्तेः स्थितिरिति सुधीभिर्भाव्यम्। व्यक्तमाह कुलार्णवोक्त-परंब्रह्मध्याने—

बिन्दुरूपं परं ब्रह्म सहस्रदल-संस्थितम्।

कोट्यादित्य इव प्रकाशो यस्याः। त्रिभुवनजननी, सर्वेषामाधारभूतत्वात्। केशाग्रस्यापि कोटिभागैकभागरूपा, अतिसूक्ष्मत्वात्; अतो गुह्या। निरवधि विलसत्प्रेमधाराधरा सा शक्तिः सर्वेषां जीवभूता सती मुदा हर्षेण मुनिमनसि तत्त्वज्ञानं वहन्तीति ॥४८॥ [अत्राऽतिगुह्येति पाठः]

[निर्वाणशक्तिमध्यस्थ-परब्रह्म-स्थानम्]

तस्या मध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं
नित्यानन्दाभिधानं सकलसुखमयं शुद्धबोधस्वरूपम् ।

इत्युपक्रम्य—कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तर्मण्डलत्रयमण्डितम् ॥

इति । 'मण्डलत्रयेण' सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलेन मण्डितमित्यर्थः । इयं निर्वाणशक्तिः परबिन्दुरूपेति स्फुटीकरिष्यामः ॥ ४८ ॥

निर्वाणशक्तिमध्ये परब्रह्मस्थानमाह—तस्या मध्यान्तराल इति । तस्याः परबिन्दुरूप-निर्वाणशक्त्या मध्यान्तराले मध्यस्थशून्ये अमलं मायामलरहितं शिवपदं ब्रह्मस्थानं लपन्ति, तत्त्वज्ञा इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्मतमत्वात् वाङ्मनसोरगोचरत्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रगम्यमिति भावः । केचिद् वैदान्तिका ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नाम्ना लपन्ति । अथवा हंसाख्यं हंसनामकमिति यथाश्रुतार्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयमात्मप्रबोधम् आत्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति । मुच्यते मायाप्रपञ्चाद् बहिर्भूयते यत्र तन्मोक्षरूपमित्यर्थः ।

अत्रेदमवधीयताम्—सहस्रदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे मायाबन्धन-च्छादित-प्रकृति-पुरुषात्मक-परंबिन्दुः । तदुक्तम्—

सत्यलोके निराकारा महाज्योतिःस्वरूपिणी ।
माययाच्छादितात्मानं चणकाकाररूपिणी ॥
हस्त-पादादि-रहिता चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपिणी ।
मायाबन्धनमुत्सृज्य द्विधा भित्वा यदोन्मुखी ।
शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना ॥

इति । 'सत्यलोके' सहस्रारे इत्यथः । तथा—

निर्गुणो बिन्दुरूपश्च सिद्धिकारणमेव हि ।
केचिद् वदन्ति स ब्रह्मा केश्चिद् विष्णुः प्रकथ्यते ॥
कैश्चिद् रुद्रो महापूर्ण एको देवो निरञ्जनः ।
आद्याशक्तियुतो देवश्चणकाकाररूपकः ॥

अस्या इति । अस्याः शक्तेर्मध्यदेशान्तराले निर्मलं शिवपदमास्ते । नित्यानन्दं शाश्वतम्, अत्यन्तासक्तत्वात् । योगि-प्राप्यम्, अत्यन्तज्ञानसाध्यत्वात् । सकलानां सुखमयम् अथवा सकलया सह वर्त्तमानं तत् सुखमयञ्चेति तत् तथा । शुद्धबुद्धीनां प्रबोधो ज्ञानं यस्मात् । एतत् प

केचिद् ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तल्लपन्ति
केचिद्धंसाख्यमेतत् किमपि सुकृतिनो मोक्षमात्मप्रबोधम् ॥४९

इति। अस्य बिन्दोः केशाग्र-कोटिभागैकभागरूप-सूक्ष्मतेजोंऽशो निर्वाणशक्तिर्मध्यशून्य-भागो ब्रह्मपदमिति ग्रन्थकारमतम्। तथाऽन्यत्र—

तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।
शून्यरूपं शिवः साक्षाद् बिन्दुः परमकुण्डली ॥
तथा—वृत्तं कुण्डलिनीशक्तिर्गुणत्रयसमन्वितम्।
शून्यभागं महेशानि शिवशक्त्यात्मकं प्रिये ॥ इति।

अयं बिन्दुः सर्वकारणरूप ईश्वर इति केचित्। पौराणिकास्तु महाविष्णुरूपोऽय-मिति वदन्ति। अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम्। तदाह—

नाहो न रात्रिर्न वियन्न पृथ्वी नासीत् तमो ज्योतिरभून्नवान्यत्।
श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥
निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

इति शारदावचनात् तन्मध्येऽयं सगुणब्रह्मरूपः। वस्तुतस्त्वेकमेव मतभेदान्नानाविधनाम्ना गायन्तीत्यलं विस्तरेण।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। सुषुम्णानाड्यूर्ध्वे सहस्रदलपद्मं शुक्लवर्णमधोमुखं रक्तकिञ्जल्कशोभितमकारादि-लकारान्त-पञ्चाशद्वर्णैः शुक्लाभैर्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रसंख्या-कैर्युक्तं सहस्रदलम्; एतत्कर्णिकायां हंसः। ततः परमशिवरूप-गुरुः। ततः सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलम्। ततो महावायुः। ततो ब्रह्मरन्ध्रम्। ततो महाशङ्खिनी। चन्द्रमण्डले

केचित् परब्रह्माभिधानमिति वदन्ति। अन्ये सुधियो वैष्णवं पदं लपन्ति। केचित् सुधियो मोक्षं मोक्षस्वरूपं हंसाख्यमिति वदन्ति। एतेन ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिस्वरूपं तत् पदमित्यायातम्, हंसाख्यत्वात्। तथाच ज्ञानार्णवे—

हकारे बिन्दुरूपेण ब्रह्माणं विद्धि पार्वति।
सकारे सर्गबिन्दुभ्यां हरिश्चाहं महेश्वरि।
अविनाभावसम्बन्धाल्लोके हरिहराविति ॥

स्वरं विना उच्चरितुमशक्यत्वात् शक्तिरपि तत्र स्फुटा। कीदृशम्? आत्मनः परमात्मनः प्रबोधो यस्मात् तत् तथेति ॥ ४९ ॥ [अस्मिन् पद्ये "अस्या" इति पाठः]

विद्युदाकारत्रिकोणम्। तन्मध्ये मृणालसूत्र-शतभागैकभागरूप-सूक्ष्मा चन्द्रस्य षोड़शी कलाऽधोमुखी रक्तवर्णा। तत्क्रोड़े केशाग्रसहस्रभागैकभागरूप-सूक्ष्मा निर्वाणकला रक्त-वर्णाऽधोमुखी। तदधस्तादव्यक्तनादात्मक-निबोधिकाख्य-वह्निः। तदुपरि निर्वाणकला-क्रोड़े परंबिन्दुः शिवशक्त्यात्मकः। अस्य केशाग्रकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्मतेजो हंसरूपा निर्वाणशक्तिः। अस्यां हंसो जीवः। बिन्दोर्मध्ये शून्यं ब्रह्मपदमिति।

आगमकल्पद्रुमपञ्चशाखादिमते सहस्रदलपद्मकर्णिकामध्ये चन्द्रमण्डले अक-थादित्रिकोणम्। तन्मध्ये त्रिकोणसमीपे त्रिबिन्दुः। तस्याधो बिन्दुर्हकारः पुरुषात्मकः। ऊर्ध्वबिन्दुद्वयरूप-विसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः। एतदुभयात्मको हंसस्त्रिबिन्दुरूपेण प्रका-शते। तन्मध्ये अमाकला। तत्क्रोड़े निर्वाणशक्तिः। तस्या मध्ये शून्यं परं ब्रह्म इति।

तद् यथा—अथ शुभसहस्रारे पूर्णेन्दुमध्यविस्फुरत्।
त्रिकोणं तड़िदाभासमकथादिहलक्षयुक्॥
तदन्तरे परं शून्यं विसर्गाधो व्यवस्थितम्।
बालादित्यप्रभा तत्र कला षोड़श्यधोमुखी॥
स्रवन्ती सौधधारां वै चन्द्रार्द्धाङ्गविभङ्गुरा।
तदन्तरे परा शक्तिः कोट्यादित्यप्रभामयी॥
बिसतन्तुसहस्रांशभागरूपा चिदात्मिका।
तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदादीतो निरञ्जनः॥
बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्मता।
पुं-प्रकृत्यात्मको हंसः स्वप्रकाशेन भासते॥ इति।

एतन्मतमाश्रित्य परंबिन्दोरूर्ध्वे हंसघटकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति। तन्न समीचीनम्। निर्वाणतन्त्रे परंबिन्दुरूप-शक्तिसमीपे तस्याः पूजाध्यानपरायणस्य निज-गुरोः स्थितिकथनात्। पूजार्थोपवेशनं त्वधःस्थले सम्मुख एव युज्यते, न तूर्ध्वस्थले पश्चाद्देशे। तद्यथा निर्वाणे—

सत्यलोके बीजकोषे चिन्तामणिगृहे शुभे।
ध्यायेन् निरञ्जनां देवीं रत्नसिंहासनोपरि।
तस्याऽन्तिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणम्॥

इत्यादि। किञ्च पूर्वप्रदर्शिते महाकालीतन्त्रवचने हंसवर्णद्वयोपरि गुरुस्थितिः सुव्यक्ता। अत्र मूलादिसहस्रदलपर्यन्तोक्तप्रकार-विपरीतप्रकारबोधकानि तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते, तानि मतभेदेन प्रकारान्तरविधायकानीति बोध्यम्॥ इति सप्तम-प्रकरणम्॥ ४९॥

[कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारः]

हूङ्कारेणैव देवीं यम-नियम-समभ्यास-शीलः सुशीलो
ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।

अथेदानीं सहस्रदलपर्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्यन्नादौ कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारमाह—हूङ्कारेणेति । अस्यायमर्थः—स योगित्वेन प्रसिद्धो जनः गुरुवक्त्रात् कर्म ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्याकुञ्चनादि पवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्थापनादिकं भवति, तत्प्रकारक्रमं श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्राज् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण हूमिति कूर्चबीजोच्चारणेन च कुण्डलिनीमुत्थाप्य तल्लिङ्गरूपं भित्त्वा स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं प्रस्फोटयित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाड़ीमुखमध्ये विरचयति प्रापयतीत्यर्थः । हूङ्कारेणेति ।

ततो हंसमुपस्मृत्य शनैराकुञ्चयेद् गुदम् ।

इत्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमन्त्रस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचालनविधानात् । "हूं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनीचालने विनियुक्त" इति ललितारहस्यकारः । किन्तु हंसस्मरणपूर्वकतदाकुञ्चनविधानाद् हंस इति मनुमनुस्मृत्य जीवात्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारमानीय तेन सार्द्धं कुण्डलिनीं चालयेदित्यभिप्रायः । अत एवागमकल्पद्रुमे—

आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनिलयादात्मना साधकेन्द्रः ।

इति । परवचने 'आत्मना' जीवात्मना सार्द्धं चालनमुक्तम् । कालीकुलामृतेऽपि—

हृदयाद्धंसमनुना नीत्वा जीवं मुखाम्बुजे ।
हूङ्कारेण समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् ॥

इति । कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

आकृष्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगेन्द्रजे ।
कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।
सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥

इति । ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाज्जीवं मूलाधारमानीय केवलकूर्चबीजेन कुण्डलिनीमुत्थापयेदिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

स जनः कीदृशः ? यमनियमसमभ्यासशीलः । यम-नियम इति योगप्रतिबन्धक-

---

हूङ्कारेणेति । इदानीं भूतशुद्धिः कथ्यते । तां देवीं कुण्डलिनीं यमनियमसमभ्यासशीलः स जनः श्रीनाथवक्त्राद् गुरुमुखात् महामोक्षपथप्रकाशं क्रमञ्च ज्ञात्वा हूङ्कारेण तत् स्वयम्भूलिङ्गं

ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति स तां शुद्ध-बुद्धि-स्वभावो
भित्त्वा तल्लिङ्गरूपं पवन-दहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५०

कामक्रोधादिनाशक-तदनुकूलशरीरान्तर्वायुरेचन-मनःस्थैर्यादिसाधकाङ्गयोगप्रदर्शकम्। तैरेव प्रकृतयोगनिष्पत्तेः, न तु केवल-यमनियममात्रेण। अत एव ग्रन्थकृता चतुःपञ्चाशच्छ्लोके 'योगी यमाद्यैर्युत' इत्यत्र 'यमाद्यै'रिति बहुवचनान्तत्वेन प्रयुक्तम्। अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव। यदि तु जन्मान्तरीयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रोधकामादि-रहितस्तदा तद्योगाभ्यासं विनापि प्रकृतयोगे शक्तो भवतीति बोध्यम्।

सुशील इति। यतो यमाद्यभ्यासशीलः, अत एव सुशील इति। श्रीनाथवक्त्रा-दिति। गुरूपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः। अत एवोक्तम्—

गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥ इति।

क्रमं विशेषयति—महामोक्षवर्त्मप्रकाशमिति। मोक्षवर्त्म चित्रिणीनाड़ीमध्यच्छिद्र-रूपवर्त्म तस्य प्रकाशः प्रस्फोटनं येन क्रमेणेत्यर्थः। शुद्धबुद्धिस्वभाव इति। शुद्धबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावो यस्य अथवा शुद्धबुद्ध्या स्वस्मिन् आत्मनि भावो यस्येत्यर्थः। गुप्तं यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम्। अथवा तल्लिङ्गरूपं गुप्तं मुद्रितमुखत्वेनाऽव्यक्तम्, अप्रकाशितमुखमिति यावत्। अथात्र कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारं विशेषेणाह आगम-कल्पद्रुम-पञ्चमशाखायाम्—

भित्त्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति। जनः कीदृशः? शोभनं शीलं यस्य स तथा। शुद्धबुद्धेर्हेतुः प्रभावो यस्य स तथा। नन्वत्र सुप्तां तां कीदृक्प्रकारेणाक्रम्य नयति? इत्याह पवनदहन-योरिति। तयोराक्रमणेन; अर्थात् पवनयोगेन दहनस्य ऊर्ध्वगतिस्ततः प्रबुद्धा सर्पाकृतिः सा ऊर्ध्वगतिर्भवत्येव। तथाच—

मूलाधारे स्मरेद्दिव्यं त्रिकोणं तेजसो निधिम्।
तस्याग्निरेखामानीय अध ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ॥

इत्यूर्ध्वाम्नायवचनात्।

प्रज्वलद्भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा।
सर्वेषां जननी प्रोक्ता सूर्यकोटिसमप्रभा ॥
प्रबुध्य वह्नियोगेन मनसा मरुता हता।
सूचीव गुणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्णया ॥
उद्घाटयेत् कवाटन्तु यथा कुञ्चिकया हठात्।
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥

इति गोरक्षसंहितोक्तत्वाच्च ॥ ५० ॥ [एतन्मते "शुद्धबुद्धिप्रभावः" इति पाठः]।

[कुण्डलिनीयोगप्रकारः]

भित्त्वा लिङ्गत्रयं तत् परमरसशिवे सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे
सा देवी शुद्धसत्त्वा तड़िदिव विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा ।

पद्मासने निवेश्याऽङ्के ततः पाणिद्वयं न्यसेत् ।
ततो हंसमुपस्मृत्य शनैः सङ्कोचयेद् गुरुम् ॥
वायुमुत्तोलयेत् तेन वर्त्मना स पुनः पुनः ।
उत्तोल्य भेदयेच्चक्रं तस्याऽनुष्ठानमुच्यते ॥
मूलाधारसरोजे तु त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।
कामो भवति तन्मध्ये बालार्ककोटिसन्निभम् ।
तदूर्ध्वे कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ॥
तथा—कामाग्निना कूर्चयोगात् परंहंसाभिलाषिणीम् ॥ इति ॥
तथा भूतशुद्धौ—हृदिस्थां कुञ्चिकां कृत्वा गत्वा तदुदरे शिवे ।
कण्ठाद्यं समनुप्राप्य द्वारं कुञ्चिकया हठात् ॥
उद्घाट्य परमेशानि पवनेन प्रदीपयेत् ।
हुताशनप्रतप्तां तु तापेन भृशमूर्ध्वताम् ॥
प्रसुप्तां नागिनीं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत् ।
ततः प्रचालयेद् वायुं यावन्नाड्यन्तरेषु च ॥
गुरुदिष्टेन मार्गेण सकृद् वा कुम्भकेन वै ।
आक्रम्यैवं ततो जीवं सुगुप्तेन पथा भृशम् ॥
ऊर्ध्वोच्छ्वासैरूर्ध्वमुखान् कारयेत् पङ्कजान् शिवे ।
प्रबोधयन् शनैर्भानुं मेरुशृङ्गं नयेत् सुधीः ॥ इति ।

तदयं सकलवचन-पर्यालोचनसिद्धः क्रमोऽवधीयताम् । योगी जनः विहितासने उपविश्य स्वाङ्के उत्तानौ करौ कृत्वा खेचरीमुद्रया स्थिरचित्तः सन् देहान्तर्वायुमापूर्य कुम्भकं कृत्वा हृदयमाकुञ्चयेत् । तेन ऊर्ध्वोच्छ्वासोत्सरणनिवृत्तिः । ततो देहान्तरस्थ-वायोरुदर-कण्ठादिव्यापकतया नाड़ीच्छिद्रप्रस्फोटनेनाऽधोगमनमनुभूय गुदमाकुञ्चयाऽपानं संरुध्य वायुमुत्तोल्य मूलाधारकमलकर्णिकान्तस्त्रिकोणस्थकामं वाममावर्त्तयेत् । तेनोद्दीप्तेन तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्तप्तां कुण्डलिनीं हूङ्कारेण चेतयित्वा परमशिवसामरस्याभिलाषिणीं तां स्वयम्भूलिङ्गमुखं स्फोटयित्वा तच्छिद्रेण चित्रिणीनाड़ीमुखमध्यं प्रापयेदिति समुदितार्थः ॥ ५०

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह—भित्त्वेति । संरुद्धवर्त्मनि वर्त्मकरणं भेदः ।

ब्रह्माख्यायाः शिरायाः सकलसरसिजं प्राप्य देदीप्यते तन्-
मोक्षाख्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन ॥ ५१

अस्यार्थः—सा देवी कुण्डलिनी तल्लिङ्गत्रयं स्वयम्भू-बाणेतराख्य-लिङ्गत्रयं भित्त्वा तैर्लिङ्गैः संरुद्धवर्त्मनि वर्त्म कृत्वा ब्रह्माख्यायाः शिरायाः चित्रिणीनाड़ीसम्बन्धि तद्-ग्रथितमिति यावत्। ग्रथितं तत् सकलसरसिजं प्राप्य तत्र देदीप्यते, ततः सूक्ष्मता-लक्षणेन सूक्ष्मभावस्वरूपेण सूक्ष्मभावेनेति यावत्। तेन भावेन विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा सती परमरस-शिवे परमरसः परमानन्दस्तन्मये शिवे सहस्रदलकर्णिकास्थ-परंबिन्दुरूप-शिवसमीपे अर्थाद् गत्वा मोक्षाख्यानन्दरूपम् अर्थात् साधकस्य नित्यानन्दरूपमुक्तिं सहसा घटयतीत्यर्थः। लिङ्गत्रयमिति। तत् पूर्वोक्तं [लिङ्गत्रयं] षट्चक्रं पञ्चशिवञ्चेति चतुर्दश-ग्रन्थीन् भित्त्वेति बोध्यम्। तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

गच्छन्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्त्वा ग्रन्थींश्चतुर्दश ॥

इति। तत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह स्वतन्त्रतन्त्रे—

षट्चक्रस्थान् शिवान् भित्त्वा देवी गच्छति निष्कलम्।
चक्राधिष्ठानतो रूपं धृत्वा तत्तन्मनोहरम् ॥
मोहयित्वा महेशानमानन्दाप्लुतविग्रहम्।
रमित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम्।
मोहितः परया यस्मात् तस्माद् भिन्न उदाहृतः ॥

तथा मायातन्त्रे—भित्त्वा लिङ्गत्रयं देवी शक्तिमार्गेण गच्छति।
तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्वृता ॥

इति। 'तत्तद्रूपेणे'ति वैखरी-मध्यमा-पश्यन्ती-भावेन। तदुक्तम्—

प्रथमे वैखरीभावो मध्यमा हृदये स्थिता।
भ्रूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्तु बिन्दुनि ॥

अस्यार्थः—परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दोत्पादिकाः शक्तयः कुण्डलिन्य-

---

भित्त्वेति। इदानीं तस्या गतिप्रकारमाह। सा देवी तल्लिङ्गत्रयं स्वयम्भू-बाणेतराख्य-लिङ्गान् भित्त्वा ब्रह्माख्यनाड्याः सकलसरसिजान् प्राप्य परमरसशिवे देदीप्यते भृशं दीप्तिं कुर्वती सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन मोक्षानन्दरसं घटयति च अर्थात् शिवलिङ्गस्य। सा कीदृशी ? शुद्ध-सत्ता चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धा। पुनः कीदृशी ? विद्युदिव प्रकाशतन्तुरूपमिव स्वरूपं यस्याः सा तथा। शिवे किम्भूते ? सूक्ष्मधाम्नि सूक्ष्मं धाम यस्य। प्रदीप्ते प्रकृष्टदीप्तिं कुर्वति ॥ ५१

भेदरूपाः। ततः सहस्रारे कुण्डलिनीगमनकाले प्रथमे स्वयम्भूलिङ्गसमीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये बाणलिङ्गं मध्यमाभावेन भ्रूमध्ये इतरलिङ्गं पश्यन्तीभावेन मोहयित्वा परंबिन्दुनिकटे पराभावमाप्नोतीत्यर्थः। चक्रभेदप्रकारमाह—

चित्रिणीविवरे रक्तमेदपङ्कसमुद्भवान्।
सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नालस्थान् वाहयेच्च तान्॥
पद्मान् नाड़ीमध्यवर्त्मरोधितान् परमेश्वरि।
नालं वामं विशेत् पद्मं तेन भेदः प्रजायते॥
यथा शिल्पवतीं रश्मिवाहीं लाययति प्रभुः।
भेदयित्वा तथा चक्रं षड् जीवेन नयेच्च ताम्॥ इति॥

तथा—षट्चक्रसन्धिमार्गेण सुषुम्णावर्त्मना तथा।
हंसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत्॥

इति। परमरस-शिवं विशेषयति—सूक्ष्मधाम्नि;प्रदीप इति। सूक्ष्मधाम निर्वाणशक्त्यात्मक-परंबिन्दोस्तेजो हंसस्तन्मध्ये दीप्यमाने इत्यर्थः। देवीं विशेषयति—शुद्धसत्त्वेति। सत्त्वा-ऽतिसत्त्व-परमसत्व-शुद्धसत्त्व-विशुद्धसत्त्वेति पञ्चविधं शरीरावच्छिन्नचैतन्यमुत्तरोत्तर-प्रकृष्टं तत्रेयं शुद्धसत्त्वा तुरीयेति यावत्। केन प्रकारेण मोक्षाख्यानन्दं घटयतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तत्र परंबिन्दौ तां कुण्डलिनीं विलाप्य केषांचित् साधकानां शिवात्मनोरभेदेन तद्बिन्दुचिन्तनेन केषांचित् तथा शक्त्यात्मकचिन्तनेन केषांचित् परमपुरुषमयचिन्तनेन तथा केषाञ्चित् केवलशिवशक्तिसामरस्यचिन्तनेन सा देवी मोक्षं घटयतीति। तदुक्तं

मायातन्त्रे—ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः।
शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परे विदुः॥
शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगुरागमवादिनः।
पुराणपुरुषस्यान्ये ज्ञानमाहुर्विशारदाः॥
शिवशक्त्योः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपरे॥ इति॥

'ऐक्यं जीवात्मनो'रिति समाधिविषयम्। 'योग'मिति। युज्यते परमात्मना एकीभूयते अनेनाऽसौ योगः, तं योगमित्यर्थः। समाधिमुक्त्वा ध्याने योगभेदमाह—'शिवात्मनो'रित्यादि। 'सामरस्यात्मकमि'ति।

स्त्रीपुंयोगे तु यत् सौख्यं सामरस्यं प्रकीर्त्तितम्।

इति। तच्चिन्तनप्रकारमाह बृहच्छ्रीक्रमे—

कलां कलङ्करहितां चिदानन्दमुपेयुषीम्।
बिम्बरूपनिदानञ्च शुद्धस्फटिकसन्निभम्॥

पराविराजिवामोरुमदालसवपुःस्त्रियम् ।
नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।। इति ।

'कलां' कुण्डलिनीम् । 'चिदानन्दं बिन्दुरूपशिवम् । 'उपेयुषीं' प्राप्तवतीमित्यर्थः । 'बिम्ब-रूपनिदानं' परशिवम् । तथान्यत्र—

शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा तु कुण्डलीम् ।
ततः सामरसीभूतां पाययित्वा परामृतम् ।
पुनस्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगह्वरम् ।। इति ।।

यथा—साङ्गत्यं तु तयोः कृत्वा सामरस्यं विभाव्य च ।
तदुद्भूतरसेनैव तर्पयेद् देहदेवताम् ।। इति ।

प्रकारान्तरमाह गन्धर्वमालिकायाम्—

सहस्रारं शिवपुरं रम्यं दुःखविवर्जितम् ।
सर्वतोऽलङ्कृतैर्दिव्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः ।।
सदाशिवपुरं रम्यं कल्पवृक्षसुशोभितम् ।
पञ्चभूतात्मकं ब्रह्म [वृक्षं] गुणत्रयसमन्वितम् ।।
चतुःशाखचतुर्वेदनित्यपुष्पफलान्वितम् ।
पीतं कृष्णं तथा श्वेतं रक्तपुष्पञ्च पार्वति ।।
हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पं मनोहरम् ।
एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तदधो रत्नवेदिकाम् ।।
तत्रोपरि सुपर्यङ्कं नानारत्नोपशोभितम् ।
मन्दारपुष्पपरचितं नानागन्धानुमोदितम् ।।
तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि ।
ध्यायेत् सदाशिवं देवं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।।
बहुरत्नसमाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् ।
सुखप्रसन्ननयनं स्मेरास्यं सततं प्रिये ।।
श्रवणे कुण्डलोपेतं रत्नहारेण शोभितम् ।
शोण [गले] पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः ।।
अष्टबाहुं त्रिनयनं शिवं पद्मदलेक्षणम् ।
पादयोर्नूपुरं रम्यं शब्दब्रह्ममयं वपुः ।।
एवं स्थूलवपुस्तस्य भावयेत् कमलेक्षणे ।
पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शब्द[व]रूपवत् ।

[समाधियोग-स्वरूपम्]

नीत्वा तां कुलकुण्डलीं लयवशाज् जीवेन साद्धं सुधी-
र्मोक्षे धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि ।

शब्द[व]रूप-महादेव-कृत्यं नास्ति कदाचन ।। इति ।।

तथा—ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ।
हंसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ।।
सदाशिवो महादेवो यत्रास्ते परमेश्वरि ।
देवीं रूपवतीं कामसमुल्लासविहारिणीम् ।।
मुखारबिन्दगन्धेन मोदितं परमं शिवम् ।
प्रबोध्य परमेशानि तत्रैवोपविशेत् प्रिये ।।
शिवस्य मुखपद्मं हि चुचुम्बे कुण्डली शिवे ।
सदाशिवेन देवेशि क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ।।
अमृतं जायते देवि तत्क्षणात् परमेश्वरि ।
तदुद्भवामृतं देवि लाक्षारससमायुतम् ।।
तेनाऽमृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।
षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्याऽमृतधारया ।।
आनयेत् तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ।
यातायातक्रमेणैव तत्र कुर्यान्मनोलयम् ।।
एवमभ्यस्यमानस्तु अहन्यहनि पार्वति ।
जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबन्धनात् ।।

इति । एवं प्रकारान्तरस्तन्त्रान्तरे अनुसन्धेयः ।। ५१ ।।

कुण्डलिनी-ध्यानयोगमुक्त्वा समाधियोगमाह—नीत्वेति । अस्यायमर्थः—समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीस्तां पूर्वोक्तोत्थापनक्रमेण ब्रह्मद्वारं प्राप्तवतीं भगवतीं कुण्डलिनीं जीवेन साद्धं लयवशाद् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रारमध्ये परे परंबिन्दुरूपे शैवे शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा इष्टफलप्रदामिष्टदेवतारूपां तां स्वामिरूप-परंबिन्दुना सहैकीभावं प्रापय्य परां परंबिन्दुस्वरूपां ध्यायेत् । चैतन्यरूपामिति ।

नीत्वेति । तस्यास्तु साधकाय ओमित्याह—नीत्वेति । सुधीः जनस्तां कुलकुण्डलिनीं जीवेन जीवात्मना साद्धं लयवशात् लीनां कृत्वा शैवे शिवसम्बन्धीयमोक्षे धामनि नीत्वा ध्याये-

ध्यायेदिष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परां
योगीन्द्रो गुरुपादपद्म-युगलालम्बी समाधौ यतः ॥५२

तदनन्तरं परंबिन्दुमपि तन्मध्यशून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति समुदायार्थः। ततः सोऽहम्भावेन जीवात्म[परमात्म]नोरैक्यं ज्ञात्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापकसम्पूर्ण-ज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः। तदुक्तं श्रीमदाचार्य-

स्वामिना—मकारं कारणं प्राज्ञश्चिदात्मनि विलापयेत्।
चिदात्माऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः ॥
परमानन्दसन्दोहो वासुदेवोऽहमोमिति।
ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥
चिदात्मनि विलीनं चेत् तच्चित्तं नैव चालयेत्।
पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलसमुद्रवत् ॥ इति ॥

इति। 'मकारमि'ति प्रणवपक्षे। अत्र 'कारणं' परंबिन्दुः। 'वासुदेवोऽहमि'ति "वैष्णवं तल्लपन्ती"त्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपक्षे। तेन यो यद्देवतोपासकः, स सोऽहमिति ज्ञात्वा। ॐ इति प्रणवोपासनायाम्। अन्यत्र तत्तन्मन्त्रमयकुण्डलिनीस्वरूपं ज्ञात्वेति बोध्यम्।

तन्त्रान्तरे—किरणस्थं तदग्निस्थं चन्द्रभास्करमध्यगम्।
महाशून्य[मूल्य]मयं कृत्वा * पूर्णस्तिष्ठति योगिराट् ॥

इति। जीवेन सार्द्धं नीत्वेति। पूर्वप्रदर्शितवचनाद् हंस इति जीवात्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमानीय तेन सार्द्धं कुण्डलिनीं नयेत्। लयवशादिति। लयक्रममाह—

त्रिकोणाख्ये तु देवेशि लङ्कारं चिन्तयेत् ततः।
ब्रह्माणं तत्र सञ्चिन्त्य कामदेवञ्च चिन्तयेत् ॥

दिति। "अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानञ्च कर्षति" इत्येतत्क्रमेण यदा प्राणो जीवमाकर्षयति तदैव जीवात्मना सार्द्धं तस्या आनयनम्। कीदृशे? शुक्लपद्मे सहस्रारपद्मे सदनं स्थानं यस्य। परे उत्कृष्टे। अथवा परे स्थानस्वामिनि सर्वेषामधिकारिणि, संहारकारणत्वात्। तां कीदृशीम्? इष्टफलं प्रददातीति इष्टफलप्रदाम्। भगवतीं श्रीकाममाहात्म्यवतीम्। चैतन्यरूपां चेतनास्वरूपाम्। परां प्रकृष्टाम्। गुरोः पादपद्मयुगलालम्बी योगीशः एवंक्रमेण भावयेदिति सम्बन्धः। समाधौ ध्यानधारणादौ यतः। [एतन्मते "शुक्लपद्मसदने" इति "योगीश" इति च पाठः] ॥ ५२ ॥

* "महाशून्ये लयं गत्वा" इति ताराहस्यवृत्तिकारधृतपाठः।

जीवं तत्रैव निश्चिन्त्य प्रणवोच्चारणेन च ।
पदे च गमनं पत्यौ विसर्गेनाशिकामिनि ।। *
घ्राणं संचिन्त्य देवेशि महेशि प्राणवल्लभे ।
डाकिनीं परमाराध्यां शक्तिञ्च भावयेत् ततः ।।
एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गणेश्वरि ।।
तथा—ततश्च पृथिवीं धन्यां गन्धे[न्धं] नीत्वा महेश्वरि ।
आकृष्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगेन्द्रजे ।।
कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।
सोऽहं तु मनुना देवि स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ।।
तथा—तत्कर्णिकायां वरुणं तत्रापि भावयेद् हरिम् ।
युवानं राकिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने ।।
रसनेन्द्रियकूपस्थं जलञ्च कामलालसे ।
एतानि गन्धञ्च शिवे रसं नीत्वा वरानने ।
जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसञ्च मणिपूरके ।।
तथा—तत्कर्णिकायां सुश्रोणि वह्निं संचिन्त्य साधकः ।
तत्र रुद्रः स्वयं कर्त्ता संहारे सकलस्य च ।।
लाकिनीशक्तिसंयुक्तं भावयेत् तं मनोहरम् ।
तत्र चक्षुरिन्द्रियञ्च ध्यात्वा तेजोमयं शिवे ।।
एतद्रसानि सुभगे रूपे नीत्वा महाभगे ।
जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपञ्चाऽनाहते नयेत् ।।
तथा—तत्कर्णिकायां वायुञ्च जीवस्थाननिवासिनम् ।
तत्र योनिमण्डलञ्च बाणलिङ्गविराजितम् ।।
काकिनीशक्तिसंयुक्तं तत्र वायुं त्वगिन्द्रियम् ।।
एतानि रूपं संयुज्य स्पर्शे त्वमलकारिणि ।
जीवं कुण्डलिनीं स्पर्शं विशुद्धे स्थापयेत् ततः ।।
तथा—तत्कर्णिकायामाकाशं शिवञ्च शाकिनीयुतम् ।
वाचः श्रोत्रञ्च आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि ।।

---

* बीजं तत्रैव संचिन्त्यं पाणावादानमेव च ।
पदे च गमनं पायौ विसर्गं नसि कामिनी ।। इति पाठान्तरम् ।

एतानि स्पर्शं शब्दे वै नीत्वा शङ्करि मत्प्रिये ।
जीवं कुण्डलिनीं शब्दञ्चाज्ञाचक्रे निधापयेत् ॥

इत्यन्तं कङ्कालमालिन्याम् । 'त्रिकोणाख्ये' प्रकान्तमूलाधारत्रिकोणे । तन्मध्ये लङ्कार-चिन्तनमिति । एवं प्रणवोच्चारणेन जीवानयनमिति मतान्तरम् । विसर्गनाशिकामिनीति । विसर्ग उपसर्गः, कामोद्वेग इति यावत्, तं नाशयितुं शीलं यस्याः सा कुण्डलिनी । पत्यौ पदे सहस्रदलकमलस्थ-बिन्दुमयशिवे गमनं साधकेन कार्यमिति शेषः । एतानि लङ्कार-ब्रह्म-कामदेव-डाकिनीशक्ति-घ्राणेन्द्रियाणि पृथ्वीं नीत्वा पृथिव्यां विलाप्य पृथिवीं गन्धतत्त्वे विलाप्य जीवात्मानं कुण्डलिनीं गन्धतत्त्वं प्रणवेनाकृष्य सोऽहंमन्त्रेण स्वाधिष्ठाने समानये-दिति शेषः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । जीवं कुण्डलिनीं शब्दतत्त्वमाज्ञाचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्थाहङ्कारे अहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वं हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ प्रकृतिं परबिन्दौ विलापयेत् । तदुक्तं **मन्त्रतन्त्रप्रकाशे**—

अहङ्कारे हरेद् व्योम सशब्दं तन्महत्यपि ।
महच्च सर्वशक्तीनामव्यक्ते कारणे परे ॥
सच्चिदानन्दरूपं यद् वैष्णवं कारणं परम् ।
पृथिव्यादिक्रमात् सर्वं तत्र लीनं विचिन्तयेत् ॥

इति । सर्वशक्तीनामव्यक्ते हिरण्यगर्भाख्य-सूक्ष्मप्रकृतौ महद्धरेत् । प्रकृतिश्च परे परबिन्दु-रूपकारणे हरेदित्यर्थः । अत्र—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्त्याऽतिप्रयत्नतः ।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥

इत्याचार्यविधानात् स्थूलानां सूक्ष्मे लयः । पृथिव्यादिकमनाहतपर्यन्तं, तेषामुक्तक्रमेण लये पृथिव्याश्रितत्वेन पादघ्राणेन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्च-समुदायस्य च पृथिवीस्थाने विलापनम् । एवं जलस्थाने पाणि-रसनेन्द्रिय-जलप्रपञ्चानाम् । वह्निस्थाने पायु-चक्षुरिन्द्रिय-वह्निप्रपञ्चा-नाम् । वायुस्थाने उपस्थ-त्वगिन्द्रिय-वायु-प्रपञ्चानाम् । आकाशस्थाने वाक्श्रोत्रेन्द्रिया-काशप्रपञ्चानां लयः । आज्ञाचक्रे सूक्ष्ममहदहङ्कारादिकं तेषामुक्तक्रमेण कारणे लयः । ततः क्षकाराद्यकारान्तवर्णान् विलोमेन विलाप्य 'स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमि'त्यत्र सर्वमित्युपादानाद् ब्रह्ममात्रावस्थितये आज्ञाचक्रार्ध्वस्थित-पूर्वोपदर्शित-बिन्दुबोधिन्यादि-सकलकारणशरीरमपि विलोमेनाऽऽदिकारणे परंबिन्दौ विलापयेदिति । तत्प्रकारमाह—

सङ्कल्प्यैवं ततो न्यासस्थानाद् वर्णांश्च संहरेत् ।
प्रतिलोमे ले क्ष-लयो लकारस्य हकारके ॥
ह-लयश्च सकारे च सलयश्च षकारके ।

क्रमेणैव-म-पर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः ॥ इति ॥

तथा—तदर्णौ संहरेद् बिन्दौ कलायां तं नियोजयेत् ।

तां नादेनान्तरं नादं नादान्ते संहरेत् पुनः ।

तमुन्मन्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम् ॥

तं पुनर्गुरुवक्त्रे तु योजयेत् साधकोत्तमः ।

ततश्च योजयेद् वर्णान्निलयेत् परमे शिवे ॥ इति ।

'विष्णुवक्त्रे' पुंबिन्दौ ।

सूर्यबिन्दुर्मुखं प्रोक्तमधस्तादिन्दुपावकौ । इत्यादि—

बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृता ।

इत्यादि-वचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्त्रत्वात् ।

नीत्वा तां पुंसि बिन्द्वात्मनि तमथ परात्मन्यथो कालतत्त्वे

तद्वै शक्तौ चिदात्मन्यपि च नयतु तां केवले धाम्नि शान्ते ।

इति केशवाचार्यवचनैकवाक्यत्वाच्च । अत्र स्वस्वकारणे संहरणदर्शनात् नादान्तस्य व्यापकशक्तौ, तामुन्मन्यां, तां समन्यां, तां विष्णुवक्त्रे इति बोध्यम् । एवंप्रकारेण वर्णानां संहरणे षट्चक्राणां संहारः, पद्मदलानां वर्णमयत्वात् । तदुक्तं विश्वसारे—

आदिवर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्त्तितम् ॥

इति । अथ वर्णपद्मोभयसंहरणप्रकारमाह सम्मोहनतन्त्रे—

वादि-सान्तान् दलस्थार्णान् संहरेत् कमलासने ।

तं षट्पत्रमये पद्मे बादिलान्ताक्षरान्विते ।

स्वाधिष्ठाने समायोज्य बोधयेदाज्ञया गुरोः ॥ इत्यादि—

द्विपत्रे हक्षलसिते योजयित्वा ततः सुधीः ।

तदर्णौ संहरेद् बिन्दौ तं कलायां नियोजयेत् ॥

इत्यन्तवचनम् । ततश्च मूलकमले चतुर्वर्णं संहृत्य तत्पद्मं स्वाधिष्ठाने संहरेत् । एवं-क्रमेणाऽऽज्ञाचक्रस्थ-हक्षपर्यन्तं संहृत्य तत्पद्मं बिन्दौ, बिन्दुं बोधिन्याम् एवं पूर्ववत् सर्वं परंबिन्दौ विलापयेदिति । एवञ्चाऽऽज्ञाचक्रसंहरणे तत्कर्णिकास्थ-हाकिनीतरलिङ्ग-प्रणवादीनां निराधारस्थित्यसम्भवात् प्रकृतिपर्यन्त-संहरणानन्तरं तानपि परंबिन्दौ संहरेत् । शुद्धपद्मसदने किम्भूते ? मोक्षे धामनि मुक्तिसम्पादकस्थाने इत्यर्थः । योगीन्द्रं विशेषयति—गुरुपादपद्मयुगलालम्बीति । गुरूपदेशेनैव सर्वसिद्धिरित्यतस्तत्पदाश्रितः सन्निति भावः । समाधौ यत इति । समाधिलक्षणमाह कुलार्णवे—

यदत्र नात्र निर्भासः स्तिमितोदधिवत् स्मृतम् ।

[कुण्डलिन्या मूलाधारे प्रत्यावर्त्तनप्रकारः]

लाक्षाभं परमामृतं परशिवात् पीत्वा पुनः कुण्डली
नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विशेत् सुन्दरी ।
तद्दिव्यामृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद् दैवतं
योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्माण्डभाण्डस्थितम् ॥ ५३

स्वरूपशून्यं यद् ध्यानं तत् समाधिर्विधीयते ॥

तथान्यत्र—समत्वभावना नित्यं जीवात्म-परमात्मनोः ।
समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ इति ॥

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्मिन् यतः तदभ्यासयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२

उक्तप्रकार-सकलयोगचिन्तनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह—लाक्षाभमिति । अस्यार्थः—कुण्डलिनी सुन्दरी परशिवात् परमामृतं पीत्वा नित्यानन्दमहोदयान्निःसृत्य कुलपथात् चित्रिणीनाड़ीमध्यस्थ-ब्रह्मपथं प्राप्य मूले मूलाधारे पुनः प्रविशेदित्यन्वयः । पीत्वेति पूर्वोक्त-तत्तद्ध्यानानन्तरं शिवशक्त्योः सामरस्यं विभाव्य सामरस्यानन्देन परशिवादुत्पन्न-परमामृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत् । तत् तर्पणामृतं पीत्वेत्यर्थः ।

साङ्गत्यं तु तयोः कृत्वा पाययित्वा परामृतम् ॥

इति पूर्वोक्तवचने 'पाययित्वे'त्यनेन पानकार्यप्रेरणबोधनात् ।

अमृतं विशेषयति—लाक्षाभमिति । अलक्तरसवद्रक्ताभमित्यर्थः । नित्यानन्द-महोदयादिति । नित्यानन्दस्य महोदयो महाप्रकाशो यत्र तस्मादित्यर्थः । मूले—विशेदिति । येन प्रकारेणोत्तानं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे आनयनम् । तेन यदा लिङ्गादि-भेदक्रमेणोर्ध्वं गच्छति तदा तद्रूपेणैव पुनराधारमायाति । तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसा ।

लाक्षाभमिति । इदानीमस्या आगमनं स्वस्थाने इति तदाह । सा कुण्डलिनी पूर्णानन्दस्य महान् उदयो यस्मात् परमशिवात् सदाशिवात् परमामृतं पीत्वा तेनैव कुलपथेन मूले मूलाधारपद्मे । सा कीदृशी ? सुन्दरी । अमृतं कीदृशम् ? लाक्षाभं रजःसम्बन्धात्, ईदृशी भावनैव कर्त्तव्या, महाग्रन्थोक्तत्वात् । अतो योगी ध्यानपरम्पराक्रमेण ज्ञातया तद्दिव्यामृतधारया स्थिरमतिः सन् ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं सर्वदैवतं सन्तर्पयेत् ॥ ५३ ॥ [अस्मिन् पद्ये "पूर्णानन्दमहोदयादि"ति पाठः]

[षट्चक्रयोगक्रमज्ञानफलम्]

ज्ञात्वैतत् क्रममुत्तमं यतमना योगी यमाद्यैर्युतः
श्रीदीक्षागुरु-पादपद्म-युगलामोदप्रवाहोदयात् ।

अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणी ॥

इति । अत्र श्लोके—'रसाम्नायमहसे'ति । आम्नायते कथ्यते विधीयत इति यावत्, तेनाम्नायो विधानम् । महः प्रकाशः । 'पुन'रित्यनेन पूर्वरूपरसविधानप्रकाशेन स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य इत्यर्थात् तथा प्रतीयते । लयक्रमेण गमने तु पुनः सृष्टिक्रमेणाऽऽगमनम् ।

तदुक्तं यथा—ततः सा कुण्डली शक्तिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी ।
पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्याधारपङ्कजे ॥

इति । तथा भूतशुद्धिप्रकरणे—

परात्मनः पृथिव्यादि तद्वत् तत्त्वानि च क्रमात् ।
जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमात् ॥ इति ॥

विशेषस्तु—प्रकाशमाना प्रथम-प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमाना ॥ इति ॥

तदनन्तरं तद्दिव्यामृतधारया पूर्वदर्शित-शिवशक्तिसामरस्योत्पन्न-परमामृतस्य ब्रह्मरन्ध्राद् मूलाधारपर्यन्त-गलितधारया । अत एवोक्तं तृतीयश्लोके—"ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशम्" इति । स्थिरमतिः स योगी । दवतमिष्टदैवतं षट्चक्रस्थ-डाकिन्यादिदैवतं च संतर्पयेदित्यर्थः ।

तेनाऽमृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।
षट्चक्रदेवतास्तत्र संतर्प्याऽमृतधारया ॥

इति पूर्वोक्तवचनात् । अमृतधारां विशेषयति—योगपरम्पराविदितयेति । योगस्य गुरूपदेशपरम्पराप्राप्तत्वाद् योगपरम्परेत्युक्तिरिति भावः । तेन गुरूपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः । अमृतं विशेषयति—ब्रह्माण्डभाण्डस्थितमिति । ब्रह्माण्डस्य भाण्डमाधारपात्रं कुण्डलिनी, तस्याः सर्वेषां योनिरूपत्वात् तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ५३

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमाह—ज्ञात्वैतदिति । श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयादिति । आमोद आनन्दस्तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोत्तरोत्तरसम्बन्धस्तेन नित्यानन्द

ज्ञात्वैतदिति । एतदुक्तं क्रमं ज्ञात्वा संयतमनाः सन् योगी जनो यमाद्यभ्यासेषु श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् संसारे न हि जन्यते । न हि कदा संक्षये संक्षीयते ।

संसारे न हि जन्यते न हि कदा संक्षीयते संक्षये
नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामग्रणीः ॥ ५४

[षट्चक्रश्लोकाध्ययनफलम्]

योऽधीते निशि सन्ध्ययारथ दिवा योगी स्वभावे स्थितो
मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धञ्च गुप्तं परम्।
श्रीमत् श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बी यतान्तर्मना-
स्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चेतो नरीनृत्यते ॥ ५५

इति यावत्, तस्योदयो यस्मात् तादृशपादपद्मयुगलाज् ज्ञात्वेत्यर्थः। दीक्षागुरुरिति। प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च तद्ग्रहणम्। तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञातव्यम्।

अत एवोक्तम्—मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत्।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥

इति। नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति। नित्यानन्दधारारूप-हर्षयुक्त इत्यर्थः। सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामग्रगण्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

षट्चक्रश्लोकाध्ययनफलमाह—योऽधीत इति। स्वभावे स्थित आत्मभावे नियुक्त इत्यर्थः। यतान्तर्मना इति। यतं योगाभ्यासेन स्थिरीकृतमन्तरात्मनि मनो येन तादृश इत्यर्थः। स्पष्टमन्यत ॥ ५५ ॥

इति श्रीपूर्णानन्दयतिविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-
षट्चक्रविवरण-श्लोकार्थपरिष्कारिण्या-
मष्टमं प्रकरणं समाप्तम्

प्रलयेऽपि तस्य क्षयो नास्तीत्यर्थः। स कीदृशः? पूर्णानन्दपरम्परया प्रमुदितं स्वान्तर्यस्य स तथा। सतामग्रणीरपि भवति ॥ ५४ ॥ [अत्र मते "पूर्णानन्दपरम्पराप्रमुदितस्वान्तः" इति पाठः]

योऽधीते इति। अथैतत् सुगुप्तक्रमं यः स्वीयभावस्थितः सन् निशि सन्ध्ययोर्दिवा अधीते तस्याऽवश्यमेव अभीष्टदैवतपदे चित्तं मुहुर्नृत्यति। यतं निश्चलम् अन्तर्मनो यस्य स तथेति ॥ ५५

इति षट्चक्रभेदटिप्पणी समाप्ता

विश्वनाथकृता

षट्चक्रविवृतिः

॥ * ॥ श्रीश्रीगुरवे नमः ॥ * ॥

[प्रतिज्ञा]

टीका श्रीविश्वनाथेन नत्वा संतन्यतेऽम्बिकाम् ।
कैवल्य-कलिका-तन्त्र-द्वितीय-पटलस्य च ॥

बुद्धरूपी परमेश्वरो वशिष्ठाय कुलभावमुक्त्वा कुलाचारं विना तस्मिन् नाधिकारः, अतस्तदुपदेष्टं गुरुसम्मानपूर्वकमाह—यज्ज्ञातेनेत्यादि। तथाच कालिकापुराणे—

यः पूजयेद् वामभावैर्न तस्य ऋणशोधनम् ।
पितृ-देव-नरादीनां जायते च कदाचन ॥
सोऽभ्यस्य त्रिपुरायोगं तेन योगेन संयुतः ।
जायते यदि सुप्राज्ञस्तदा मोक्षमवाप्नुयात् ॥—(७४।१३३-३४)

'त्रिपुरायोगं' कुण्डलिनीयोगं, कुण्डलिन्याः सर्वदेवात्मकत्वात्। उक्तं—"सर्वदेवमयी सा हि" इति ॥ * ॥

[इड़ादिनाड़ीत्रयनिरूपणम्]

मेरोर्मेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे क्रोड़े शशिमिहिरशिरे इड़ापिङ्गलानाड्यौ। "मेरुदण्ड-बहिःपार्श्वे चन्द्रसूर्यात्मके" इति मायातन्त्रात्। तयोः स्थितिप्रकारमाह टीकाकार-धृततन्त्रे—वाममुष्कात् तु सम्भूता नाड़ी दक्षिणगामिनी ।

सुषुम्णाकलिता जाता वामभागं समाश्रिता ॥
हृद्गता दक्षभागस्था जत्रुमध्यं समाश्रिता ।
वामं तु नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥
नाड़ी दक्षिणमुष्कात् तु सञ्जातोत्तरगामिनी ।
सुषुम्णाकलिता जाता भागं दक्षिणमाश्रिता ॥
हृद्गता वामभागस्था जत्रुमध्यं समाश्रिता ।
दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

चापाकृतिर्भूत्वा दक्षिणगामिनी उत्तरगामिनीति ध्येयम्। मध्ये नाड़ी सुषुम्णेति। मध्ये मेरुदण्डस्य मध्यस्थविवरे।

मेरुदण्डबहिःपार्श्वे चन्द्रसूर्यात्मिके शिरे ।
मध्ये सुषुम्णा.......................... ॥

इति मायातन्त्रात् । स्पष्टमाह सारसमुच्चये—

या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता हारनीहारगौरी
सौधीं धारां नमोऽम्भोरुहकुहरविधोः संस्रवन्तीं वहन्ती ।
तस्या वज्राख्यनाड्याः खगमुदरदरीमध्यगं यो विदध्यात्
तस्या ब्रह्माण्डभाण्डप्रलयमपघनं स्याद् घनं मृत्युमृत्योः ॥

सा कीदृशी ? हारनीहारगौरी मुक्ताहारनीहारगौरी । "गौरोऽरुणे सिते पीते" इत्यमरः । एतेन सुषुम्णान्तर्गताया वज्राया मेरुदण्डान्तर्विवरगतात्वकथनेन सुषुम्णाया अपि मेरुदण्डान्तर्विवरगतात्वसिद्धिः । यद्वा—[या] मुण्डाधारदण्डे यदन्तरविवरं तत्र [विवर]गता, अर्थात् सुषुम्णाया विवरगता ।

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीय-विना-बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

इत्यमरः । एवञ्च 'सुषुम्णाकलिते'ति परम्परया आश्रितेत्यर्थः । यद्वा—तत्र तत्र स्थाने मेरुदण्डं भित्त्वा सुषुम्णाकलिता इत्यर्थः । गौतमीयेऽपि—

विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं मुने ।
चन्द्रसूर्याग्नितेजोभिर्जीवब्रह्मैक्यरूपकम् ॥
तिस्रः कोट्यस्तदर्द्धेन शरीरे नाड्या मताः ।
तासु मुख्या दश प्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यवस्थिताः ॥
प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
इड़ा वामे स्थिता नाड़ी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ॥
शक्तिरूपा तु सा नाड़ी साक्षादमृतविग्रहा ।
दक्षिणे या पिङ्गलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ॥
सर्वतेजोमयी सा तु सुषुम्णा वह्निरूपिणी ।

मेरुदण्डे मेरुदण्डान्तरविवरे । शारदायामपि—

षण्णवत्यङ्गुलायामं शरीरमुभयात्मकम् ।
गुदध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः ॥
तस्माद् द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ।
नाड्यस्तत्र समुद्भूता मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥
इड़ा वामे स्थिता नाड़ी पिङ्गला दक्षिणे मता ।

तयोर्मध्यगता नाड़ी सुषुम्णा वंशमाश्रिता ॥
पादाङ्गुष्ठद्वये याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः ।
ब्रह्मस्थानं समापन्ना सोमसूर्याग्निरूपिणी ॥

भट्टाः—शिफाभ्यां मूलाभ्याम् । शिरसा अग्रभागेन । वंशं पृष्ठवंशम् आश्रित्य विवरगतात्वमुक्तम् । या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगतेत्यनेनाहुः । तन्त्रान्तरे तु—

व्योम प्रोद्भिद्य नासाग्रे गतौ चन्द्र-दिवाकरौ ।
अधोवक्त्रं महापद्मं क्रोड़ीकृत्य सुषुम्णया ॥
व्याघुट्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तद् गता ।
ऊर्ध्वं भित्त्वा तु लिङ्गं वै इतरान् पुष्करान् तथा ॥
बहिरुद्गमनाकाङ्क्षाकाङ्क्षिणी मोक्षदायिनी (?) ।
जीवेनाहतसम्बन्धात् स्थिता सप्तमसंन्नि[वि]धौ ॥

तद् गता सुषुम्णायां गता (1) । सा तु तत्समदेशं गता, लिखिष्यमाणाविरोधात् (2) । अत एव "सप्तमसंन्नि[वि]धौ" इत्युक्तम् । नासिकामध्यं नासिकाद्वयमध्यस्थानं न तु नासिकाद्वयमध्यं गता तत्र इड़ापिङ्गले गते । अत एव "कुम्भयेच्च सुषुम्णया" इति सङ्गच्छते । त्रितयेति । यतः सोमसूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । सुषुम्णा कादृशी ? स्मेरं प्रस्फुटितं तथाच प्रस्फुटितकनकधूस्तूरपुष्पमिव ग्रथितं वपुर्यस्याः सा तथा । यथा कनकधूस्तूरपुष्पस्य मध्ये अन्यत् पुष्पम् एवम्भूतग्रथित-तमवपुरिति भावः । केचित् तु—ग्रथिततमवपुरिति पाठमाहुः । कुतः सुषुम्णा उत्पन्ना तदाह—कन्दमध्यादिति । कन्दरूपमाह

शारदायाम्—गुदध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः ।
तस्माद् द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ॥
तत्र नाड्यः समुद्भूता············इत्यादि ।

गोरक्षसंहितायान्तु—ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥

इत्युक्तम् । कन्दयोनिः कन्दरूपोत्पत्तिस्थानं, नाड़ीनामित्यर्थः । वज्राख्यां नाड़ीमाह—वज्राख्येति । मेढ्रदेशात् लिङ्गमूलात् शिरःपर्यन्ता इत्यर्थः । कुत्र सा ? तदाह । अस्या मध्ये सुषुम्णाया मध्ये ज्वलन्ती उज्ज्वलन्तीत्यर्थः । "मध्यमं चावलग्नञ्च मध्योऽस्त्री" इत्यमरः । मायातन्त्रेऽपि—मध्ये सुषुम्णा तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ॥ इति ॥ * ॥

——०——

(1) Or—सुषुम्नात्र (2) Or—लिखिष्यामः न विरोधात् ।

[चित्रिणीनाड़ीस्थितिः]

चित्रानाड़ीमाह—तन्मध्य इत्यादिना। तन्मध्ये वज्रामध्ये। प्रणवविलसिता आज्ञाचक्रस्थप्रणवाधारत्वात्। सा कीदृशी ? सकलसरसिजान् भित्त्वा एतत्पद्मग्रथनरचनया देदीप्यते। पद्मान् किम्भूतान् ? मेरुमध्यान्तरस्थान् मेरुमध्ये यदन्तरं विवरं परम्परया तत्स्थान्।

मध्ये सुषुम्णा तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः।
तन्मध्ये चित्रिणी सूक्ष्मा बिसतन्तुसहोदरा।
मूलमूलात् सहस्रारस्तदन्तर्ब्रह्मनाड़िका॥

तथा—मूलादिषट्सरोजातं चित्रिणीग्रथितं प्रिये।
लिङ्गाधोर्ध्वनाभिबुक्ककण्ठभ्रूमध्यदेशजम्॥

इति मायातन्त्रात्। 'मूलमूलात् सहस्रार'स्तन्मूलाधारमूलात् सहस्रार इति। तथाच सहस्रारं चित्रिण्या ग्रथितम्। अत्र च—

तस्या मध्ये विचित्राख्या अमृतस्राविणी शुभा।
सर्वतेजोमयी सा तु योगिनोहृदयङ्गमा।
विसर्गाद् बिन्दुपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः॥

इति गौतमीयवचनस्य बिन्दुपर्यन्तम् इन्दुपर्यन्तमिति वा पाठः। ललाटस्थबिन्दुपर्यन्तम् इन्दुपर्यन्तं वा व्याप्य सहस्राराधोदेशपर्यन्तगा तद्वतीत्यर्थो बोध्यः। केन चित्रायां पद्मानि सन्ति तदाह तन्त्रचूड़ामणौ—

तयैव ग्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम्।
कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम्॥

'तयैव' चित्रयैव। 'पद्मं' मूलादिषड़िति शेषः। 'पद्मपञ्चकं' स्वाधिष्ठानादिपञ्चकम्। कलिकाकाररूपेण ग्रथितमिति सामान्यत उक्त्वा विशेषरूपेणोक्तम्। एतेन मूलाधारपद्मं विकसितम्। एवं समस्तपद्मान्यधोमुखान्येव। तदुक्तं कौलिकतन्त्रे ताराकल्पे—

सप्तपद्मं मयैवोक्तं सुषुम्णाग्रथितं प्रिये।
अधोवक्त्रादिमान्तश्च(?) नाख्येयं यस्य कस्यचित्॥

येन तस्याश्चित्रात्वं तदाह श्रीक्रमे—

तस्याश्चान्तर्गता तिष्ठेत् चित्राख्या योगिवल्लभा।
पञ्चवर्णोज्ज्वला देवि पञ्चभूतप्रकाशिनी।
पञ्चदेवाः पर्वलग्नाः सप्तान्या नाड़्यो मताः॥

अन्यत्रापि—ब्रह्मा जनार्दनो रुद्र ईश्वरश्च सदाशिवः।
चित्राख्यनाड्यन्तरस्थाः पञ्चभूताधिदेवताः॥

अत्र पञ्चभूतानां पञ्चाधिदेवता उक्ताः। भ्रूमध्ये तु परशिवोऽस्ति, लिखिष्यमाणवचनात्॥

[ब्रह्मनाडीनिरूपणम्]

ब्रह्मनाड़ीमाह—तस्यान्तरिति। तस्यां चित्रायां तद्ब्रह्मनाड़ी प्रसिद्धब्रह्मनाड़ी। हरमुखकुहरात् मूलाधारस्थ-स्वयम्भूलिङ्गमुखविवरात्। आदिदेवान्तसंस्था ब्रह्मपर्यन्ता। मायातन्त्रेऽपि—"शिरा स्याद् ब्रह्मपर्यन्तमि"त्यादि। विद्युन्मालेव विलासो यस्याः सा। पद्मसूत्रतुल्या, अतः सूक्ष्मा। शुद्धज्ञानिनः प्रबुध्यन्ते ज्ञायन्ते यया सा तथा। अमृत-स्राविणीत्वात् सकलसुखयुता। भावो मनोधर्मः, स्वभावः आत्मधर्मः, शुद्धो भावः स्वभावो यस्याः सा इति पञ्चम्यन्तबहुव्रीहिः। "भावो हि मानसो धर्मः" इत्युक्तेः। येन द्वारेण कुण्डलिन्या ब्रह्मणि गमनं तद् द्वारमाह—ब्रह्मद्वारमिति। तदास्ये ब्रह्मनाड्या आस्ये।

मूलाधारात् सहस्रारस्तदन्तर्ब्रह्मनाड़िका।
शिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तं तदन्तर्द्वारमुत्तमम्॥

इति मायातन्त्रात्।

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनावृत्य तिष्ठति।
येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम्।
मुखेनाच्छाद्य तद् द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी॥

इति गोरक्षसंहितावचनाच्च। सुधेति सुधाकणस्रुतिप्रदेशं ग्रन्थिस्थानम्। एतद्द्वारं सुषुम्णाया नाड्या वदनं धीरा वदन्ति॥ * ॥

[मूलाधारपद्मनिरूपणम्]

आधारपद्ममाह—अथेत्यादिना।

षण्णवत्यङ्गुलायामं शरीरमुभयात्मकम्।
गुदध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः।
तस्माद् द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम्॥

इति शारदोक्तकन्द एव मुख्यनाड़ी एव ग्रन्थिस्तदूर्ध्वं ध्वजाधः सुषुम्णास्यलग्नम्। तथा च

मायातन्त्रे—मुख्यनाड़ीत्रयं ग्रन्थेरूर्ध्वं वज्राध ईश्वरि।
रक्तवर्णो वेदवर्णो मूलाधारोऽप्यवाङ्मुखः॥

इति। उद्यत् प्रस्फुटितम्।

तयैव ग्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम्।
कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम्॥

इति वचनात्। पूर्वमेव व्याख्यातं तत्। सुवर्णाभवर्णैरिति। तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिसान्तानि संस्मरेत् ।

द्रुतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥ इति ॥

सारसमुच्चये षट्सु पद्मेषु वर्णा बिन्दुयुक्ता उक्ता ग्रन्थगौरवभिया नात्र प्रकटिताः ॥ ❀ ॥

[धरामण्डलस्वरूपम्]

चतुष्कोणचक्रमिति । तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ॥ इति ॥

तथा तन्त्रान्तरे—भूगृहं चतुरस्रं स्यादम्भोवज्रविभूषितम् ॥ इति ॥

धरायाः स्वबीजमिति । तथाच शारदायाम्—

वृत्तं दिवस्तत् षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः ।

त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दुसंयुतम् ॥

अम्भोजमम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम् ।

तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ।

वर्णैः स्वैरङ्कितान्याहुः स्वस्वनामावृतान्यपि ॥ इति ।

तत्तद्भूतसमवर्णानि मण्डलानि । तथा स्वैर्वर्णैः ह-य-र-व-ल-वर्णैर्युक्तानि । तथा स्वस्वनामावृतानि पृथिव्यादीनां स्वस्वनामावृतानीत्यर्थः । एतदनुसारेण सर्वेषु पत्रेषु स्वस्वबीजानि ज्ञेयानि ॥ * ॥

[धराबीजध्यानम्]

चतुर्बाहुरिति । अत्र पद्मे ब्रह्मास्तीत्याह—तदङ्क इत्यादिना । नवीनार्कतुल्यप्रकाशो रक्तवर्णः सृष्टिकारी ब्रह्मा चतुर्बाहुयुक्तः । चतुर्भागवेदो मुखाम्भोजलक्ष्मीर्यस्य स तथा ॥*॥

[डाकिनीशक्तिनिरूपणम्]

अत्र डाकिनी शक्तिरस्तीत्याह—वसेदत्रेति । तथाच भट्टधृततन्त्रे—

मूलाधारं ब्रह्मणः स्थानमेतत् सौवर्णाभं डाकिनी देवताऽत्र ।

इति । एषा डाकिनी अनेकसूर्यप्रकाशा । अतिशयरक्ता इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे—

रक्तां रक्तत्रिनेत्रां पशुजनभयकृच्छूलखट्वाङ्गहस्तां

वामे खड्गं दधानां चषकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्राम् ।

इति । शुद्धबुद्धेः प्रकाशं वहन्तीत्यन्वयः ॥ * ॥

[त्रैपुरत्रिकोणस्वरूपम्]

मध्ये अवान्तरदेवतादिकमभिधाय प्रकृतमाह—वज्राख्येति । वज्राख्याया वक्त्रदेशे । सामीप्ये सप्तमी, अधोभागे इति यावत् ।

मुख्यनाड़ीत्रयं ग्रन्थेरूर्ध्वं वजाध ईश्वरि ! ।

इति मायातन्त्रात् । कर्णिकामध्यसंस्थं त्रैपुराख्यं त्रिकोणम् । तत् कामरूपाख्यं त्रिकोणम् । कन्दर्पो वह्निः समन्ताद् भ्रमति । नाम प्रकर्षे । जीवेशो वायुश्च निवसति । तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ।
तन्मध्ये योनिमध्ये च वह्निवाय्वोः समाश्रये ॥ इति ॥

श्रीक्रमेऽपि—कर्णिकायां स्थिता योनिः कामाख्या परमेश्वरि ।
अपानाख्यं हि कन्दर्पमाधारे तत्त्रिकोणके ।
स्वयम्भूलिङ्गं तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं प्रिये ॥ इति ।

रुद्रयामलेऽपि—भ्रमद्योनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम् ।
ज्वलत्कालानलप्रख्यं तड़ित्कोटिसमप्रभम् ॥ इति च ।

तदेवाह—जीवेश इत्यादिना । बन्धूकपुष्पसमूहमभिहसन् तदधिकरक्तवर्ण इति भावः । "बन्धूको बन्धुजीवकः" इत्यमरः । "आधारे तत्त्रिकोणके" इत्युक्तत्वात् । तथा—

मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मिके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गस्तु कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

इति गौतमीयात् । तथा—

अधोमुखो लिङ्गरूपी हेमाभो भ्रमणे रतः ॥ इति ॥ * ॥

[स्वयम्भूलिङ्गस्वरूपम्]

पुनरपि मायातन्त्राच्चाह—तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपि स्वयम्भूलिङ्गम् द्रुतसुवर्णकलाकोमल इति । सुवर्णवर्णयोगित्वात् कोमलत्वाच्च तथाभिहितम् । पश्चिमास्यः अधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाश्यते यः स तथा । प्रथमकिसलयाकाररूपो नूतन-पल्लवाङ्कुराकारः । विद्युदिति । तथाच पूर्णचन्द्राद्धिकरससमूह इत्यर्थः । स्निग्धसन्तानं स्निग्धसमूहं हसतीति स्निग्धसन्तानहासी । काशीवासीत्यादिविशेषणम् । सरितामावर्त्तश्चक्र-वज् जलानां भ्रमणं तद्रूपप्रकाशो यस्य स तथा । "स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः ॥*॥

[कुण्डलिनीशक्तिस्वरूपम्]

तल्लिङ्गं सार्द्धत्रिवलयेनावेष्ट्य कुण्डलिनी शक्तिरस्तीत्याह—तस्योर्ध्वे इत्यादिना । बिसतन्तुसोदरतुल्या सा चासौ कला प्रकृतिश्चेति सा तथा । अतः सूक्ष्मा । नवीन-चपलामाला तस्या विलसनशोभया सह आस्पदमास्पर्द्धा यस्याः सा तथा । "तड़ित् सौदामिनी विद्युच्चञ्चला चपलापि च" इत्यमरः । सुप्ता निद्रिता शिवोपरि लसन्ती

सार्द्धत्रिवृत्ता आकृतिः शरीरं यस्याः सा तथा। सा तु अधोवक्त्रा। यथा श्रीक्रमे—

अधोवक्त्रा स्थिता देवी ऊर्ध्वपुच्छातिशोभना।
अत्र विद्युल्लताकारा कुण्डली परदेवता॥
परिस्फुरति सर्वात्मा सुप्ता हि भुजगाकृतिः।
ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनावृत्य तिष्ठति॥
येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारं मनोमयम्।
मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी॥
मस्तके मणिवद् भिन्ना स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनी॥ इति।

योगान्तरेऽपि—मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं कुण्डलीशक्तिरुज्ज्वला।
निद्रावशगता देवी प्रसुप्तभुजगोपमा॥ इति।

तथा मायातन्त्रेऽपि—सार्द्धत्रिवलयानन्दा नन्दिता भास्करप्रभा॥ इति॥

कूजन्तीति। उत्थिता सतीति शेषः। तथा च तन्त्रान्तरे—

झिल्लीवाऽव्यक्तमधुरा कुजन्ती सततोत्थिता॥ इति॥

कोमलकाव्यै[वाक्यै]र्वाचं कूजन्तीत्यर्थः।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्।
वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः॥

इति शारदोक्तेः। तत् चैतन्यम्। श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन वायुना यथा जगतां जीवः जीवात्मा हंसः धार्यते। [तदुक्तं—]

विभर्त्ति कुण्डलीशक्तिरात्मानं हंसमाश्रिता।
हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणो नाड़ीसमा[पथा]श्रयः॥
आधारादुद्गतो वायुर्यथावत् सवदेहिनाम्।
देहं प्राप्य स्वनाड़ीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः।
द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः॥ इति।

भट्टाः—कुण्डली शक्तिरात्मानं परमात्मानं बिभर्त्ति तद्योगभागिनी भवतीत्यर्थः। कीदृशी? हंसं जीवात्मानमाश्रिता जीवाधिष्ठाना सतीत्यर्थः। हंसः प्राणाश्रयः, प्राणवायुसमाश्रयः इत्यर्थः। प्राणो नाड़ीसमाश्रयः। कथं तस्य नाड़ीसमाश्रयत्वम्? इत्यत आह—आधारादिति। प्रयाणं कुरुते इति प्राण इति प्राणपदव्युत्पत्तिरपि दर्शितेत्यन्तेनाहुः।

दक्षिणामूर्त्तौ तु—उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम्।
तस्मात् प्राणस्तु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः॥
षटशतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः।

अहोरात्रं चरेद् वायुः स जपो मोक्षदायकः ॥

इति। अन्यत्रापि—सः कारेण बहिर्याति हंकारेण विशेत् पुनः ॥

इति। प्रोद्दामदीप्तश्रेणी (?) ॥ * ॥

[परशक्ति-स्वरूपम्]

तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा नाम्नी शक्तिरुच्यते—तन्मध्ये इत्यादिना। परमा उत्कृष्टा। परा परानाम्नी अतिसूक्ष्मा। तथाच भट्टधृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मता ॥ इति ॥

सा एव परमात्मस्वरूपा। तथा च श्रुतिः—

तस्याः शिखाया मध्ये तु परमा सा व्यवस्थिता ॥ इति ॥

नित्या ध्वंसप्रागभावरहिता। आनन्दपरम्परा आनन्दसमूहयुक्ता। अतिचपलायमाना विद्युल्लता इव लसन्ती दीधितिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा। यस्याः कलायाः प्रभया ब्रह्माण्डादि-कटाहान्तं जगत् शरीरं भासते सा विजयते। नित्यज्ञानस्य उदयो यस्यां सा ॥ * ॥

काव्यबन्धैर्वाक्यैर्बृहस्पतीन् सेवते। गौरवे बहुवचनम् ॥ * ॥

[स्वाधिष्ठानचक्र-स्वरूपम्]

स्वाधिष्ठानाख्यपद्ममाह—सिन्दूरेत्यादिना। अङ्गच्छदैः षट्पत्रैः विद्युत्प्रकारैर्वाद्यैः पुरन्दरान्तैर्वादिलान्तैः सबिन्दुकं परिवृतं पद्मम्। तथा च मायातन्त्रे—

तदूर्ध्वे तु महेशानि स्वाधिष्ठानमृतुच्छदम्।
रक्तवर्णं कर्णिकायामब्जमर्द्धेन्दुसंयुतम्।
मण्डलं वारुणं देवि तदूर्ध्वे मणिपूरकम् ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्त्तौ—स्वाधिष्ठाने विद्रुमाभे बादिलान्तानि संस्मरेत्।
विद्युत्पुञ्जसमाभानि विद्युद्भासितमस्तके ॥

इत्यादि। विशदप्रकाशं शुक्लवर्णम्। शारदायाम्—"तत्तद्भूतसमाभानी"ति प्रागुक्तम्। अम्भोजं षड्दलपद्मम् अर्द्धचन्द्रयुतम्। वं बीजं मकराधिरूढम्, "स्वाधिष्ठानं विष्णुगेहं प्रदिष्टं बालार्काभं राकिणी देवतात्र" ॥ इति वचनात् ॥ * ॥

[विष्णुस्वरूपम्]

तस्याङ्के इत्यादि। नीलद्युतिरूपां मनोज्ञश्रियं शोभाम् आदधानः। गौतमीये—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः। इति।

नीलाम्बुजोदरसदृशी कमनीयता शोभा यस्याः सा। नानायुधेति। तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

श्यामां शूलाब्जहस्तां डमरुकसहितां तीक्ष्णटङ्कं वहन्तीं

देवीं रक्तत्रिनेत्रां द्वितयदललसद्दंष्ट्रदन्तप्रभाभिः । इति ।

स मोहाद्भुतान्धकारसमूहे भानुतुल्यस्तन्नाशको भवतीति । सुधेति अमृततुल्यकाव्यसमूह-सम्पत्तिं भजन्ते । अत्र पश्यन्ती शक्तिरस्ति । प्रमाणं विशुद्धपद्मव्याख्याने लिखिष्यते ॥*॥

[मणिपुरपद्मस्वरूपम्]

मणिपूरपद्ममाह—तस्योर्ध्वे इत्यादिना । तथाच—

मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते । इति ।

नीलवर्णे नीलवर्ण-डादिफान्तवर्णैर्युक्ते । तथा च दक्षिणामूर्त्तौ—"सुनीले मणिपूरके । डफान्तानि महानीलप्रभानि परिचिन्तयेदि"ति । वह्नेर्मण्डलं बीजं चाह—वैश्वानरस्ये-त्यादिना । वैश्वानरस्य वह्नेर्मण्डलं रक्तवर्णं त्रिकोणम् । तद्बाह्ये त्रिभिः स्वस्तिकैर्दकारा-कारैर्युक्तम् । मायातन्त्रे—

दशपत्रं पयोजातं कर्णिकायां महेश्वरि ।

वाह्नेयं मण्डलं रक्तं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥ इति ।

स्वबीजं रेफः । "वर्णैः स्वै रञ्जितान्यासन्" इति प्रागुक्तेः प्रातःसूर्यसमरक्तवर्णम् । मणिपूरं तु नीलं, "रुद्रस्थानं लाकिनी देवतात्रे"ति वचनात् । तामाह—रुद्रमूर्त्तिरित्या-दिना । शुद्धसिन्दूररागः अतिशयरक्तवर्णः । वेदबाहूज्ज्वलाङ्गीत्यादि । तदुक्तं तन्त्रे—

कृष्णां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनसहितां कुब्जिनीमुग्ररूपां

वज्रं शक्तिं सदण्डामभयवरकरां दक्षवामे दधानाम् ।

इत्यादि । ज्ञानेति । ज्ञानसमूहेन सह लक्ष्मीस्ताम् ॥ * ॥

[अनाहतपद्मस्वरूपम्]

अनाहतपद्ममाह—तस्योर्ध्वे इत्यादि । बन्धूकपुष्पकान्तिस्वरूपरक्तवर्णं कादिठान्तैः द्वादशवर्णैः सिन्दूरवर्णैर्युक्तम् । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

पिङ्गवर्णे महावह्निकलिकाभानि संस्मरेत् ।

कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ॥ इति ।

तन्मध्ये षट्कोणपद्मं वायुमण्डलम् । तथाच मायातन्त्रे—

अनाहतं द्वादशारं रक्ताभं हृदि सुव्रते ।

तन्मध्ये पावनं पद्मं षट्कोणं धूम्रवर्णकम् ॥ इति ॥ * ॥

[वायुबीजस्वरूपम्]

वायुबीजमाह—तन्मध्ये इत्यादिना । पवनाक्षरं यं । प्रमाणमाधारपद्मव्याख्याने उक्तम् । धूसरं ईषत् पाण्डुरम् । हस्तचतुष्टययुक्तं कृष्णसाराधिरूढम् । "रक्तमनाहत-

मीश्वरगेहन्तु काकिन्यपीहोक्ता" इति वचनात्। तदेवाह—तन्मध्ये करुणानिधानमित्यादिना। ईशाभिधमीश्वरनामानम्। हंसाभं सूर्यप्रभम्। अभयवरदपाणिद्वययुक्तम्। तत्र काकिनी नवतडित्पीता गौरवर्णा त्रिनेत्रा पाशकपालवराभयान् चतुर्भिर्भुजैः बिभ्रती। कङ्कालेति अस्थिमालाधरा। "स्यात् शरीरास्थि कङ्कालः" इत्यमरः। तथाच तन्त्रे—

························काकिनी मेघ(द)संस्थाम्।
पाशं शूलं कपालं डमरुमपि करैर्धारिणीं पीतवर्णां
दध्यन्ने सक्तचित्तां स्ववयवनमितां वारुणीसक्तचित्ताम्॥

शूलडमरुस्थाने वराभयं तथा अस्थिमालेति तन्त्रान्तरे उक्तम्।

वाणलिङ्गं तु तन्मध्येऽधोमुखे शक्तिके इति।

त्रिस्त्रिकोणयुक्ते इति क्रमात्। तथा—

तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम्।
शब्दब्रह्ममयः शब्दो न हेतुस्तदहेतुकः॥
अनाहताख्यं तत्पद्मं पुरुषाधिष्ठितं परम्॥

"पुरुषेण जीवात्मना" इति गौतमीयाच्च। त्रिकोणं बाणलिङ्गं जीवात्मानञ्चाह—एतन्नीरजेत्यादिना। कनकं बन्धूकपुष्पसदृशं, बन्धूकः पुष्पविशेषः तद्वदङ्गरागोज्ज्वलः।

हेमबन्धूककुसुमशरच्चन्द्रनिभानि च।

इति योगिन्येकवाक्यत्वात्। स्वयम्भूबाणलिङ्गेतरलिङ्गविशेषणं—हेमादि। मौलौ मस्तके सूक्ष्मविभेदयुक्तो विवरयुक्तो मणिरिव दीप्तचिह्नालयः। शर्वस्य देवस्य पीठालयं निर्वातदीपशिखाकारहंसेन जीवात्मना शोभितम्। मायातन्त्रेऽपि—"आत्मा तत्र प्रदीपाभः" इति। भानोरित्यस्य मण्डलपदेनैकदेशेन सहान्वयः। तेन मण्डलमण्डितमन्तरं मध्यं यस्य स चासौ लसत्किञ्जल्कश्चेति स तथा। तस्य शोभाधरम्। "किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः॥ *॥

[विशुद्धपद्मस्वरूपम्]

विशुद्धपद्ममाह—विशुद्धाख्यमिति। हिमच्छायायुक्तस्य नागस्योपरि लसितशरीरस्य चतुर्भिर्भुजैः पाशाङ्कुशादिलसितैः शोभितशरीरस्य दीप्तबुद्धेः उद्दीप्तज्ञानस्य। हिमाभः शुक्लः। सदाशिव इत्याख्यायुक्तः। सिद्धः प्रसिद्धः। तथा तन्त्रान्तरेऽपि—

सदाशिवस्थानमिदं विशुद्धं शाकिन्यथेहापि च धूम्रवर्णा। इति।*।

सुधासिन्धोः शुद्धा शुक्ला। तथा च तन्त्रान्तरे—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनविलसत्पञ्चवक्त्रां सुदंष्ट्रीं
हस्ताम्भोजेषु चापं शूलमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम्। इति।

पुस्तकं ज्ञानमुद्रामिति शरं पाशमिति तन्त्रान्तरे उक्तम्। सुधांशोश्चन्द्रस्य मण्डलम्। तथाच

स्वच्छन्दसंग्रहे—अमृताद्यास्तथाकाशं चन्द्रबिन्दुं तदूर्ध्वतः।

कण्ठोर्ध्वे परमेशानि लम्बिका चतुरङ्गुले ॥ इति।

मतिशीलस्य ज्ञानशीलयुक्तस्य शुद्धेन्द्रियस्य जनस्य महामोक्षद्वारसम्पत्तिं दधत् मण्डलमित्यर्थः। स जीवो विपदामन्धकारस्वरूपाणां ध्वंससूर्यप्रकाशः। अत्र वैखरी शक्तिरस्ति। तथाच भट्टधृततन्त्रे—सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मता।

अश्रोत्रविषयात् तस्मात् किञ्चिदेवोर्ध्वगामिनी ॥

स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णानाभिमाश्रिता।

सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥

ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्ध्वगामिनी।

सैवोरुकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदाश्रिता ॥

जिह्वामूलोष्ठनिस्यूता कृतवर्णपरिग्रहा।

शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ॥ इति।

[आज्ञाचक्रस्वरूपम्]

आज्ञाचक्रमाह—आज्ञा नामेत्यादिना। गौतमीये—"आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।" इति। चन्द्रतुल्यक्लेदजनकं ध्यानस्थानं प्रकाशस्वरूपम्। हक्षाभ्यां विशुद्धाभ्यां कलाभ्यामक्षराभ्यां युक्तं द्विपत्रमतीवशुभ्रम्। मायातन्त्रेऽपि—"आज्ञाख्यं द्विदलं शुभ्रम्" इति। दक्षिणामूर्त्तावपि—

आज्ञायां विद्युदाभायां शुभ्रौ हक्षौ विचिन्तयेत्।

हाकिनीति। तन्त्रान्तरेऽपि—

आज्ञापुरं शारदचन्द्रशुभ्रं हाकिन्यथोक्ता शिवगेहमेतत्।

विद्या पुस्तकम्। मुद्रा ज्ञानमुद्रा अङ्गुष्ठतर्जनीमिलिता। तन्त्रे—

आज्ञास्थां शुक्लवर्णां डमरुकसहितामक्षसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसदुक्तषट्कोणयुक्ताम् (?)। इति।

सूक्ष्मञ्च तत्प्रकाशस्वरूपं चेति तत् तथा। मायातन्त्रेऽपि—

आज्ञाख्यं द्विदलं शुभ्रं कर्णिकायां मनोलयम्। इति।

सिद्धं नित्यम्। सिद्धशब्दो नित्यार्थ इति वैयाकरणाः। इतरशिवपदम्—इं कालं तरति इतीतरं शिवस्य परशिवस्य पदं, इतरञ्च तत् शिवपदञ्चेति तत्। लिङ्गचिह्नेन लिङ्गाकारेण प्रकाशो यस्य तत्। विद्युन्मालेव प्रकाशो यस्य तत्। योगिनीहृदये—

इतरञ्च पुनस्तथा शरच्चन्द्रनिभं सदा। इति।

आनन्दलहर्यामपि—तवाऽऽज्ञाचक्रस्थं तपनशशि-कोटिद्युतिधरं

परं शम्भुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता ।

ताराषोढान्यासाधिकारतन्त्रे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

ततः परशिवो देवि षट् शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥

इति मूलाधारादि-विशुद्धपद्मेषु पञ्चशिवन्यासमभिधाय—

आज्ञाचक्रे च देवेशि हक्षवर्णसमन्वितम् ।

परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥

इत्युक्तम् । स च सहस्रारनिर्गणपरशिवस्यांशस्वरूपी अपरः शिवो ज्ञेयः । अत एव ब्रह्मशिवत्वाद् ब्रह्मस्वरूपमित्युक्तम् । न तु ब्रह्म इत्युक्तम् । परमकुलपदम् एतत् पर्यन्तं परमकुलपदमित्युपसंहारेणोक्तम् । तथाच श्रीमते—

तत्रैतद् दक्षिणं षट्कमाज्ञापूर्वं कुलोद्भवम् । इति ।

आनन्दलहर्यामपि—महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं

स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।

मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं

सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसि ॥ इति ॥

अत्र कं जलं स्वाधिष्ठाने मणिपूरे हुतवहमिति व्यत्ययेनाऽन्वयः ॥*॥ ब्रह्मसूत्रेति ब्रह्मसूत्रस्य ब्रह्मनाड्याः प्रबोधो यस्मात् तत् । वेदानामादिबीजं प्रणवः, तदत्र चिन्तयेत् ॥ * ॥ विलसितपरमोऽपूर्वसिद्धप्रसिद्धो यस्य सः ॥ * ॥

[आज्ञाचक्रस्थप्रणवस्वरूपम्]

अत्रान्तरात्मा अस्तीत्याह—शुद्धबुद्धेत्यादिना । शुद्धबुद्धः शुद्धस्वभावः स चासौ अन्तरात्मा चेति सः । प्रदीपस्येव आभा दीप्तिर्यस्य ज्योतिषः एवम्भूतो ज्योतिः । प्रणवाभ्यां विरचितौ स्वरूपवर्णौ यस्य सः [वर्णशब्दः ?] । श्रीक्रमेऽपि—

भ्रूमध्ये अन्तरात्मानमरूपं सर्वकारणम् ।

ओँकारज्योतीरूपन्तु प्रदीपाभं जगन्मयम् ॥ इति ।

अत एव प्रकाशः ज्योतिःस्वरूपः । तदूर्ध्वे पूर्वोक्तान्तरात्मोर्ध्वे अर्द्धचन्द्रः, चन्द्रार्द्धे बिन्दुरूपी मकारः, तदुपरि नाद इति व्यत्ययेनाऽन्वयः । एवं नादप्राग् बोधिनी, लिखिष्यमाणयोगिनीहृदयात् ज्ञेया । असौ नादः अतीवशुक्ल इत्याह—वनेत्यादिना । वनं जलं तद्वद् धवलवर्णः यश्च पीयूषाधारश्चन्द्रः तत्समूहहासी तदधिकशुक्ल इति भावः । योगिनीहृदयेऽपि—

इन्दौ तदर्द्धे बोधिन्यां नादे नादान्त एव च। इति।

इन्दौ बिन्दौ। तदर्द्धे अर्द्धचन्द्रे। स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

तत्र बिन्दोर्यथा बिन्द्वावरणे स तदूर्ध्वतः।
सूर्यकोटिप्रतीकाशमतिदीप्तं महद्गुणम्॥
तन्मध्ये शतकोटीनां संख्या योजनपङ्कज[श्चक]म्।
तत्कर्णिकायामासीनः शान्त्यतीतेश्वरः प्रभुः॥
पञ्चवक्त्रो दशभुजो विद्युत्पुञ्जनिभाकृतिः।
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनुक्रमात्॥
परिवार्य स्थिताश्चैताः शान्त्यतीतेश्वरस्य च।
वामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोन्मनी॥
पञ्चवक्त्रधराः सर्वा दशबाह्विन्दुभूषणाः।
बिन्दुतत्त्वं समाख्यातं कोट्यर्बुदशतैर्वृतम्॥
अर्द्धचन्द्रस्तदूर्ध्वे तु रो[बो]धिनी तस्य चोपरि।
ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमलापि च॥
अर्द्धचन्द्रस्थिता ह्येताः कलाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
रु[ब]न्धिनी रो[बो]धिनी बोधा [रोधा]ज्ञानबो[रो]धा तमोपहा॥
निबो[रो]धिका कलाः पञ्च कथिताः सुरसुन्दरि।
ब्रह्मादिपरमेशानां परप्रा[मा]प्तिनिबो[रो]धनात्।
नि[रो]बोधिकेति सा प्रोक्ता तस्या भेदा वरानने॥
बो[रो]धिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तस्योपरि स्थितः।
पद्मकिञ्जल्कसङ्काशः कोटिसूर्यसमप्रभः॥
पुरैः परिवृतोऽसंख्यैर्मध्ये पञ्चकलावृतः।
इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका तथा॥
ऊर्ध्वगा मध्यगा तासां पञ्चमी परमा कला।
चन्द्रकोटिसमप्रख्यं तन्मध्येऽर्बुदयोजनम्॥
पद्ममध्ये समासीनमूर्ध्वगामिनमीश्वरम्।
चन्द्रायुतप्रतीकाशं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम्॥
इन्धिका[ऐन्दवा]द्यैरावृतं च शूलपाणिं जटाधरम्।
तस्योत्सङ्गगतामूर्ध्वगामिनीं परमां कलाम्॥

व्यागेदिति शेषः॥ *॥ निरालम्बामिति तद्वक्ष्यमाणाम्। टीकाकारधृततन्त्रे—

त्यजेत् शैथिल्यमङ्गानां नासाग्रे रोपयेद् दृशौ ।
मुखं विवृणुयात् किञ्चिद् दन्तैर्दन्तान् न संस्पृशेत् ॥
रसनामन्तरा कुर्यादनङ्गे धारयेन्मनः ।
इयं सा परमा मुद्रा निरालम्बेति पञ्चमी ॥ इति ॥

इह स्थाने एवं मुद्रां बद्ध्वा सदाभ्यासाद् धृतपवनात् पवनसुहृदां वह्नीनां कलाः पश्यति । तदनन्तरं तन्मध्यान्तःप्रविलसितरूपान् ज्वलद्दीपाकारान् पश्यति । पश्चात् नवीनसूर्यप्रकाशाकारं गगनभूमध्यमिलितं पश्यति । इह स्थाने भगवान् साक्षात्कारविषयो भवति ।

ननु सर्वव्यापित्वादपरिच्छिन्नस्य ईश्वरस्य कथं परिच्छित्तिस्थाने अभिव्यक्तिरित्यत आह—राहुरिति । यथा अम्बरगतो राहुर्न दृश्यते किन्तु शशिसूर्ययोर्मण्डलमेव दृश्यते तथायं चिदात्मा एवम्भूतकर्मविशेषकरणादत्रैव साक्षाद् भवति । प्राणनिधने मरणकाले इह स्थाने प्राणान् वायूनूर्ध्वगामिन्या नाड्या समारोप्य वेदान्तविदितं "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति श्रुतिविदितं परं नित्यं देवमित्यादिविशेषितं पुरुषं प्रविशति । तथा गीतायामपि—प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ इति ॥ * ॥

[आज्ञायां महानाददर्शनफलम्]

लयस्थानं वायोरिति । तदुपरि पूर्वोक्तनादोपरि । चकारात् नादस्यापि लयस्थानम् । यत्र वायुर्नादश्च अथैनं जगदधरीकृत्य ब्रह्मरन्ध्रस्यादिस्थाने प्रलीयते तद् वायोर्नादस्यापि लयस्थानं नादान्तमिति यावत् । अत्र अर्द्धनारीश्वरोऽस्तीत्याह—महानन्दमित्यादिना । महान् आनन्दो यत्र तं महानन्दस्वरूपम् । शिवार्द्धं शिवाया अर्द्धं शिवस्याकारम् अर्द्धनारीश्वरमित्यर्थः ।

तथा च श्रीक्रमे—चेतसा संप्रपश्यन्ति नादान्ते वृषभध्वजम् ।
तमर्द्धदेहं वरदं कारणत्रयमातरम् ।
पुटद्वयविनिष्क्रान्तो वायुर्यत्र प्रलीयते ॥

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—हलाकारस्तु नादान्तो[न्ते] भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।
अधःशक्त्या विनिर्भेद्य ऊर्ध्वशक्त्यवसानकः ॥
नाड्यां ब्रह्मबिले लीनस्त्वव्यक्तो ध्वनिलक्षणः ।
अतो ब्रह्मबिलं ज्ञेयं रुद्रकोट्यर्बुदैर्युतम् ॥
तत्र ब्रह्मशिवो ज्ञेयः शशाङ्कशतसन्निभः ।
दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ॥
ब्रह्माणी त्वं परा शक्तिः ब्रह्मणोत्सङ्गगामिना ।
द्वारं सा मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥ इति ।

हलाकारो लाङ्गलसदृशः। 'देवीस्थानं सहस्रारं प्रविशेदकुलं प्रिये।' इति श्रीक्रमात् ॥*॥

[सहस्रारपद्मस्वरूपम्]

अकुलाख्यसहस्रारपद्ममाह—तदूर्ध्वे इत्यादिना। शङ्खिन्या नाड्याः शिखरे अग्रे शून्यदेशे चित्रिण्या मेरुदण्डस्य च शून्यदेशे। तेन सहस्रारं न मेरुदण्डस्य मध्ये न वा चित्रिण्या ग्रथितम्। मायातन्त्रेऽपि—

मूलादिषट्सरोजातं चित्रिणाग्रथितं प्रिये।
लिङ्गाधोर्ध्वनाभिवक्षःकण्ठभ्रूमध्यदेशजम् ॥ इति।

अत एव स्वच्छन्दसंग्रहे—

द्वादशार्णं ललाटोर्ध्वं रूपेणार्द्धावसानकम्।
द्व्यङ्गुलोर्ध्वशिरोदेशं परं व्योम प्रकीर्त्तितम् ॥ इति।

श्रीक्रमे—आसव्यकर्णाद् देवेशि शङ्खिनी च शिरोपरि।

हलाद्यनन्तरम्—शङ्खिनीनालं संप्राप्य चास्थिशून्यं बिभर्त्ति यः।
अमृतं यत् त्रिकूटस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥
सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्जल्कशोभितम्।
द्रुतहेमाम्बुजं जातधारपातप्रवर्षणम् ? ॥
विसर्गाधः पद्ममिति सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥

इति नारदोक्तेन विसर्गस्याधः सहस्रारपद्मधारिण्या ऊर्ध्वस्थितायाः शक्तेरधः पद्मम्। निर्वाणपद्धत्यामपि—कुलरूपं भवेच्छक्तिः विसर्गमण्डलं प्रिये।

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्जल्कशोभितम् ॥ इति।

सारसमुच्चयेऽपि "सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तात्" इति। पूर्णपूर्णेन्दुशुभ्रं पूर्णं पीयूषपूर्णं तच्च पूर्णेन्दुशुभ्रञ्चेति तत्। बालसूर्यरश्मिसमः केसरसमूहो यस्य तत्। पद्मन्तु शुक्लवर्णम्। यथा मायातन्त्रे—महाशून्ये सहस्रारं निशाकरसहोदरम्।

अधोवक्त्रं कर्णिकायाश्चन्द्रोर्ध्वे शक्तिरूपिणी ॥ इति।

ललाटाद्यैरकाराद्यैः समस्तमातृकाक्षरैर्युक्तम् ॥*॥

तन्मध्ये पूर्णचन्द्रः। स्निग्धसन्तानं हसतीति स्निग्धसन्तानहासी। तस्यान्तश्चन्द्र-मण्डलस्य मध्ये त्रिकोणम्। तत् तु अकथादित्रिरेखात्मकम्। तत्त्रिकोणे हलक्षवर्ण-त्रयम्। तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्यं परलिङ्गं परलिङ्गस्य तेजोवर्णत्वात् शून्यं शून्याकारमिति यावत्। तथाच गौतमीये—

सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते।
अकथादित्रिरेखासु हलक्षत्रयभूषिते ॥

तन्मध्ये परबिन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥ इति ।

योगिनीहृदये—सूक्ष्मरूपं समस्तार्णवृतं परमलिङ्गकम् ।

बिन्दुरूपं परानन्दकन्दं नित्यपदोदितम् ॥ इति ।

व्याख्यातञ्च अमृतानन्दस्वामिना यथा परलिङ्गस्य पर तेजोरूपत्वादवर्णत्वं सूक्ष्मरूपम्, अतीन्द्रियगोचरम्, अत एव बिन्दुरूपं समस्तार्णवृतम् । नित्यत्वञ्च मातृकाया उत्पत्तिविनाशरहितत्वात् । पदात् पदं प्राप्य उदितं प्रकाशितम् । तदेवाह—परमामोदसन्तानराशेः परं कन्दं सूक्ष्ममिति । शशिसमस्तकलाशुद्धरूपम् । "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतिबोधितो यः परशिवः स द्विधा भूत्वा परमशिवाख्यः सगुणः शिवः प्रकाशात्मा अत्र परबिन्दुचक्रे निवसति इत्याह—इह स्थाने इत्यादिना । परशिवसमाख्यानसिद्धप्रसिद्धं यस्य सः । तदुक्तं

सङ्केतपद्धत्याम्—अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यकलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्त्तितः ।

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम् ॥ इति ।

तत्र अमृतानन्दस्वामिनः—"अ इति ब्रह्म"इति श्रुत्या अकारवाच्यः परशिवस्तस्यांशित्वेन परमशिवोऽप्यकारवाच्यः प्रकाशरूपब्रह्मांशित्वात् । विमर्शाख्यः विमर्शिनी [सा]शक्तिरित्यन्तेनाहुः । सर्वात्मा "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्" इति श्रुतेः । रसो द्रव्यविशेषः पर इति प्रसिद्धस्तस्य विसरः समूहस्तद्वत् सितः शुक्लः । "सन्दोहविसरव्रजाः" इत्यमरः । अज्ञानमोहान्धस्य हंसः सूर्यः ॥ * ॥

[सहस्रारे परमशिवस्थितिः]

सुधाधारासारमतितरां विमुञ्चन् यतेः स्वात्मज्ञानं स्वस्य शिवाभेदज्ञानं दिशति । भगवान् ऐश्वर्यादियुक्तः स परमशिवः परमहंस इत्याह—समास्ते इत्यादिना । सकलसुखसमूहस्य लहरी तरङ्गः तस्य परीवाहः । "जलोच्छ्वासाः परीवाहाः" इत्यमरः । परम इति नाम्ना समुचितः परमहंस इत्यर्थः । स च मायावच्छिन्नः । तथाच तन्त्रान्तरे—

सरोरुहमधोमुखं प्रविलसत् सहस्रच्छदं

क्रमादरुणकेसरप्रकरभास्वरनिर्मलम् ।

तदन्तरपि चिन्तयेदमृतरोचिषो मण्डले ।

पुराणपुरुषं परं परिगतं महामायया ॥ इति ॥

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतश्चेशो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इति वेदान्तोक्तेः ॥ * ॥ शिव इत्यादि स्पष्टम् । परमपुरुषमिति भारते—

अव्यक्तं मन इत्याह शरीरं परमुच्यते ।

अव्यक्तके पुरे शेते पुरुषस्तेन चोच्यते ।। इति ।

खगतिः खेचरः स्यात् । यद्वा खे ब्रह्मणि गतिः स्यात् । "खं ब्रह्म" इत्याद्युपनिषत् ।।*।।

[अमाकलास्वरूपम्]

ऊर्ध्वशक्तिरूपां कलामाह—तत्रास्ते इत्यादिना । प्रातःसूर्यतुल्या चन्द्रस्य षोडशकला अमा नाम्नीति यावत् ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ।।

इति वचनात् । सूक्ष्मत्वात् शतधाविभक्तमृणालतन्तुभागैकरूपा क्षयोदयरहितत्वान्नित्या । अधोमुखी सृष्ट्यन्मुखी । पूर्णानन्दसमूहो यस्याम् । या अभिगलत्पीयूषधारा तस्या धरा ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—ब्रह्माणी त्वं परा शक्तिः ब्रह्मणोत्सङ्गगामिनी ।
द्वारं सा मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ।।
तां भित्त्वा तु वरारोहे ऊर्ध्वशक्तिं परां शिवाम् ।
शक्तितत्त्वात्मिकां देवीं प्रसुप्तभुजगाकृतिम् ।।
शक्तितत्त्वं समाख्यातं भुवनैराश्रितं महत् ।
शक्तिं तत्त्वात्मिकामूर्ध्वशक्तेरुपरि संस्थिताम् ।। इति ।

योगिनीहृदयेऽपि—शक्तौ पुनर्व्यापिकायां समनोन्मनीगोचरे ।। इति ।। * ।।

[निर्वाणकलास्वरूपम्]

व्यापिनीतत्त्वं शक्तितत्त्वस्वरूपमाह—निर्वाणाख्य इत्यादिना । सूक्ष्मत्वात् सहस्रधा विभजितस्य केशभागस्यैकभागतुल्या । अर्द्धचन्द्रवत् कुटिला । सर्वार्कतुल्यप्रभा द्वादशादित्यप्रभा । परात् षोडश्याः कलायाः परतः । तदन्तर्गता चन्द्रमण्डलान्तर्गता न तु षोडश्याः कलाया अन्तर्गता । यथा सारसमुच्चये षोडशीं कलामभिप्रेत्य—

एतस्याः परतः स्थिता भगवती भूताधिदेवाधिपा
निर्वाणाख्यकलार्द्धचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
बालाग्रस्य सहस्रधा विभजितस्यैकेन भागेन या
सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननी या द्वादशार्कप्रभा ।। इति ।।

स्वच्छन्दसंग्रहे—षोडशान्तमिति ख्यातं व्योमस्थानेन्दुमण्डलम् ।। इति ।।

तत्रैव—आधारं भुवनानाञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।
सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथा चैवामृता मृता ।।
चतुर्दिक्षु स्थितास्तासां मध्यस्था व्यापिनी स्मृता ।
पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रा च सुतेजस्का च पञ्चमी ।। इति ।। * ।।

[परबिन्दुस्वरूपम्]

समनापदमाह—एतस्या इत्यादिना। परं उत्तरकालं मातीति परमा ध्वंसरहिता नित्येत्यर्थः। सूक्ष्मत्वात् केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतः अतिगुह्या। निरवधि विलसन्ती या अमृतधारा तस्या धरा। मुनिमनसि लसिततत्त्वबोधं शिवाभेदज्ञानं वहन्ती।

अहन्तेदन्तयोरैक्यमिति विद्या निगद्यते॥

इति परापञ्चाशिका वचनाद् ब्रह्मणोऽतिनैकट्ये न तथोक्तम्। तथा—

समनान्तर्वरारोहे पाशजालमनन्तकम्।

इति वचनात् अत्रापि पाशजालम्। एतस्या निर्वाणकलाया मध्यदेशे इति। समीप्ये सप्तमी। तथा च मध्यदेशसमीपे किञ्चिदुपरीत्यर्थः। तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तदूर्ध्वतः।
समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम्॥
सर्वाण्डा[न्ता]नि बिभर्त्तीयं शिवेन समधिष्ठिता।
अत्र रूढः स भगवान् शिवः परमकारणम्।
शिवः सर्वस्य कर्त्तेयं शक्तिः कारणमुच्यते॥ इति ॥ * ॥

[परब्रह्मस्थानम्]

उन्मनीपदमाह—तस्या मध्यान्तराले इत्यादिना। तस्याः समनाया मध्यान्तराले। अत्र सामीप्ये सप्तमी। शिवतनुप्राप्तिस्थानम् उन्मनीति यावत्। स्वच्छन्दसंग्रहे—

शिवतनुं समाख्यातं तदूर्ध्वं शक्तितनुतः॥ इति॥

तथा तत्रैव—शिवशक्तिद्वयञ्चैव शिवतनुं प्रकीर्त्तितम्।

सूक्ष्मार्थशक्त्यवच्छिन्नं शिवतनुमित्यर्थः। तथाच तत्रैव—

यावत् सा समना शक्तिस्तदूर्ध्वे उन्मनी स्मृता।
नात्र कालकलाभावः[नं] न तत्वं न च देवताः॥
सुनिर्वाणं परं शुद्धं रुद्रवक्त्रं तदुच्यते।
शिवशक्तिरिति ख्याता निर्विकल्पा निरञ्जना॥ इति॥

"तत्त्वातीतं वरारोहे'—इत्यादि अग्रे लिखिष्यते। मनःसहितत्वात् समना। "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुत्या मनोऽतीतत्वादुन्मनीत्यमृतानन्दस्वामिनः।

शक्तिमध्यगतो नादः समनान्तं प्रसर्पति॥

इति स्वच्छन्दसंग्रहात् नात्र कालकलांशस्य भानम्॥*॥ परमकुलपदमिति परमुन्मन्याः परं अकुलपदम् अकुलाख्यपरशिवात्मकपदं विश्वस्य विश्रामस्थानत्वात्। पदमिति अमलं

सत्त्वादित्रिगुणमु(यु)क्तम्। शाश्वतं नित्यम्। योगेन प्राप्तं नित्यानन्दमभिधानं यस्य तत्। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः। शुद्धबोधस्य शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्मात्। तथाच टीकाकारधृततन्त्रे "उन्मन्यन्ते परशिवः" इति। **स्वच्छन्दसंग्रहे** उन्मनीमभिधाय—तत्त्वातीतं वरारोहे वाङ्मनो नैव गोचरम्। "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादि श्रुतेः। तत्त्वं "तत्त्वमसि" इति श्रुतेः।

स्वाभाविके परे धाम्नि विवरं तत्त्वसंज्ञकम्॥

इति शिवतन्त्रात्। श्रीमते—

अकुलेश्वरदेवस्य सम्बन्धः प्रथमः स्थितः।
रूपातीतः परो बिन्दुः शक्त्या वेष्टितभास्वरः।
अतो नादो विरोधी च अर्द्धचन्द्रसमुत्क्रमात्॥
एतत् तु पञ्चमप्रोक्तं ज्ञानरत्नं महोदयम्।
तत्र तद्दक्षिणं षट्कमाज्ञापूर्वं कुलोद्भवम्॥ इति॥ *॥

[कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारः]

यमनियमसमभ्यासशीलः [नियतनिजचित्त] इति। **गौतमीये**—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम्।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश॥
जपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम्।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च तपो हुतम्।
दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः॥ इति॥

तथाच एतद्द्वयाभ्यासशीलः श्रीनाथवक्त्राद् गुरुवक्त्राद् मोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमं ज्ञात्वा हुङ्कारेण मूलाधारस्थितवह्निपवनयोराक्रमेण तप्तां कुण्डलिनीं कृत्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये तां रचयति। **रुद्रयामले**—

हुङ्कारेण समुत्थाप्य शक्तिं स्वाधारसंस्थिताम्। इति।

ततः सा प्रबोधिता तल्लिङ्गत्रयं स्वयम्भूबाणेतरलिङ्गत्रयं भित्त्वा भेदं कृत्वा तच्छिद्रेण ब्रह्माख्याया इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ब्रह्मनाडीमारुह्य सकलसदनं प्राप्य परमरसयुक्तशिवे परमशिवे प्रदीपाभे देदीप्यते। ततः सा शुद्धस्वभावा सूक्ष्मतालक्षणेन तड़िदिव लसत्तन्तुरूपा तन्मोक्षानन्दं घटयति। नयवशात् नीतिवशात्। समाधौ यतो योगीशः तां कुलकुण्डलिनीं जीवात्मना सार्द्धं मोक्षधाम्नि परमशिवे सच्चिदानन्दरूपे भगवतीं चैतन्यरूपां ध्यायेत्।

तन्त्रान्तरे—ध्यै चिन्तायां स्मृतो धातुश्चिन्तातत्त्वेन निश्चला।
एतद्ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा।

सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा ॥

अन्यत्रापि—मज्जीवब्रह्मणोरैक्यं सोऽहमस्मी[हं स्यादि]ति वेदनम्।

तन्निर्गुणमिदम्। इत्यादि ॥ * ॥

[कुण्डलिन्याः प्रत्यावर्त्तनप्रकारः]

ततो लाक्षाभं रक्तवर्णं परमामृतं कुण्डलिनी पीत्वा पूर्णानन्दमहोदयात् परशिवात् शिवसकाशात् प्राक्प्रतिपादितोन्मन्यादिसृष्टिमार्गेण कुलपथात् कुलपथमारुह्य ब्रह्मारुह्य मूलाधारे स्वस्थाने प्रविशेत्। ततो योगी तद्दिव्यामृतधारया योगपरम्पराप्राप्तया ब्रह्माण्डस्थितं शरीरस्थं दवतं डाकिन्यादिकं तर्पयेत् प्रीणयेत्। श्रीनाथवक्त्रादिति यदुक्तं तत् **गोरक्षसंहितादौ** स्पष्टीकृतम्। यथा—

प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता हुता।
सूचीव गुणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्णया ॥
ज्वलन्ती भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा।
उद्घाटयेत् कवाटञ्च यथा कुञ्चिकया दृढम् ॥
कुण्डलिन्या तथा योगी ब्रह्मद्वारं प्रभेदयेत् ॥

कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बद्ध्वा तु पद्मासनं
गाढं वक्षसि सन्निधाय चिबुकं ध्यानञ्च तच्चेतसि।
वारं वारमपानमूर्ध्वमनिशं प्रोत्सारयन् पूरयन्
प्राणं मुञ्चति मोक्षमेति शनकैः शक्तिप्रभावाद् यतः ॥

कुञ्चिकया कुलुपकारीत्याख्यया। निर्वाणपद्धत्यामपि—

आदौ पूरकयोगेन स्वाधारे योजयेन् मनः।
गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबोधयेत् ॥
भ्रमद्योनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम्।
ज्वलत्कालानलप्रख्यं तड़ित्कोटिसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वे तु शिखा सूक्ष्मा चिद्रूपा परमा कला।
तया सहितमात्मानमेकीभूतं विचिन्तयेत् ॥
गच्छन्ती ब्रह्ममार्गेण लिङ्गभेदक्रमेण तु।
अमृतं यद्विसर्गस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥
द्रुतरक्तं तेजसाढ्यं धारापातप्रवर्षणम्।
पीत्वा कुलामृतरसं पुनरेव कुलं विशेत् ॥
सा च प्राणः समाख्यातस्तन्त्रेऽस्मिन् परमेश्वरि।

एवमभ्यस्यमानस्य अहर्निशनिबन्धनात् ।
चतुर्विधा तु या सृष्टिरस्यां योनौ प्रजायते ॥
पुनः प्रलीयते तस्यां कालाग्न्यादिशिवान्तिकम् ।
योनिमुद्रा परा सा तु बन्धस्तस्याः प्रकीर्त्तितः ॥

चतुर्विधेति । नैयायिकमते पुरुषात् सांख्यमते प्रकृतिपुरुषाभ्यां पातञ्जलमते प्रकृतितः मीमांसामते अदृष्टात् सृष्टिः । तत्र योगो द्विविधः । यथा शारदायाम्—

पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा पदञ्च हंसः सकलान्तरात्मा ।
रूपं भवेद् बिन्दुरमन्दकान्तिरतीतरूपं शिवसामरस्यम् ॥
पिण्डादियागं शिवसामरस्यात् सबीजयोगं प्रवदन्ति सन्तः ॥
शिवे लयं नित्यगुणाभियुक्ते निर्बीजयोगं फलमव्यपेक्षम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—दिक्कालादिविवर्जिते परशिवे चैतन्यमात्रात्मके ।

इत्यादि । स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः पदं हंसः प्रकीर्त्तितः ।
रूपं बिन्दुरिति ख्यातं रूपातीतस्तु चिन्मयः ॥

तन्त्रान्तरेऽपि—पिण्डे युक्ताः पदे युक्ता रूपे युक्ताः षडानन ।
रूपातीते तु ये युक्तास्ते मुक्ता नात्र संशयः ॥

मतभेदे अनेकानि पद्मान्याह स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

अधश्चोर्ध्वं सुषुम्णायाः सहस्रदलसंयुतम् ।
रक्तं श्वेतञ्च साहस्रदलस्थं शक्तिसंयुतम् ॥
ऊर्ध्वाधो मुखमूलन्तु कर्णिकाकेशरान्वितम् ।
शक्तिरूपं महादेवि कुलाकुलमयं शुभम् ॥
पङ्कजद्वयमीशानि स्थितं शाश्वतमव्ययम् ।
तयोर्मध्ये सुषुम्णान्तस्त्रिशदाधारपङ्कजम् ॥
शक्तिरूपं शिवाकारं सर्वाध्यासं निजालयम् ।

नीत्वेति शेषः । तथा कियत् कियदूर्ध्वे पङ्कजानि । तदाह तत्रैव—

आधारपङ्कजस्योर्ध्वे सार्द्धद्व्यङ्गुलकोपरि ।
तैजसं साष्टपत्रञ्च पीतकर्णिकया युतम् ॥
हृल्लेखा कर्णिकामध्ये स्थिता लिङ्गादिदेवता ।
एतस्माद् द्व्यङ्गुलस्योर्ध्वे स्वाधिष्ठानं षड़स्रकम् ॥
आप्यञ्च राकिणीशक्ति-पूर्वाभिः शक्तिभिर्युतम् ।

तत्श्च भावयेद् देवि नाभिमष्टाङ्गुलोपरि ॥
तत् पद्मं मणिपूरञ्च दशपत्रं सुशोभितम् ।
लाकिनीमध्यगं तच्च तामर्थादाभिरावृतम् ॥
चतुर्दशाङ्गुलादूर्ध्वे मणिपूराख्यपङ्कजात् ।
पङ्कजं काकिनीमध्यं वायव्यं द्वादशारकम् ॥
तत्रस्थकालरात्र्यादिशक्तिभिश्च समावृतम् ।
तत्रस्थसूर्यबिम्बे च नादो यानादिपीठकम् ॥
एकादशाङ्गुलादूर्ध्वे विशुद्धं षोड़शाच्छदम् ।
मध्यगा शाकिनी बाह्यपत्रेषु परमेश्वरि ॥
अमृताद्यत्तरान्तस्था चन्द्रबिम्बं तदूर्ध्वगा ।
कण्ठोर्ध्वे परमेशानि लम्बिका चतुरङ्गुली ॥
आज्ञाचक्रं द्विपत्राब्जं हत्तद्विदलसंयुतम् ।
हंसवती क्षमा पार्श्वद्वये मध्ये तु हाकिनी ॥ * ॥

तन्त्रान्तरे ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानमुक्तं यथा—

स्वाधिष्ठानं षड्दलोपेतमुद्यद्विद्युत्प्रेत्नं वादिलान्तैश्च वर्णैः ।
युक्तं सावित्रीसहितं विरिञ्चिं ध्यायेदस्मिन् राकिणीं देवताञ्च ॥

योगिनीहृदये—एताश्चतस्रः शक्तयस्तु का पू जा उ इति क्रमात् ।
पीठाः कन्दे पदे रूपे रूपातीते क्रमाद् विदुः ॥

एतास्तत्र पूर्वोक्ता अम्बिकादयश्चतस्रः कामरूपादिपीठत्वेन परिणताः। तथा च मूलाधारे कामरूपं, हृदि पूर्णगिरिः, भ्रूमध्ये जालन्धरः, सहस्रारे उड्डीयानः। न च "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वमभिहितम्। शक्तिस्तावत् केति चेत् ? तद्ब्रह्मशिवशक्तिसामरस्यपरत्वमेव। यथा कुलार्णवे—

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे ।
मम तत्त्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि ध्रुवम् ।

कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिववाक्यम्—

एकया मम सायुज्यमनादिनिधनं स्फुटम् ।
पुंसोऽभूदन्यया भूतिमन्यया तत्तिरोहितम् ॥

एकया मायात्मिकया शक्त्या विशिष्टस्य मम अनादिनिधनं सायुज्यं सहयोगं अर्द्धनारीश्वरात्मकमभूत्। अन्यया आद्यया ज्ञानात्मिकयेति यावद् विशिष्टपुंसो भूतिमुत्पत्तिं

जानीहि । अन्यया चिच्छक्त्या तत्तिरोहितं, तयैव क्षणे तिरोहितम्, ब्रह्माविनाभूतम् । अत एव तैत्तिरीयवाक्यम्—

यत् तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमपरं परम् ॥

कलिकापुराणेऽपि—चितिशक्तिं निराकारां परंब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥

जन्मखण्डे राधिकां प्रति कृष्णवाक्यम्—

यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपाऽसि त्वं तदा ।
न शरीरी यदाहञ्च तदा त्वमशरीरिणी ॥

तन्त्रेऽपि—न शिवेन विना शक्तिः न शक्त्या रहितः शिवः ।
अतस्तयोरभेदश्च चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

वेदान्तेऽपि "चिच्छक्तिर्ब्रह्माश्रिता ।" तथा—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।
मायासम्बन्धतश्चेशो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इत्युक्तम् । तदेव सामरस्यं परंब्रह्म सगुणशिव-शक्त्यादिनानारूपेण परिणमते । यथा

विश्वसारे—कालेन प्रेरयेन् मायां सृष्टेरुत्पत्तिहेतवे ।
या मूलप्रकृतिः प्रोक्ता सा माया परिकीर्त्तिता ॥
योऽयं सदाशिवः प्रोक्तः स एव पुरुषः परः ।
एकं ब्रह्म द्विधा भूत्वा सृष्टिरेषा विधीयते ॥
अर्द्धेन वनिता भूत्वा अर्द्धेन पुरुषस्तथा ।
तावुभौ च समौ कृत्वा सृष्टिव्यक्तिं नयेत् सुधीः ॥

मायावच्छिन्नेश्वरस्य षड़ङ्गान्याह कूर्मपुराणादौ—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षड़ाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ * * ॥

[ग्रन्थकृत्परिचयः]

नारायणो वैदिकश्च भट्टाचार्यः समीरितः ।
तस्यात्मजो वामदेवभट्टाचार्यस्तथैव च ।
तस्यात्मजो विश्वनाथस्तेनेयं रचिता मुदा ॥

इति षट्चक्रविवृतिटीका सम्पूर्णा ।

शिवोक्त-

पादुकापञ्चकम्

[गुरोरधिवासस्थानम्]

ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १

पञ्चवक्त्र-कृत-पञ्चपादुकास्तोत्रमंहसमुदायनाशकम् ।
तस्य रोचिरमलाख्यटीकया कोऽपि कालीचरणः प्रकाशयेत् ॥

अथ त्रिलोकोद्धारकर्त्ता सदाशिवः स्तोत्ररूपेण श्रीगुरुध्यानयोगं कथयिष्यन् तदर्थं प्रथमतो गुरोरधिवासस्थानं निरूपयति—ब्रह्मरन्ध्रेति । अस्यार्थः—ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहस्य ब्रह्मरन्ध्रविशिष्टं यत् सरसीरुहं सहस्रदलकमलं तस्योदरे तन्मध्ये, तत्कर्णिकायामिति यावत् । द्वादशार्णसरसीरुहं द्वादशवर्ण-विशिष्टं पद्मं भजे सेवे इत्यर्थः । अत्र भजे इति क्रियया अस्मत्कर्त्तृत्वोपस्थितेः शिववाक्यात् शिवेन स्वीयभजनीयत्वं दर्शयता सर्वेषां शिवोक्तमन्त्रोपासकानां भजनीयत्वं सूचितम् । एवं सर्वत्र बोध्यम् । ब्रह्मरन्ध्रस्थानमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रदलपद्ममुपक्रम्य—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।
सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ।
ततो वायुर्महानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ॥

केचित् तु तादृशपद्मोदरे तत्कर्णिकास्थत्रिकोणोदरे इति वदन्ति । तन्न । अत्रोदरशब्दस्य मध्यवाचकत्वात् पद्ममध्यं कर्णिकैव प्रतीयते, न तु कर्णिकामध्यत्रिकोणमध्यम्, अनुपस्थितेः । व्यक्तमाह श्यामासपर्याधृत-वचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।
तरुणारुणकिञ्जल्के सर्ववर्णविभूषिते ।
कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ॥ इत्यादि ॥

अत्र 'कर्णिकान्तःपुटे' इति सुव्यक्तम् । द्वादशार्णेति द्वादशवर्णाः सहखफ्रेंहसक्षमलवरयूम् इति गुरुमन्त्रात्मक-द्वादशवर्णास्तद्विशिष्टपद्ममिति तन्त्रज्ञाः ।

केचित् तु द्वादशवर्णो वाग्भवबीजं तद्युक्तपद्ममिति वदन्ति । तन्न । तथात्वे—

[अकथादि-त्रिकोण-स्वरूपम्]

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे क्लृप्तरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्षमण्डलीभावलक्ष्यमबलालयं भजे ॥ २

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।
तेजोमये कर्णिकान्तश्चन्द्रमण्डलमध्यगे ॥
अकथादित्रिरेखीये हलक्षत्रयभूषिते ।
हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥

इति वचने 'मन्त्रमये' वाग्भवबीजरूप-गुरुमन्त्रमये इत्यनेन द्वादशार्णेत्यस्य पौनरुक्त्यापत्तेः । द्वादशार्णेति द्वादश अर्णाः वर्णाः यत्र तदिति व्युत्पत्त्या सरोरुहे द्वादशवर्णयोगः प्रतीयते ।

यद्यप्यत्र द्वादशवर्णानां विशेषाभिधानं तद्योगस्थानञ्च नाभिहितं तथापि—

हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-
र्विश्वोत्तीर्णमनेकदेहनिलयं स्वच्छन्दमात्मेच्छया ।

इति गुरुगीतायां 'हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रे'त्यनेन तादृशसरोरुहस्य हंसयुक्तपत्रं प्रतीयते । तयोरेव षड़ावृत्त्या द्वादशवर्णा भवन्ति, तद्युक्तं पत्रम् । अत्र पत्रावच्छेदे वर्णयोगकथनात् पत्रस्यापि द्वादशसंख्यकत्वं व्यक्तीभूतमिति सुधीभिर्भाव्यम् । द्वादशवर्णसरोरुहं विशेषयति—नित्येति । नित्यलग्नमविनाभावसम्बन्धेन सहस्रदलपद्मेन मिलितम् । अवदातं शुक्लवर्णम् । अद्भुतं ब्रह्मतेजोमयत्वादिनाऽत्याश्चर्यम् । कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितमिति । कुण्डल्या विवरं सहस्रदल-कमल-कर्णिकास्थ-शिवसमीपे कुण्डलीगमनपथरूपं छिद्रम् । तदधिकरणभूतकाण्डं नालं चित्रिणी नाड़ी तेन भूषितम् । यथा मृणालोपरि पद्मस्थितिस्तद्वत् चित्रिणीनाड़ीरूप-मृणालभूषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तपद्मकर्णिकायामकथादित्रिकोणमध्ये गुरुश्चिन्तनीयः, अतस्तज्ज्ञानाय त्रिकोणं निरूपयिष्यन्नाह—तस्येति । अस्यार्थः—कन्दलितकर्णिकापुटे इति । कन्दलं परस्पराक्रमणपूर्वकं वाग्विवादः । अत्र लक्षितलक्षणया परस्पराक्रमणमात्रं गृह्यते । पुटम् आधारभूतस्थानम् । ततश्च तस्य पूर्वोक्त-सहस्रदलकमल-द्वादशदलकमलोभयस्य कन्दलिते परस्पराक्रान्ते कर्णिकापुटे कर्णिकात्मकाधारस्थाने अबलालयं भजे सेवे इत्यन्वयः ।

केचित् तु तस्य द्वादशदलस्येति व्याख्यायन्ति । तन्न । तथात्वे श्रीनाथस्य सहस्रदलकमल-द्वादशदलकमलोभयस्थले स्थितिविधायकवक्ष्यमाणवचनानामसङ्गत्यापत्तेः ।

अबला शक्तिः । सा चात्र बिन्दुत्रयाङ्कुरभूत-वामा-ज्येष्ठा-रौद्री-नामक-त्रिशक्तिरूप-रेखात्रयमिलित-त्रिकोणरूपा कामकला, तद्रूपालयमित्यर्थः । कामकलायास्तद्रूपत्वमाह

[त्रिकोणमध्यस्थ-मणिपीठ-स्वरूपम्]

तत्पुटे-पट्टतड़ित्-कड़ारिम-स्पर्द्धमान-मणि-पाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपुर्नादबिन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३

यामले—अथ कामकलां वक्ष्ये तत्तद्देवात्मरूपकम् ।

इत्यपक्रम्य—त्रिबिन्दुः सा त्रिशक्तिः सा त्रिमूर्त्तिः सा सनातनी ।

इत्याद्युक्तम् । 'सा' कामकला, पूर्वदर्शित-त्रिशक्तिरूपा इत्यर्थः ।

अबलालयं विशेषयति—क्लृप्तरेखमकथादिरेखयेति । अकारादि-षोड़शस्वरैः वामा रेखा, ककारादि-षोड़शवर्णैर्ज्येष्ठा रेखा, थकारादिषोड़शभी रौद्री रेखेति रेखात्रयेण क्लृप्ता चिह्निता रेखा यत्र, तादृशाबलालयमित्यर्थः । तदुक्तं बृहच्छ्रीक्रमे कामकलाप्रकरणे—

बिन्दोरङ्कुरभावेन वर्णावयवरूपिणी ॥ इति ।

पुनः किम्भूतम् ? कोणलक्षितहलक्षमण्डलीभावलक्ष्यमिति । कोणेषु उक्तत्रिकोणस्यान्तरालेषु सम्मुख-दक्षिण-वामकोणेषु लक्षितैः प्रकाशितैः हलक्षवर्णैः मण्डलीभावेन तत्तद्वर्णाङ्कित-स्थानरूपेण लक्ष्यते ज्ञायते असौ तादृशमित्यर्थः । अत्र त्रिकोणस्य विशेषज्ञानं विना सम्यग्ध्यानं न भवतीत्यतः प्रमाणान्तरेण त्रिकोणं विशेषयति । अत्र त्रिकोणं वामावर्त्तेन लेखनीयम् । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

वामावर्त्तेन विलिखेदकथादित्रिकोणकम् ॥ इति ।

काल्यूर्ध्वाम्नाये—त्रिबिन्दुं परमं तत्त्वं ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकम् ।
वर्णमयं त्रिकोणं तु जायते बिन्दुतत्त्वतः ॥ इति ।

तथा—अकारादि-विसर्गान्ता ब्रह्मरेखा प्रजापतिः ।
ककारादि-तकारान्ता विष्णुरेखा परात् परा ।
थकारादि सकारान्ता शिवरेखा त्रिबिन्दुतः ॥

तन्त्रजीवने—रजःसत्त्वतमोरेखा योनिमण्डलमण्डिता ॥

तथा—उपरिष्टात् सत्त्वरेखा रजोरेखा स्ववामतः ।
तमोरेखा दक्षभागे रेखात्रयमुदाहृतम् ॥

एतद्वचनपर्यालोचनयापि अकथादीनां वामावर्त्तत्वमायातम् । स्वतन्त्रतन्त्रे—

अकथादित्रिपंक्त्या तु हलक्षमध्यमण्डितम् ॥ इति ।

एतेन हलक्षवर्णानां त्रिकोणमध्ये स्थितिरित्युक्तम् । अलं विस्तरेण ॥ २ ॥

उक्तत्रिकोणमध्ये मणिपीठोपरि गुरुस्थितिरित्यतस्तत्र मणिपीठं वर्णयति—तत्पुट इति । अयमर्थः—तत्पुटे उक्तत्रिकोणमध्ये नादबिन्दुमणिपीठमण्डलं हृदि मनसि चिन्त-

[हंसत्रिकोणयोः स्वरूपम्]

ऊर्ध्वमस्य हुतभुक्शिखात्रयं तद्विलासपरिबृंहणास्पदम् ।
विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं व्यामृशामि युगमादिहंसयोः ॥ ४

यामीत्यन्वयः । नादबिन्दुमणिपीठमण्डलमिति । नादबिन्दुभ्यां सह मणिपीठमण्डलम् अथवा नादश्च बिन्दुश्च मणिपीठमण्डलञ्च तदित्यर्थः ।

केचित् तु नादबिन्दुरूपमणिपीठमण्डलमिति वदन्ति । तन्न । तथात्वे नादस्य शुक्ल-वर्णत्वाद् बिन्दो रक्तवर्णत्वात् पटुतडित्कडारिमेत्यादिविशेषणस्याऽसंलग्नापत्तेः । तथाहि—

परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ भिद्यते पुनः ।
बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥

इति शारदावचनस्य परशक्तिमयो बिन्दुः ते बीजनादबिन्दवः वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः इत्य-र्थकत्वे नादस्य चन्द्रस्वरूपत्वात् शुक्लत्वं, बिन्दोः सूर्यस्वरूपत्वाद् रक्तत्वमायातम् । व्यक्तमाह षट्चक्रवर्णने पूर्णानन्दः—

तदूर्ध्वे नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ इति ।

बृहच्छ्रीक्रमे—बालसूर्यप्रतीकाशमासीद् बिन्दुमदक्षरम् ॥ इति ।

एवञ्च तयोः शुक्ल-रक्तत्वे मणिपाटलप्रभत्वं सर्वथाऽसम्भवम् । अतः प्रदर्शितार्थ एव साधीयान् । एवञ्चाधो नादः, ऊर्ध्वे बिन्दुः, मध्ये मणिपीठमण्डलं चिन्तनीयमिति व्यवस्था । कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्याने—

सहस्रदलपद्मस्थमन्तरात्मानमुत्तमम् ।
तस्योपरि नादबिन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ।
तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

मणिपीठमण्डलं विशेषयति—पटुतडित्कडारिमस्पर्द्धमानमणिपाटलप्रभमिति । स्वकार्यसुसम्पादनयोगत्वं पटुत्वम् । ततश्च स्वप्रकाशरूप-स्वकार्यसुसम्पादनविरोधि-दोष-राहित्येन सर्वव्यापकातिप्रकाशमानानां तडितां कडारिम्णा सदृशकडारिम्णा पिङ्गलवर्णेन स्पर्द्धमानैर्मणिभिः पाटलप्रभमित्यर्थः । मणिपीठस्य मणिमयसर्वाङ्गत्वात् । अस्य नाद-बिन्दुमणिपीठमण्डलस्य वपुश्चिन्मयं ज्ञानमित्यर्थः ।

अन्ये तु चिन्मयं वपुः द्वादशस्वरस्वरूपं वाग्भवबीजं गुरुमन्त्रं वपुश्चिन्तयामीति वदन्ति । तन्मन्दम् । गुरोः शुक्लवर्णत्वात् तद्बीजस्यापि शुक्लत्वेन मणिपाटलप्रभत्वविशेषणं न सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

हंसपीठोपरि नादबिन्दुमध्यस्थ मणिपीठोर्ध्वत्रिकोणे गुरोरधिवासः । अतस्तयो-

ज्ञानार्थं हंसत्रिकोणयोः स्वरूपं ज्ञापयिष्यन्नाह—ऊर्ध्वमिति। अस्यार्थः—अहम् आदि-हंसयोर्युगं व्यामृशामि। एवमस्य मणिपीठस्योर्ध्वं हुतभुक्शिखात्रयं व्यामृशामि। तद्-विलासेन हुतभुक्शिखात्रयस्य सुप्रकाशेन परिबृंहणास्पदम् उद्दिश्यमानमणिपीठरूपास्पदं व्यामृशामीति तत्प्रतिबन्धकविषयचिन्तादित्यागेन स्वस्वस्थाने स्थिरतरं भावयामीति प्रत्येकं क्रियान्वयः। हुतभुक्शिखात्रयमिति। हुतभुक्शिखादित्रयं हुतभुक्शिखात्रयम्। शाक-पार्थिवादित्वाद् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धिः। हुतभुग् वह्निस्तच्छिखा वह्निबिन्दोरङ्कुरभूत-दक्षिणादीशपर्यन्तगता वामा रेखा। आदिना ईशानकोणस्थ-चन्द्रबिन्दोरङ्कुरभूतेशानादि-मरुत्कोणपर्यन्तगता ज्येष्ठा रेखा। मरुत्कोणस्थ-सूर्यबिन्दोरङ्कुरभूत-तदादिवह्निबिन्दुसङ्गता रौद्री रेखा। एवं त्रिबिन्दुत्रिरेखामिलितत्रिकोणं कामकलारूपम्। तदुक्तं बृहच्छ्रीक्रमे—

बिन्दोरङ्कुरभावेन वर्णावयवरूपिणी।
बिन्द्वग्रे कुटिलीभूता याम्यादीशानमागता॥
मनोरमा शक्तिरूपा सा शिखा चित्कला परा।
शक्तीशानगता रेखा प्रत्यगाग्नेयमात्रगा॥
ज्येष्ठा सा परमेशानी त्रिपुरा परमेश्वरि।
व्यक्तीभूय पुनर्वामे प्रथमाङ्कुरमागता।
इच्छया नादसंलग्ना रौद्री श्रृङ्गाटमागता॥ इति।

'सा शिख'ति आग्नेयमात्रगा वह्निसम्बन्धिनी मात्रा सा शिखा वह्निशिखेत्यर्थः। माहेश्वरी-संहितायाम्—सूर्यश्चन्द्रस्तथा वह्निरिति बिन्दुत्रयं भवेत्।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा शम्भुरिति रेखात्रयं मतम्॥ इति।

एतत् त्रिकोणमध्ये गुरुस्थितिं स्पष्टमाह प्रेमयोगतरङ्गिणीधृतवचनं सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणन्तु विद्युदाकारमुत्तमम्।
बिन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम्।
तन्मध्ये शून्यदेशे च शिवः परमसंज्ञकः॥

इति। अत एव शङ्कराचार्येणाप्याऽऽनन्दलहर्यामिदं सुव्यक्तमभिहितम्। "श्रीनाथस्य विसर्गारूढत्वादिति ललितारहस्यकारेणोक्तञ्च। विसर्गस्तु त्रिकोणोर्ध्ववर्त्तिचन्द्रसूर्यरूप-बिन्दुद्वयमिति। आदिहंसयोर्युगमित्यत्रादिनाऽन्तरात्मसंज्ञकपरमहंस एव गृह्यते, न तु दीपकलिकाकार-जीवात्महंसः। अयं हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः। तदुक्तमागमकल्पद्रुमे पञ्चशाखायाम्—हङ्कारो बिन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः।
बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः॥
पुंप्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत्॥ इति।

[श्रीगुरुध्यानयोगः]

तत्र नाथचरणारविन्दयोः कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोः ।
द्वन्द्वमिन्दुमकरन्दशीतलं मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५

केचित् तु—अस्य मणिपीठस्योर्ध्वमादिहंसयोर्युगं व्यामृशामीति व्याख्यायन्ति। तन्मन्दं, पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीवचनबोधितहंसोर्ध्वं नादबिन्दुमध्यस्थ-मणिपीठे नादबिन्दोरधःस्थ-हंसस्थितेः सर्वत्रासम्भवात् । एतेन हुतभुक्शिखासखमिति केषाञ्चित् कल्पितपाठो निरस्तः ; तथात्वे ऊर्ध्वमस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यद्वा—अस्य मणिपीठमण्डलस्योर्ध्वमादिहंसयोर्युगं व्यामृशामि । कङ्कालमालिनीवचने नादबिन्दुमध्यस्थितमणिपीठाधःस्थले हंसस्थितिः प्राप्ता । अत्र मणिपीठोर्ध्वस्थितिकथने महान् विरोधः । अतस्तयोरविवादाय हंसं विशेषयति—हुतभुक्शिखात्रयमिति । ततश्चाधःस्थले हंस इत्यानुपूर्विकस्य स्थितिः । ऊर्ध्वं पूर्वोक्तत्रिकोणाकारकामकलारूपेण परिणतस्य तस्य स्थितिरित्यविरोधः, कामकलाया हंसरचितमूर्त्तिकत्वात् ।

पुनर्विशेषयति—विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटमिति ।

ङ भक्षे लृ घसौ चाथ घसि ङ क्षरणे व्युसक् ।

तथाच—देञ् याचे चदि ह्लादे दीप्तौ चुदक् नुदिच्छिदिर ।

इति धातुपाठात् घसधातोर्भक्षणार्थत्वम् । चिदो दीप्त्यर्थत्वम् । ततश्च विश्वेषां घस्मरः भक्षिका अर्थात् संहारिका या महोचित् महाप्रकाशस्तया उत्कटं दूरतरं सर्वाधिकबलवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीनाथचरणारविन्दचिन्तनाधिकरणपीठं निरूप्येदानीं तद्ध्यानयोगं सूचयंस्तौति—तत्रेति द्वाभ्याम् । अस्यार्थः—तत्र मणिपीठस्थ-त्रिकोणमध्ये नाथचरणारविन्दयोर्द्वन्द्वं मानसं स्मरति ध्यायते इत्यन्वयः । चरणद्वन्द्वं विशेषयति—कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोरिति ।

वीप्सेत्थम्भाव-चिह्नेषु तेषु भागे परिप्रती ॥

इति वोपदेवीयात् परेर्भोगार्थत्वम् । ततश्च कुङ्कुमासवानां लाक्षारसाभ-परमामृतानां यः परिर्भोगः स एव मरन्दो मकरन्दो ययोस्तादृशयोरित्यर्थः । "झरीमरन्दयो-" रिति पाठे झरी झरणं निःसरणमिति यावत् । ततश्च "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्तेः कुङ्कुमासवानां झरी अर्थात् झरणाश्रयकुङ्कुमासवो मरन्दो ययोरित्यर्थः । द्वन्द्वं कीदृशम् ? इन्दुमकरन्दशीतलम् । इन्दोश्चन्द्रस्य यो मकरन्दोऽमृतकिरणरूपस्तद्वत् शीतलम् । यथा चन्द्रामृतकिरणेन उत्तापनिवृत्तिस्तथा पदद्वन्द्वसेवनेन दुःखतापशान्तिरिति

निसक्तमणिपादुकानियमिताघकोलाहलं
स्फुरत्किसलयारुणं नखसमुल्लसच्चन्द्रकम् ।
परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषं
भजामि शिरसि स्थितं गुरुपदारबिन्दद्वयम् ॥ ६

भावः । मङ्गलास्पदमभिप्रेतार्थसिद्धिस्थानम् । तच्चरणस्थाने मनोऽभिनिवेशे सर्वाभीष्टसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

निसक्तेति । अस्यार्थः—अहं शिरसि स्थितं पूर्वोक्तपीठोपरिस्थितं गुरुपदारबिन्दद्वयं भजामि ध्याये इत्यन्वयः । पदारबिन्दद्वयं विशेषयति—निसक्तमणिपादुकानियमिताघकोलाहलमिति । निसक्तमणिपादुकया सेवितमणिपादुकाद्वारा नियमितो निरस्तीकृतोऽघकोलाहलः पापानां प्रादुर्भावो येन तादृशमित्यर्थः । यद्वा—निसक्तो निबद्धो मणिर्यत्र पादुकायां सा मणिपीठमण्डलरूप-पादुका तया नियमितोऽघकोलाहलो येनेत्यर्थः ; तत्पादुकोपरि गुरुचरणचिन्तनेन पापनाशात् । अथवा—निसक्त आरुढो मणिर्गुरुचरणरूप-चिन्तामणिर्यासु पञ्चपादुकासु ताभिर्नियमिताघकोलाहलमित्यर्थः । ततश्च पञ्चपादुकाध्यानपूर्वकं तदुपरि गुरुचरणचिन्तनेनैव पापनाशात्, पापनाशे पञ्चपादुकानां ध्यानरूपव्यापारसाध्यत्वेन द्वारत्वमिति । स्फुरत्किसलयारुणं—स्फुरतां किसलयानां पल्लवानामरुणतुल्यमरुणं यत्रेति । आम्रकेन्दकादिपल्लवानां प्रथमोद्गमे रक्तवर्णत्वात् तत्रैव दृष्टान्तः । नखसमुल्लसच्चन्द्रकं नखा एव समुल्लसच्चन्द्राः निर्मलप्रकाशमानचन्द्रस्वरूपा यत्रेत्यर्थः । परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषं परामृतसरोवरे उदितं यत् सरोजं पद्मं तद्वत् सद्रोचिषं निर्मलप्रकाशो यस्येति । अयम्भावः—श्रीनाथस्य चरणाभ्यां निरन्तरं परमामृतं निःसरति । अत एवोक्तं पूर्णानन्देन—

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां
यतः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान्निर्मलमतेः ॥

इति । एवं परामृतं सरोवरस्वरूपं तदुपरिस्थितं चरणं पद्मवत् प्रकाशते इति ।

ननु उक्तपद्मद्वयकर्णिकापुटे गुरुस्थितिर्विधीयते । तत् किमधःस्थितद्वादशदलकमलकर्णिकायां किं वा ऊर्ध्वस्थसहस्रदलकर्णिकायामित्याकाङ्क्षायामत्र वदन्ति । बृहच्छ्रीक्रमे—

सर्वोपरि ततो ध्यायेत् पश्चिमाननपङ्कजम् ।
स्रवन्तममृतं दिव्यं देव्यङ्के कमलान्तरे ॥

इति । देव्यङ्के गुरुशक्त्यङ्के । यामले—

छत्रं मूर्ध्नि सहस्रपत्रकमलं रक्तं सुधावर्षिणम् ।। इति ।

गुरुगीतायाम्—हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै

विश्वोत्तीर्णमनेकदेवनिलयं स्वच्छन्दमात्मेच्छया ।

तत्तद्‌योग्यतया स्वदेशिकतनुं भावैकदीपाङ्कुरं

प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुपदं ध्यायेद् द्विबाहुं गुरुम् ।।

इति । श्यामासपर्याधृतवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्जल्के सर्ववर्णविभूषिते ।।

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तश्चन्द्रमण्डलमध्यगे ।।

अकथादित्रिरेखीये हलक्षत्रयमण्डिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ।।

इति । एवमादिवचनैर्द्वादशदलकमलकर्णिकायां गुरोरधिष्ठानं विहितम् । कङ्कालमालिनी-

तन्त्रे—सहस्रदलपद्मस्थ-मन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादबिन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ।

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ।। इत्यादि ।।

यामले—सहस्रदलपङ्कजे सकलशीतरश्मिप्रभं

वराभयकराम्बुजम्—इत्यादि ।

पुरश्चरणरसोल्लासे—श्रीमहादेव उवाच—

सहस्रारे ततो नित्ये पङ्कजे परमाद्‌भुते ।

पद्मस्य बीजकोशे तु भावयेत् स्वगुरुं सदा ।।

श्रीपार्वत्युवाच—

सहस्रारे महापद्मे सदा चाधोमुखे प्रभो ।

गुरुस्थितिः कथं देव ! सततं वद निश्चयम् ।।

महादेव उवाच—

शृणु प्रिये प्रवक्ष्यामि यदेतत् पृष्टमुत्तमम् ।

सहस्रारं महापद्मं सहस्रदलसंयुतम् ।।

सदाशिवपुरं तत् तु नित्यानन्दमयं सदा ।

नानागन्धयुतं पद्मं सहजानन्दमन्दिरम् ।।

सदा चाधोमुखं पद्मं बीजमूर्ध्वमुखं सदा ।

[स्तोत्रपाठफलम्]

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षडाम्नायफलप्राप्तं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥ ७

त्रिकोणाकाररूपेण कुण्डलीसंयुतेन च ॥

इत्यादि । बालाविलासतन्त्रे—

श्रीदक्षिणामूर्त्तिरुवाच—

प्रातरुत्थाय धवले सहस्रारे गुरुं स्मरेत् ।
अधोमुखे महापद्मे सर्ववर्णविभूषिते ॥
अकथादित्रिरेखाढ्य-हलक्षत्रयभूषिते ।
तदन्तश्चन्द्रबिम्बस्थ-हंसपीठे स्मिताननम् ॥

श्रीदेव्युवाच—

अधोमुखे गुरुस्तत्र कथं तिष्ठति च प्रभो ।

श्रीदक्षिणामूर्त्तिरुवाच—

अधोमुखस्य पद्मस्य कर्णिकामध्यसंस्थितम् ।
चन्द्रबिम्बश्चोर्द्ध्ववक्त्रं तत्र हंसस्ततः स्थितिः ॥

इति । एतदादिभिर्वचनैः सहस्रदलकर्णिकायां गुरोरवस्थितिर्विधीयते । एवञ्चोभयकल्पे विहिते श्रीनाथस्य आज्ञया तयोरेकतरमवधार्याऽनुष्ठातव्यमिति सिद्धान्तः ।

अत एवोक्तं कुलार्णवे एकादशोल्लासे—

पारम्पर्यागमाम्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ।
सर्वं गुरुमुखाल्लब्धं सफलं स्यान्न चान्यथा ॥ इति ॥ ६ ॥

स्तोत्रफलश्रुतिमाह—पादुकापञ्चकस्तोत्रमिति । पदरक्षणाधारः पादुका तासां पञ्चकम् । (१) पद्मम् (२) तत्कर्णिकास्थले अकथादित्रिकोणम् (३) तदन्तर्नाद-बिन्दुमणिपीठमण्डलम् (४) तदधःस्थहंसः (५) पीठोपरि त्रिकोणम् समुदायेन पञ्च-संख्यकम् ।

अथवा—(१) पद्मम् (२) त्रिकोणम् (३) नादबिन्दू (४) मणिपीठमण्डलम् (५) तदूर्ध्वस्थ-त्रिकोणाकार-कामकलारूपेण परिणतो हंस इति पञ्चसंख्यकम् । तस्य स्तोत्रम् । फलश्रुतिसहितसप्तश्लोकात्मकमित्यर्थः ।

पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतमिति । शिवस्य पञ्चवक्त्राणि यथा लिङ्गार्चनतन्त्रे—

सद्योजातं पश्चिमे तु वामदेवं तथोत्तरे ।

अघोरं दक्षिणे ज्ञेयं पूर्वे तत्पुरुषं स्मृतम् ॥
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद् भक्तितत्परः ॥

इति। तेभ्यो विनिर्गतं तैरुक्तम्। षड़ाम्नायफलप्राप्तमिति। षड्मुखानि यथा पूर्वोक्तानि पञ्च। षष्ठवक्त्रन्तु पूर्ववक्त्रस्याधस्तात् गुप्तं तामसम्। एतत् तु शिवतन्त्रे सद्योजातादिषवड़क्त्रन्यासे "ॐ हं ह्रीं श्रौं ह्रीं तामसाय स्वाहा" इत्यनेन तत्रोक्तध्याने "नीलकण्ठमधोवक्त्रं कालकूटस्वरूपिणम्" इत्यनेन च प्रकटितम्। मिलित्वा षड़वक्त्राणि भवन्ति। एभिः षडवक्त्रैराम्नायते कथ्यतेऽसौ इति षड़ाम्नायः शिवोक्तस्तोत्रसमुदायः। तस्य फलं तत्तन्मन्त्रसमुदायविहितकर्मफलं प्राप्यते येनेत्यर्थः। प्रपञ्चे लिङ्गाद्याब्रह्मपर्यन्तमायाप्रकटितसंसारे। अतिदुर्लभमिति अतिदुःखेन लभ्यते यत् तदतिदुर्लभं तल्लाभकरणपुण्यपुञ्जजनकजन्मान्तरीयतपसः क्लेशस्वरूपत्वाद् दुःखलभ्यत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीचरणकृता पादुकापञ्चकस्तोत्रस्य
अमलानाम टिप्पणी समाप्ता।

❀ तत् सत् ❀

ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI.

The object of the Society is the preservation and promulgation of a knowledge of the Āgama by the publication of Texts and other works on the Shāstra, by the copying and suitable distribution of Texts and other works dealing with the Āgamas.

LIST OF PUBLICATIONS

Vol. I. *Tantrābhidhāna with Bījanighantu, Mudrānighantu Mantrābhidhān, Mātrikānighantu etc.*—A Tantrik Dictionary. (Revised and enlarged 2nd Ed.)

Vol. II. *Shatchakranirūpana.*—A work on Kundalinīyoga with two lucid Commentaries. *Pādukapānchaka*—with Commentary. Edited by Tārānātha Vidyāratna. Illustrative English introduction by Svmisree Bhairavanaudanāthā. (3rd Ed. thoroughly revised with variant readings.)

Vol. III (**Vols. XVIII** and **XIX** in the 2nd Ed.)—*Prapanchasāra Tantra.*—A Tantrik Compendium by Shamkarāchārya. with the Commentary of Padmapāda and a gloss thereon. The book contains the general rules applicable to all the different forms of Tantrik Sādhana and worship as also a summary of each of the different systems.

Vol. IV. *Kulachūdâmaninigama.* Introduction by Akshaya Kumāra Maitra, C I.E., K I.H.

Vol. V. *Kulārnava Tantra.* The most authoritative work on Kula Dharma. Edited by Tārānātha Vidyāratna. Introduction by Arthur Avalon.

Vol. VI. *Kālīvilāsa Tantra.*—Edited by Mahāmahopādhyāya Pārvatī Charana Tarkatīrtha. Introduction by Arthur Avalon.

Vol. VII. *Shrīchakrasambhāra.*—Edited by Kazi Dawasamdup. A Buddhist Tibetan Tantra Foreword on the Vajrayāna by Arthur Avalon— (*ont of print*).

Vol. VIII. *Tantrarāja* (*Kādimata*). Part I. Commentary by Subhagānanda-nātha. Edited by Mahāmahopādhyāya Lakshmana Shāstrī. This along with vol. XII gives a detailed account of Kādimata, one of three schools into which Shāktas of the Shrīkula are divided. Full Summary (37 pages) in English by Arthur Avalon.

Vol. IX. *Karpūrādi-stotra.* The famous hymn to Kālī by Mahākāla. Text, with Introduction and Commentary containing the esoteric interpretation of the hymn by Vimalānanda-Svāmī. Translated by and with notes of Arthur Avalon.

Vol. X. *Kāmakalāvilāsa.* Commentary by Natanānandanātha. Edited by Mahāmahopādhyāya Sadāshiva Mishra. Complete translation by and notes of Arthur Avalon. This is a poetic description by Punynānda of the unfolding of the Divine creative impulse.

Vol. XI. *Kaulopanishad*, *Tripurāmopanishad*, *Bhāvanhpanishad.* Commentaries on these and the Prayoga on the Bhāvana by Bhāskararāya, *Bahvrichopanishad*, *Arunopanishad*, with Commentary ; *Kālikopanishad*. Introduction by Arthur Avalon. Edited by Sītārāma Shāstrī. The Prayoga by Bhāskara shows how Upanishadik teachings can and ought to be imbibed.

Vol. XII. *Tantrarāja*. Part II. Commentary by Subhagānandanātha. Edited by Mahāmahopādhāya Sadāshiva Mishra. Summary (74 pages) in English by Arthur Avalon. This part gives the philosophy of Tantrik rituals. It also contains a description of the four stages of uttered sound. The student of astronomy will find much of interest in Ch. 25.

Vol. XIII. *Mahānirvāna Tantra*, with the Commentary of Hariharānanda Bhāratī. Printed from Mss. of Raja Rammohun Roy.

Vol. XIV. *Kaulāvalīnirnaya*. By Jnānānanda Paramahamsa. A compilation from various original Tantras. It gives an account of the rituals of Kula Dharma and also contains an account of the three classes into which mankind is divided and other important particulars necessary for an adequate knowledge of the Sampradāya.

Vol. XV. *Brahmasamhitā* with the commentary of Jīva Gosvamī and *Vishnusahasranāma* with the commentary of Shamkarāchārya. Both these are highly venerated by Vaishnavas. The Brahma Samhitā was greatly valued by Shrī-Chaitanyadeva the founder of the present day Bengal Vaishnavism. Jīva Gosvāmī wrote the commentary in compliance with the desire of Chaitanyadeva. These books show that there can be no conflict between the Vaishnava Tantras and those of other schools.

Vols. XVI, XVII. *Shāradātilaka Tantra* : By Lakshmanadeshikendra. Commentary by Rāghavabhatta named *Padārthādarsha*—with a Summary (72 pages) in English. This is similar in character to the Prapanchasāra. The text and the commentary which is very lucid are exhaustive will be of help for a proper understanding of also the Prapanchasāra the language of which is at times rather involved. An alphabetical index of the verses is appended to the book. Dr. Winternitz, in his History of Indian Literature, says :—"It is Sir John Woodroffe (under the pseudonym of Arthur Avalon) who by a series of essays and the publication of the most important Tantra texts has enabled us to form a just judgment and an objective historical idea of this religion and its literature".

Vol. XX. *Chidgaganchandrikā*—By Kalidāsa, a valuable treatise on Kashmirian Shaiva philosophy. Edited by Svāmi Trivikrama Tirtha.—with an illuminating English introduction.

Vol. XXI. *Tārābhaktisudhārnava*—By Narasimha Thakkur. Edited by Panchānan Bhattāchārya, Tarka-Sānkhya-Vedāntatirtha. It is an exhaustive work dealing with Dwitia Mahāvidya Tārā and throws a flood of new light on the subject.